

मनाला भावेल ते शिकताना

-संयुक्ता

अनुक्रम	पृष्ठ संख्या
प्रास्ताविक (Preface)	२ ते ४
परिचय (Foreword)	५
मनोगत (Introduction)	६ ते ७
१) प्रवासाची सुरवात (The Beginings of a Journey)	८ ते २१
२) माझा स्वतःचा मार्ग (A road of my own)	२२ ते ४६
३) एक रंगीत प्रेमकथा (A love story is colour)	४७ ते ७१
४) नर्मदा खोऱ्यातील मोर्चा (Rallying of Valley)	७२ ते ८२
५) जे कृष्णमूर्ती आणि जी संयुक्ता (J Krishnamurthy & Sanyukta)	८३ ते ८९
६) वाटचालीतील टप्पा (A Degree Along the way)	९० ते ९८
७) पुढे काय...? ...? (What next?)	९९ ते १०२
८) सर्वकाही शक्यतेच्या कोटीत (Making it all possible)	१०३ ते १०७

मनाला भावेल ते शिकताना Learning The Heart Way

प्रस्तावना

“मनाला भावेल ते शिकताना” हे पुस्तक विजेच्या कांडीसारखे भविष्यकाळात विद्यालयीन शिक्षणाविषयीचे तरूण विद्यार्थ्यांचे विचार नाट्यमयरीत्या बदलू शकते.

मोठ्या प्रमाणात तरूण विद्यार्थी कॉलेज शिक्षण सोडतील असं मला म्हणायचं नाही पण दुसरा काहीच पर्याय नाही म्हणून कॉलेजला जाणाऱ्यांना या पुस्तकातून त्यांच्या कल्पनेपलीकडचा एक आकर्षक पर्याय नक्की मिळेल. ही तरूण मुलगी मनाला आवडेल ते तर शिकलीच. शिवाय तिने कॉलेजची पदवीही मिळवली. आयुष्यात दोन्हीमधील चांगलं तिला निवडता आलं. महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या काही गंभीर समस्या या बहुशः आपणच निर्माण केलेल्या आहेत. म्हणजे महाविद्यालयातील व्यवस्थापनाचं किंवा या भयंकर शिक्षणसंस्थांमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या पालकांनी कॉलेजला जाणाऱ्यांचा जो भावनाशून्य आणि निरुत्साही दृष्टीकोन आहे तो म्हणजे अत्यंत धोकादायक आजारपणाचं लक्षण आहे आणि माझ्या मते विद्यार्थ्यांचा यात काही दोष नाही. भारतीय शिक्षणपद्धतीमध्ये आयुष्यातील महत्त्वाच्या बाबींचे, शिक्षणाबद्दलचे निर्णय घेण्याची क्षमताच त्यांच्यात निर्माण होत नाही. पालक आणि शिक्षक त्यांचे आयुष्य हातात घेतात आणि त्यांचे सगळे निर्णय स्वतः घ्यायचा त्यांचा हट्ट असतो. यामध्ये लग्नाचे निर्णय किंवा नोकरीची निवडही येते.

विद्यालयीन अभ्यास मनापासून करण्याची कुवत विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करणं फार कमी पालकांना जमतं. मुख्य म्हणजे अभ्यासक्रम इतका परका असतो की त्याच्याशी विद्यार्थ्यांची नाळ जुळतच नाही. महाविद्यालय शिकण्यासाठी नाहीच, वेळ काढायची ती जागा आहे आणि ही शिक्षणपद्धती ठरवेल तोच अभ्यासक्रम तुम्हाला निवडावा लागतो. ही रूढ पद्धती बदलायला युगे लोटावी लागतात. मला असं सांगितलं गेलं आहे की जवाहरलाल नेहरू युनिव्हर्सिटी, दिल्ली तिथं अभ्यासक्रमातील एक जरी पुस्तक बदलायचं म्हटलं तरी किमान ५ वर्षे वाट पहायला लागते. महाविद्यालय आणि विश्वविद्यालय म्हणजे आजकाल ज्यांना दुसरं काहीच जमत नाही त्यांच्यासाठी थड्यात झोपून जाणं आहे, ज्यांना कॉलेजशिक्षणात नोकरीची हमी नाही. सर्वसामान्य तरूण जो त्यांच्या क्षेत्रात प्रवेश करतो तो फायदेशीर काम मिळवायला असमर्थ असतो.

नोकरी देणाऱ्यांनाही याचा फायदा होत नाही. प्रत्यक्ष आयुष्यात सक्षमतेनं काही करण्याचा त्यांना अनुभव नसतो आणि अशा नुकतेच कॉलेज शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेल्या अननुभवी लोकांना ते कामावर घेतात. विश्वविद्यालयीन शिक्षणात अनुभव मिळत नाही, प्रत्यक्ष कामापासून तो लांबच रहातो, आणि आधीच ठरवलेल्या पाठ्यपुस्तक आणि गाईडवरून तो शिकतो, ज्याचा बाहेरच्या जगाशी काही संबंध नसतो.

या संदर्भात 'मनाला आवडेल ते शिकताना' हे पुस्तक एक चांगला आदर्श समोर ठेवते.

शाळेतून नुकतीच बाहेर पडलेली आंध्रमधील एक मुलगी पारंपरिक पद्धतीनं कॉलेजला जाणं नाकारते. सुरवातीला तिलाही काय करावं, काय शिकावं हा संभ्रम पडतो, पण तरीही आपल्याला काय शिकायला आवडेल, कशात आनंद, समाधान मिळेल अशा शिक्षणाचा शोध घेण्याचा ती प्रयत्न करते.

सुरवातीला ती भित्री असते, आत्मविश्वास नसतो पण त्याच संयुक्ताला नवनवीन अनुभव, परिस्थिती प्रेरक वाटते आणि तेच आव्हान वाटतं.

औपचारिक कॉलेजशिक्षण नाकारल्यामुळे तिच्यापुढे एक मोठं क्षेत्र खुलं होतं. पुस्तकी ज्ञान ४५ मिनिटांच्या तासात मुलांच्या माथी मारणाऱ्या शिक्षकांबरोबर आणि त्या निरुपयोगी शिक्षणासाठी वेळ निरर्थक दवडण्याऐवजी ती ३ वर्षांचा काळ सार्थकी लावते. स्वतःचं वेळापत्रक स्वतः ठरवते. स्वतःला शिस्त लावते, मुलाखतीतून शिकते, सुयोग्य शिक्षक निवडते. खूप प्रवास करत सामाजिक आणि पर्यावरणीय प्रश्नांचा परिचय करून घेते आणि वेळ, मन व सारी शक्ती मनापासूनच्या योजनेवर एकाग्र करते.

तिच्यापुढे कितीतरी पर्याय होते, त्यातले खूप शिकण्यापासून तिनं सुरवात केली. कला शाखा, नृत्य, ओरिगामी, भारतीय संगीत आणि मागावर काम करणं या सगळ्यातला अनुभव घेऊन मग त्यातील एक 'मागावर कापड विणणे' ती निवडते, कारण त्याचं तिला नेहमीच आकर्षण वाटत असतं. या काळात इंदिरा गांधी ओपन युनिव्हर्सिटीचा कोर्स करते आणि सुवर्णपदकासह पदवी मिळवते. नंतर स्पर्धा परीक्षा देऊन नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ फॅशन टेक्नॉलॉजीचा तिच्या आवडीच्या टेक्स्टाईल डिझाईन क्षेत्रातील कोर्स निवडून तो पूर्ण करते. मनाला भावलेलं तेच शिकायचं स्वातंत्र्यही ती घेते शिवाय प्रमाणपत्रही मिळवून यशस्वी होते. तिच्या यशाचे रहस्य काय? पहिलं म्हणजे आईवडिलांचा संपूर्ण पाठिंबा. त्यांनी तिला संधी दिली. अनुकूल परिस्थिती निर्माण केली. संयुक्ताचे आईवडिल नरेन आणि उमा यांच्यासारखाच विचार जर पालकांनी केला तर आपल्या शिक्षणात क्रांती होईल आणि समाजाला खूप फायदा होईल. नरेन आणि उमा यांच्याजवळ काही श्रीमंती नव्हती. ती काही

श्रीमंत आईवडिलांची मुलगी नव्हती, की तिच्या मनाला वाटेल ते करण्यासाठी ते कितीही खर्च करतील. संयुक्ताच्या शिक्षणावरचा खर्च नेहमीच्या शिक्षणापेक्षा जास्त नव्हता, उलटा कमीच होता.

दुसरा मुद्दा म्हणजे लेखी, पुस्तकी ज्ञानाबरोबरच प्रात्यक्षिकांचा अनुभव. नेहमीच्या कॉलेज शिक्षणात विद्यार्थी ३ वर्षे आधी नुसतं तत्त्वज्ञान शिकतात. जगात वावरायला त्यांना या पुस्तकी ज्ञानाचा काही उपयोग होत नाही. सगळीकडेच शिक्षण असे ठोकळेबाज. तुमच्यातल्या सृजनशीलतेला कुठे वावच नाही. त्यामुळे नोकरी देणाऱ्यांनाही हे फारसे उपयोगी नसतात. किंवा स्वतः स्वतंत्ररीत्या काही सुरू करणेही त्यांना जमत नाही.

सध्या एम.बी.ए.ची क्रेझ तरूणांमध्ये आणि पालकांमध्ये निर्माण झाली आहे. पदवीनंतर जो तो एम.बी.ए. पदरात पाडून घेतो आणि मग नोकरीचा शोध घेतो. अभ्यासातून त्यांनी जो केसस्टडी केलेला असतो आणि उपायही शोधलेले असतात त्या अनुभवापुरतेच त्यांचे ज्ञान मर्यादित रहाते. प्रत्यक्ष व्यवहारातही त्यांचे विचार मर्यादितच रहातात. संयुक्ताचं उदाहरण एकमेव नाही पण ते शब्दबद्ध पहिल्यांदाच झालेले आहे. मी आणि माझी पत्नी दोघांनीही आमच्या तिन्ही मुलांबाबतीत असाच काहीसा प्रयोग केला, म्हणून संयुक्ताच्या या अनुभवांवर आमचं बारीक लक्ष होत. कॉलेजच्या काळात आमच्या तिन्ही मुलांवर आम्ही कॉलेजच्या अभ्यासाची कोणतीच मर्यादा, बंधन घातले नाही. आवडीच्या विषयात त्यांनी स्वतः प्रगती करावी, कौशल्य मिळवावं यासाठी आम्ही त्यांना पूर्ण स्वातंत्र्य दिलं होतं. अशा शिक्षणातून त्यांनी आनंद मिळवावा, आनंददायी शिक्षण घ्यावं असं आम्हाला वाटायचं. परिणामस्वरूप एक मुलगा सर्पतज्ञ झाला. दुसरा संगीतात गेला. तिसरा वेब-डिझायनर झाला आणि हे प्राविण्य त्यांनी त्यांचं कॉलेज शिक्षण घेत असताना आपल्या आवडीच्या छंदातून मिळवलं. सर्वसामान्य बुद्धिमत्तेच्या मुलांना तीन वर्षांच्या पदवीसाठी खरंतर प्रत्येक वर्षातले चार आठवडे पुरेसे आहेत हे त्यांच्या अनुभवावरून आमचं मत झालं आहे.

संयुक्ताचंही लग्न होऊन ती आता संसारी झाली आहे. आपल्या शैक्षणिक प्रवासाविषयी ती समाधानी आहे आणि आवडत्या विषयातच नैपुण्य मिळविल्याचा तिला विशेष आनंद आहे.

तिच्या अनुभवातून प्रेरित होऊन जास्तीत जास्त पालकांनी शिक्षणाचा सुधारणेपलीकडे गेलेला खेळखंडोबा करणाऱ्या तथाकथित उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थांच्या तावडीतून आपल्या मुलांना वाचवावे ही सदिच्छा!

क्लॉड अल्वारेस

अदर मिडीया प्रेस आणि मल्टीव्हर्सिटी

(Foreword)

परिचय

बहुविध बुद्धिमत्ता (Multiple Intelligence) विषयक आणि आपली वैचारिक बैठक स्पष्ट करताना 'हॉवर्ड गार्डनर' म्हणतो, तुम्ही किती हुशार आहात हे महत्वाचे नाही. तर तुम्ही कसे हुशार आहात हे महत्वाचे...

(It is not how smart you are, It's how you are smart.) Post School Programme of the school (Krishnamurthy Foundation.)

मधील आपला शिक्षण विषयक अनुभव व्यक्त करताना तिनं खुलेपणानं ही वस्तुस्थिती मांडली आहे. तिच्या बुद्धीनं तिनं मोकळेपणानं आणि शंकेखोरपणानं तिच्या पलीकडच्या जगाचा शोध घेतला तो तिच्या सुंदर पुस्तकाच्या प्रत्येक ओळीतून आपल्याला जाणवतो. तिनं सहभागी केलेल्या प्रत्येक अनुभवातून उत्स्फूर्त आकलनातून तिच्या मतातून तिचा प्रामाणिकपणा पूर्वग्रहविरहित स्वच्छ दृष्टीकोन व्यक्त होतो. तिनं स्वतःविषयी कमी पण शिकवणाऱ्या गुरूजनांविषयी विस्तारानं लिहिलेलं आहे. तिनं शिक्षणाच्या ज्या संधी मिळवल्या, निर्माण केल्या त्या अनुभवातून ज्या मौल्यवान गोष्टी आत्मसात केल्या, त्या या पुस्तकातून सुरवात कोटून करावी असा प्रश्न पडलेल्यांना मार्गदर्शक ठरतील.

काय शिकायचे त्याचा तिनं जो शोध घेतला तो शोध आनंदाचा ठेवा आहे. त्यातून तिचं उत्फुल्ल, सोत्सुक मन, सृजनक्षमता आणि सामाजिक भान दिसतं. तिच्याबरोबर बोलणं, तिचे प्रश्न सोडवणं, तिचे गाभ्याला भिडणारे प्रश्न, तिच्या उणीवा, तिचे विजय या विषयी ऐकणं हा मोठा आनंद होता. मुख्य म्हणजे तिच्याशी झालेल्या प्रत्येक भेटीतून तरूण पिढीविषयी मी अधिक आशावादी झाले, आणि आयुष्यातील शहाणपणावरील माझी श्रद्धा अधिक दृढ झाली. तिनं तिच्या पुस्तकाप्रमाणेच समग्रपणा घुसळून काढला. तिचे कलाशिक्षणाबाबतीत अण्णा म्हणतात, 'बेशिस्तीत शिस्त आहे.' खरं शिक्षण हे स-इंद्रिय असते आणि 'ह्यूज प्रायर'च्या शब्दात संयुक्ता जणू म्हणते आहे, "या माझ्याबरोबर चिखलातून चाला."

सुमित्रा गौतम

समुपदेशक आणि मार्गदर्शक

शिक्षक 'दि स्कूल' कृष्णमूर्ती फाऊंडेशन, चेन्नई.

मनाला भावेल ते शिकताना

-संयुक्ता

माझ्या आवडीचा शोध घेण्यासाठी मला प्रेरणा आणि प्रोत्साहन देणाऱ्या आणि शिक्षण हे माझ्यासाठी 'विशेष' करणाऱ्या माझ्या सर्व शिक्षकांना समर्पित....

मनोगत - मी हे पुस्तक का लिहिले ?

चहा करायचा असो किंवा शिक्षणविषयीचा दृष्टीकोन असो, एखादी गोष्ट साध्य करायचे कितीतरी मार्ग आहेत. निवड आणि पसंती आपलं आयुष्य रोमांचक करतात. परंतु आज मात्र परिस्थिती अशी आहे की प्रत्येक गोष्टीचा साचा ठरून गेला आहे, शिक्षण क्षेत्रात तर खूपच. मुलांनी शाळेत जायचं, त्यांनी परीक्षा द्यायच्या, उत्तम अभ्यास करायचा. शालेय शिक्षण झाल्यानंतर नावाजलेल्या कॉलेजात जायचं आणि हे सांगण्याची गरजच नाही की तिथंही त्यांनी नैपुण्य मिळवायचं. हे सगळे असे झालेच पाहिजे. असे झाले की त्यांना चांगलं आकर्षक करिअर मिळणार. शेवटी एवढं सगळं करण्याचा उद्देश तोच असतो ना ! मार्ग आखून दिले आहेत ना आम्ही. फक्त त्या मार्गाची कास धरायची, पाठ फिरवायची नाही. डावी उजवीकडे बघायचे नाही. फक्त पुढे जात रहायचे. नाकापुढे सरळ जायचे. मग तुम्ही नेमके तिथेच जाणार. प्रत्येकाला ती खात्रीच असते किंवा प्रत्येकाची तशी खात्री करूनच दिलेली असते की तिथे ते आहे आणि पद्धतशीरपणे त्या रस्त्यावरून चालत राहिलं की तुम्ही त्या तिथे पोहचणारच!

उच्च शिक्षणाला आज तीनच चेहरे असावेत. अभियांत्रिकी, वैद्यकीय आणि संगणक म्हणजे अगदी ब्रह्मा, विष्णू, महेश.... शिक्षण क्षेत्रातील तीन पवित्र तीर्थे! आपल्या सगळ्यांना त्याच साच्यातून जाऊन यापैकी एका क्षेत्राला आपलंस करायचं आहे. महेश बना, नको मग विष्णू व्हा, निदान ब्रह्मा तरी व्हाच. या तिनापैकी तुम्हाला काहीच बनावे नसेल तर तुम्ही मूर्ख! बहुधा तुमच्यामध्येच काही बिघाड आहे. म्हणजे तुम्ही मंद आणि मड्ड असणार! असे गंड विद्यार्थ्यांच्या मनात अचूक तयार होणार. पालकांनाही मुलं याच मार्गानं जावीत आणि त्याच रूळलेल्या गोष्टी त्यांनी कराव्यात असं वाटत असतं. त्यांनीही तेच केलेलं असतं मुलांनीही त्याच मार्गानं जावं असं त्यांना वाटतं. कोणीच असं म्हणायचं धाडस दाखवत नाही

की माझं मन सांगतंय तेच मी करेन!

हे पुस्तक लिहिण्याचा उद्देश असा की याला पर्याय आहेत हे मला माझ्या वयाच्या वाचकांना दाखवायचे आहेत. तुम्हाला उच्च शिक्षण कसं घ्यायचं याचा पर्याय तुम्ही स्वतः निवडू शकता. तुमचं स्वप्न साकार करण्यासाठी तुम्ही कसे पद्धतशीर प्रयत्न करू शकता ते मला सांगायचे आहे. या प्रक्रीयेमध्ये तुम्ही स्वतःविषयी तुम्हाला सर्वात जास्त काय आवडतं त्याविषयी आणि तुम्हाला सर्वात जास्त आनंद कोणत्या गोष्टीत मिळतो या गोष्टी शिकाल. या पुस्तकाचा आणखी एक उद्देश म्हणजे उच्च शिक्षणाविषयी इतक्या मनोरंजक गोष्टी आहेत की त्या करण्याचं धाडस आपणही करू शकतो, तसा विचार करण्याचं धाडस आपणही करू शकतो, आपण काही वेगळं करू शकू या गोष्टी मला पालक आणि पाल्य यांच्या समोर मांडायच्या आहेत.

अशा तऱ्हेच्या पद्धतीमध्ये तुम्हीच केंद्रस्थानी असणार आहात. पण तसं जायचं की नाही हे तुम्ही ठरवायचय! पालकांचं ऐकायचय की नाही हेही ! मैत्री करायची की नाही हेही ! खेळ तुम्हाला खेळायचा आहे आणि तुम्हीच त्याला जबाबदार असणार आहात. अपराधी ठरायचे की स्तुती झेलायची हे तुम्हीच ठरवायचे. तुमच्या शिक्षणाचा संपूर्ण ताबा तुमच्या हातात, तुमच्या आयुष्यावर आणि हो तुमच्या स्वतःवरसुद्धा. याच दिशेन माझी वाटचाल झाली. सुरवातीला काळजी करायची आणि माझ्या मनामध्ये खूप संकोच होता. सगळ्याच किशोर युवकांप्रमाणे! आणि माझा हा प्रवास तर मला पुस्तकाच्या वाचकांना घेऊन करायचा आहे. आणि हकिकत चटपटीत करण्यासाठी काही मीठ मसालाही लावणार आहे.

प्रत्येक पद्धतीचे काही फायदे तोटे असतातच आणि अनौपचारिक शिक्षण असे ज्याला आपण ढोबळपणे म्हणतो ती पद्धतही याला अपवाद नाही. माझ्या बाबतीतील ती पद्धत फलदायी ठरली, पण ती सगळ्यांनाच तशी फलदायी होईल असे नाही. त्यातले चढउतार दोन्ही अनुभवणे हीच तर कल्पना आहे. वाचक कदाचित आपली अशी सर्वस्वी नवी आणि स्वयंपूर्ण वेगळी पद्धतही अवलंबतील. त्याची प्रक्रिया परिस्थितीनुसार अभिनव आकार घेत राहिल. माझ्या बाबतीतील ती जशी झाली तशीच इतरांचीही होईल असे नाही. निदान माझ्या उदाहरणावरून, मी केलेल्या चुका तरी त्यांना टाळता येतील.

प्रकरण १

प्रवासाची सुरवात

प्रत्येक सुरवात ही खर पाहिलं तर सुरवात नसतेच. भूतकाळातले अनुभव भविष्यामध्ये मार्गदर्शक खुणा ठरतात. आपण जे काही करत असतो. कारण भूतकाळात आपण विशिष्ट अनुभवातून गेलेलो असतो. माझ्याही बाबतीत तो महत्वाचा मुद्दा होता.

कलाक्षेत्राची स्मृती -

माझ्या आईवडिलांचं शिक्षण समाजशास्त्रातील! दिल्लीतील बँकेमधील नोकरी वडिलांनी सोडली आणि ते माझी आई उमाशंकरा आणि मी यांच्यासह हैद्राबादला माझ्या आजोबांकडे (त्यांच्या वडिलांकडे) आले. माझ्या वडिलांनी सामाजिक कार्यात वाटा उचलायला सुरवात केली. 'आंध्रप्रदेश सिव्हील लिबर्टीज कमिटी' अशा सारख्या संस्थांमधून! हैद्राबादला ६ वर्षे राहिल्यानंतर खेडेगावातच राहून तळागाळातल्या लोकांमध्ये सामाजिक कार्य करावं असं त्यांना वाटू लागलं. आमचं पिढीजात गाव म्हणजे चित्तूर जिल्ह्यातील (आंध्रप्रदेश) एक खेडं. माझे आजोबा, माझी लहान बहीण लक्ष्मी आणि मी यांना घेऊन आपल्या खेड्यात शेती करायची आणि सामाजिक क्षेत्रात काम करायचे ठरवून ते परतले. तेव्हापासून माझ्या आईवडिलांनी, शेती, पाणी व्यवस्थापन, दलिताने जमिनीवरील हक्क, अस्पृश्यता अशी क्षेत्रे अंगीकारली. गेल्या १५ वर्षांत आम्ही आमची शेती सेंद्रिय पद्धतीने करत आहोत. आम्ही आता भात, ऊस, आंबे, भुईमूग, नारळ आणि त्या मोसमातील भाज्या ही उत्पन्न सेंद्रिय पद्धतीने घेतो.

या खेड्यात येऊन राहिल्यावर 'बेझंट अरुंडेल सेकंडरी स्कूल' चेन्नई येथे निवासी विद्यार्थी म्हणून माझं नाव घातलं. ही शाळा म्हणजे भरत नाट्यमंच मूलभूत शिक्षण देणाऱ्या कलाक्षेत्र फाऊंडेशनची एक शाखा होती. श्रीमती रूक्मिणीदेवी अरुंडेल म्हणजे सुप्रसिद्ध शास्त्रीय नर्तिका, त्यांनी स्थापन केलेली 'कलाक्षेत्र' ही संस्था. भरतनाट्यमंची एक निराळी स्वतंत्र शैली त्यांनी विकसित केली आणि कलाक्षेत्र, शास्त्रीय नृत्य आणि संगीतकारांची पंढरी झाली.

रूक्मिणी आत्येचं मुलांवर प्रेम होतं, ताणमुक्त, मैत्रीपूर्ण शैक्षणिक वातावरणावर आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षण तसेच भारतीय सांस्कृतिक मूल्यांवर त्यांचा कटाक्ष होता. गुरूकुलाविषयी

आपण वाचतो ना, गुरूगृही राहून प्राचीनकाळी मुलं शिकत असत त्याचीच आठवण मला इथलं वातावरण पाहून व्हायची. 'कलाक्षेत्र' मध्ये मी निवासी विद्यार्थी म्हणून ८ वर्षे राहिले. (१९८९ ते १९९६)

कलाक्षेत्र ही वेगळ्याच प्रकारची शाळा. झाडांनी वेढलेल्या मोकळ्या जागेत गोलाकृती ओटे घातलेले होते. त्यावर म्हटल्या जाणाऱ्या प्रार्थनेनं सकाळ सुरू व्हायची. या जागेचं नाव होतं तपोवन. तपोवनात तप करणाऱ्या ऋषींचे वातावरण इथे निर्माण करण्याचा प्रयत्न होता. तपोवनमधल्या प्रार्थनाही वेगळ्या वेगळ्या धर्मातील असायच्या....

शम्नो मित्रः, शं वरूणः, बिस्मिल्ला उल रहेमान आणि ओ, हिडन लाईफ अशा...

गवती छपराच्या वर्गात जमिनीवर किंवा झाडाखाली मांडी घालून आम्ही बसायचो. नैसर्गिक वायुवीजनाची सोय असलेल्या त्या वर्गामध्ये चेन्नईच्या दमट उन्हाळ्यामध्येही आम्ही तुलनेनं आरामात असायचो. कलाक्षेत्र समुद्रकिनाऱ्यावरच होतं आणि समुद्रावरचं वारं तिथे सतत वहायचं आणि त्याबरोबर लाटांचा आवाजही यायचा. आम्ही सुरवातीला परकर पोलकी घालत असू आणि ८वी नंतर आम्ही पवदा-थवनीस (लांड्या साड्या) हा तामिळनाडूचा पारंपरिक वेष करू लागलो. मुलगे कुर्ते पायजमा घालत. शिक्षकांचं वागणं, मैत्रीचं आणि आत्मीयतेचं असे आणि शारीरिक शिक्षेला परवानगी नव्हती. विद्यार्थी वेगवेगळ्या संस्कृतीचे, परंपरांचे आणि पार्श्वभूमीचे असूनही सहजपणे, मित्रभावनेनं संकोच न करता किंवा पूर्वग्रह न बाळगता एकमेकांशी मिळून मिसळून वागत.

बेइंट अरुंडेल ही CBSE पद्धतीची शाळा होती खरी पण तिथं नृत्य आणि संगीतावर जास्त भर होता. बहुतेक सर्व विद्यार्थी शाळेनंतर कलाक्षेत्राच्या फाईन आर्ट कॉलेजमध्ये जाऊन फाईन आर्ट कोर्समधील एखादा कला विषय, नृत्य, चित्रकला, गाणे, मृदंगवादन, बासरी, व्हायोलिन किंवा वीणावादन एक तासभर शिकायला जात असत. ५ वर्षांचा भरतनाट्यमचा सर्टिफिकेट कोर्स मी पूर्ण केला आणि २ वर्षे शास्त्रीय गायन शिकले.

कलाक्षेत्र दरवर्षी कलामहोत्सव (आणि असे अनेक महोत्सव) साजरा करीत असे. कलाक्षेत्राच्या भव्य सभागृहात सुप्रसिद्ध नर्तक आणि संगीतकार आपली कला सादर करीत. लक्षात रहाण्याजोगे होते ते कलाक्षेत्राचे नृत्यनाट्याचे कार्यक्रम. रूक्मिणीदेवी अरुंडेल स्वतः त्याचं संगीत देत आणि संस्थेचे प्रशिक्षित नर्तक संगीतकार ते सादर करीत. 'कलाक्षेत्र'मध्ये 'कलां'वर अधिक भर होता, त्यामुळेच आमच्यामध्ये भारतीय कला आणि हस्तकलेच्या वस्तूविषयी नितांत आणि अविचल आदर निर्माण झाला. सौंदर्य आणि साधेपणा यांचा मेळ घालणाऱ्या भारतीय सौंदर्यशास्त्राचं खरं रसग्रहण करायला मी शिकले. या सगळ्याविषयी

आणि त्याहूनही अधिक मी कलाक्षेत्राची ऋणी आहे.

शालेय शिक्षण संपताना -

१२ वीच्या वर्गाच्या समाप्तीच्या वेळी माझे सगळे मित्रमैत्रिणी, अभियांत्रिकी आणि डॉक्टरी शाखेचे प्रवेश अर्ज भरण्यात दंग झाले. हॉस्टेलच्या परिसरातील एका विस्तीर्ण झाडाच्या सावलीत बसून मी मात्र विचारात हरवून बसले होते. मी काय करू? मला काय करायचे आहे?

एक गोष्ट नक्की होती की मला इंजिनिअरिंग किंवा संगणक यापैकी काहीच नको होतं, किती कंटाळवाणं ना?

मला 'जीवशास्त्र' आवडायचं (ते शिक्षक फार छान शिकवायचे) पण 'रक्त' नको वाटायचे त्यामुळे वैद्यकशास्त्रही मला नको होते. या पलीकडचे काही करायचे हा निर्णय काही सोपा नव्हता कारण इतरही बऱ्याच गोष्टींमध्ये मला रस होता.

जीवशास्त्रात बी.एस्सी.?

पण ३ वर्ष इतका दीर्घकाळ कोण अभ्यास करणार? आणि बी एस्सी होऊन मी करू काय? मला हस्तकलेची आवड होती. हातानं गोष्टी करणं (आणि पायानंही) मला आवडत होतं.

संगीत, नृत्य, चित्रकारी? आणि थिएटर? हो! पण मला त्यात गती होती का? का आपण वकील व्हावं? एका व्यवसायाकडून दुसऱ्याकडे माझे विचार भरकटत होते. मी काय चांगलं करू शकेन? गंभीरपणाने आपण काय करावे? कोणत्या व्यवसायामधून चांगली प्राप्ती होईल? चांगला भविष्यकाळ कशात आहे? सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे मला खरोखर काय करायला आवडेल?

झाडाखाली बसून आता विचार करताना मला वाटे की स्वर्गातून काही पाने आपल्या ओंजळीत पडावीत आणि त्या बरोबरच मला पडलेल्या प्रश्नांची उत्तरेही. मग फक्त उभं रहायचं, कपड्यांवरची धूळ झटकायची आणि धावायचं “युरेका, सापडलं रे सापडलं” असं.

पण तसं काही घडलं नाही. यातही वाईट म्हणजे ही तर सुरवात होती. हिमनगाचं टोक म्हणा ना! इतर शाळांप्रमाणे जास्तीत जास्त मार्क मिळवून डझनवारी प्रवेश परीक्षा देणे हे एकमात्र महत्त्वाचं ध्येय माझ्या डोक्यात कधीच घुसलेलं नव्हतं. माझ्या समस्येविषयी माझ्या आईवडिलांनी पूर्ण सहानुभूतीनं ऐकून घेतलं आणि आमच्यात त्याविषयी पुष्कळ चर्चा झाली. प्रत्येक व्यवसाय आणि त्याविषयी मला असलेली आवड निवड याची साधक बाधक चर्चा आम्ही केली. शेवटी त्यांनी सूचित केलं की मी एक वर्ष सुट्टी घ्यावी, प्रवास करावा आणि

पर्याय शोधावेत. या शोधप्रक्रियेत माझ्या आवडीच्या विषयात मी काही काम करावं त्यानंतर मला काय करायला आवडेल ते निवडून मी माझ्या डाळ भाताची सोय करावी.

कल्पना छानच होती. या अवस्थेत असताना मी 'फ्री फ्रॉम स्कूल' हे राहूल अल्वारिसचं पुस्तक वाचलं. त्यानं १० वी पास झाल्यानंतर १ वर्ष शिक्षणातून मोकळीक घेऊन त्याला आवडणाऱ्या गोष्टींमध्ये स्वतःला गुंतवून ठेवलं. त्याला प्राणिजगताची आवड होती आणि सरपटणारे प्राणी, विशेषतः सापांची त्याला आवड होती. त्याचे ते सगळे सापांविषयी प्रत्यक्ष काम करून घेतलेले अनुभव या पुस्तकात सांगितले आहेत. मला सर्वात जास्त उत्साह या पुस्तकामुळे मिळाला आणि लगेच सुरवात करायची प्रेरणा मला त्यातून मिळाली. याचीच मला गरज होती.

सुरवात कोठून करायची? थोडी लुडबूड करावी का? मग मी तेच केलं.

थोडी लुडबूड-

माझ्या वयाची इतर मुलं कर्तव्यबुद्धीनं कॉलेज आणि क्लासेसच्या मागे लागली तेव्हा मी माझं मुक्कामाचं ठिकाण अहमदाबाद हे ठरविलं. माझी आई माझ्याबरोबर होती. अहमदाबादच्या नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ डिझाईन' मध्ये सुदर्शन खन्ना हे इंडस्ट्रीयल डिझाईन या विषयाचे प्राध्यापक होते. ते शिकवित होते पण इतरही गोष्टी करण्यासाठीही ते वेळ काढायचे. ते 'खेळणी' करायचे. भारतीय खेळणी बनवायच्या परंपरेचं त्यांनी गाढं संशोधन केलं होतं आणि शाळा कॉलेजातून त्याविषयी देश परदेशात कार्यशाळा घेतल्या होत्या. पारंपरिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विषयक कॉन्फरन्स चेन्नईच्या 'अण्णा' युनिव्हर्सिटीत भरली होती. त्यामध्ये त्यांनी स्थानिक एतद्देशिय खेळणी बनविण्याची कार्यशाळा आयोजित केली होती. त्यावेळेपासून माझी आई त्यांना ओळखत होती. तिनं त्यांच्यापाशी पत्रव्यवहार केला आणि मला खेळणी बनवायला शिकवायचं त्यांनी कबूल केलं.

सुदर्शनजींबरोबर आम्ही १५ दिवस राहिलो आणि विविध प्रकारच्या सामग्रीपासून म्हणजे कागद, चिखल, काड्या, धातू अशापासून सर्व प्रकारची भारतीय खेळणी कशी बनवायची ते मी शिकले. दिसायला ती साधी सोप्या वाटतात पण ती करायला बसलात की ही सोप्या खेळणी बनवणं किती अवघड आहे ते कळतं. ती खेळणी जर अचूक बनवली तर अप्रतिम दिसतात, आणि आवाजाचा परिणामही व्यक्त करतात. ही खेळणी करायला शिकताना तुम्हाला त्यातल्या काही मूलभूत वैज्ञानिक संकल्पनाही समजतात. करताना थोडं जरी दुर्लक्ष झालं तरी खेळणी जमत नाहीत. त्याचा परिणाम उणावतो. साधी पण अडेलतडू खेळणी म्हणते मी त्यांना. छिद्र थोडं मोठ्ठ झालं किंवा मध्यात आलं नाही, किंवा कागद पाहिजे त्या जाडीचा

घेतला गेला नाही, मातीचा गोळा जास्त ओला राहिला की काम बिघडणारच, खेळणी नीट काम नाहीच करणार.

या अडेलतडू खेळण्यांच्या लहरी जेव्हा तुम्हाला समजायला लागतील तेव्हाच त्या बनविणाऱ्या कारागिराचं कौशल्य आणि कसब किती दाद देण्यासारखं आहे हे आपल्या लक्षात येईल.

भारतीय खेड्यांमधून बहुतेक खेळणी ही रस्त्यांवरून उचललेल्या निरूपयोगी गोष्टींपासून आणि इतर सहज उपलब्ध होणाऱ्या नैसर्गिक सामग्रीमधून मुलं स्वतः बनवितात. विज्ञानाची ही त्यांची समज त्यांच्या अंतःप्रेरणेतून त्यांना कशी बरं मिळत असावी? ती आपल्याला आहे याची जाणीव त्यांना असते का ?

सुदर्शनजींच्या दोन मुली सुरभी आणि गिरिजा (अनुक्रमे १२ आणि १० वयाच्या) दोघीही खेळणी बनविण्यात एकदम तयार झाल्या होत्या आणि त्या माझ्याही मार्गदर्शक झाल्या होत्या. आपण बनविलेलं हे खेळणं का काम करत नाही याचा प्रश्न मला पडायचा. तेव्हा सुरभी पटकन म्हणे 'किती घट्ट झाला आहे हा दीदी' काही वेळेला आम्हा दोघींनाही पक्षी जमायचा नाही. तो पंख हालवायचाच नाही. मग आम्ही सुदर्शनजींकडे जाऊन काय बिघडलं ते समजावून घ्यायचो. तेव्हा पासून प्रत्येक वर्षाच्या पहिल्या दिवशी खन्ना कुटुंबीय मला शुभेच्छेचं एक खेळणं आजतागायत पाठवतात.

अहमदाबादला असताना आम्ही कापड उद्योगात सुप्रसिद्ध असलेलं कॅलिकोचं टेक्स्टाईल म्युझियम पाहिले. ही संस्था 'गिरा साराभाई' यांच्या कल्पनेतून साकार झाली आणि यामध्ये अप्रतिम दुर्मिळ असे भारतीय वस्त्रोद्योगाचे देशाच्या विविध भागातील नमुने पाहिले. काही नमुने तर १७ व्या शतकातले होते. त्यांच्या आयोजित दूरमधून आम्ही हे म्युझियम पाहिले आणि त्यातली बारीक कलाकुसर, रंग आणि सौंदर्य पाहून आम्ही थक्क झालो.

एका संध्याकाळी आम्ही गांधीजींच्या साबरमती नदीकाठी असलेल्या आश्रमाला भेट दिली. ही नदी म्हणजे आता फक्त घाण पाण्याची एक धार आहे. आश्रमातील वातावरण शांत निवांत आहे. तर बाहेरचं वातावरण गर्दी, गजबजाट, गोंगाटानं भरलेलं आहे. प्रवेशद्वाराच्या आतलं जग आणि बाहेरचं जग ही दोन सर्वस्वी भिन्न जगं आहेत, एकमेकांविषयी पूर्णपणे बेखबर! आश्रम १९१५ साली स्थापन झाला आणि स्वातंत्र्य लढ्यातील महत्त्वाच्या ऐतिहासिक घटनांचा तो साक्षीदार आहे. आपल्या अनवाणी पायांना तिथल्या शीतल जमिनीचा स्पर्श होतो आणि आपण तिथे नम्र होतो. गांधीजी तिथे रहात असताना त्यांच्या वापरातील दैनंदिन वस्तू तिथं ठेवल्या आहेत. आम्ही त्या पाहिल्या. लिहिण्याचा डेस्क, गादी, भांडी, गांधीजींच

लिखाण, फोटो आणि पत्रे. गांधीजींनी कस्तुरबांना भेट दिलेल्या निळ्या मलमलीवर फुलांचं भरतकाम असलेल्या सुंदर पर्सनं माझं लक्ष वेधून घेतलं.

अहमदाबादहून आम्ही बडोद्याला गेलो. तिथं आनंदकुमार यांचेकडे राहिलो. पुष्कळ लोकांचे ते मित्र, तत्त्वज्ञ आणि मार्गदर्शक होते. माझी आईही त्यापैकी एक होती. यांच्याकडूनही शहाणपणाच्या चार गोष्टी ऐकाव्यात असं तिला वाटलं. स्वच्छ, सफेद, इस्त्रीच्या कुडत्यामध्ये ते वावरत. मला भेटलेल्या अत्यंत उत्साही लोकांपैकी ते एक! माझ्या भविष्यातील आयुष्याच्या योजनांबद्दल आम्ही सविस्तर चर्चा केली. त्यातील एक संभाषण मला संपूर्ण आठवते आहे. चहा पिता पिता ते म्हणाले, “समजा एक पाण्याने भरलेला आणि एक रिकामा ग्लास तुम्ही घेतले आणि भरल्या ग्लासमधून रिकाम्या ग्लासमध्ये आणि पुन्हा त्यातलं पाणी रिकाम्या ग्लासमध्ये असं रोज सहा तास या प्रमाणे वर्षभर तुम्ही करत राह्यलात आणि ते सोपप आहे करायला पण तुम्ही ते ग्लास, ते पाणी आणि ते एकातून दुसऱ्यात ओतण्याची क्रिया यातूनही तुम्ही त्याविषयी बरंच काही शिकता. नेमकं काय ते तुम्ही कदाचित सांगू शकणार नाही पण तुम्ही बरंच काही शिकता तुम्ही जेव्हा एखादी क्रिया करता त्याला काही वेळ द्यावा लागतो. त्यासाठी पद्धतशीर प्रयत्न करावे लागतात. त्यामुळे एखादी क्रिया पूर्णत्वानं तुम्ही समजून घेता, तुमच्या ती ध्यानात येते. मग तुम्ही ती तशी चालू ठेवायची की नाही हे तुम्ही ठरवू शकता नं!” किती महत्त्वाचा सल्ला होता हा. तेव्हापासून मी तो आचरणात आणण्याचा प्रयत्न करते.

बडोद्यामध्ये एम. एस. युनिव्हर्सिटीत जायच्या दिवशी माझ्या आईनं मला दाराशीच सोडलं आणि मला पाहिजे असलेली सर्व माहिती तुझी तू घेऊन ये आणि तुझी तू पुन्हा एकटी घरी ये असं बजावलं. मी तिथं अगदी एकटी पडले. मी कुणालाही ओळखत नव्हते. एका सुरक्षित निवासी शाळेत लहानाची मी मोठी झाले होते आणि नवख्या ठिकाणी कोणी मोठं माणूस बरोबर नसताना जाण्याची माझी ती पहिलीच वेळ होती.

एका ‘कार्यालया’सारख्या दिसणाऱ्या खोलीत मी गेले आणि माझा परिचय करून देताना सांगितलं की तिथे कोणकोणते कोर्सेस शिकवले जातात, ते आणि तो परिसर या विषयी मला जाणून घ्यायचे आहे. मग मी एका विभागातून दुसऱ्या विभागात मातीची भांडी, मूर्तिकला, ललित कला (फाईन आर्ट), संपर्क इत्यादी विभागात गेले. वर्गात काम करत असलेल्या विद्यार्थी आणि शिक्षकांना भेटले. (सुट्टी असल्यानं त्यांना मोकळा वेळ कमी होता) काही माहितीपत्रकं, पुस्तिका गोळा केल्या. दिवसभराच्या माझ्या कामावर मी खूप होते आणि घरी गेल्यावर सगळ्याविषयी मी आईला सविस्तर सांगितले.

दोन दिवसांनी आम्ही बडोद्याहून मुंबईला आलो. मुंबईची भेट मी एक महिन्याची नक्की केली होती. त्यामुळे आई मला मुंबईच्या तिच्या मैत्रिणीकडे, रजनी बक्षीकडे सोडून आमच्या गावी परतणार होती. रजनीमावशी ही स्वतंत्र पत्रकार होती आणि 'हिंदू' पत्रासाठी 'क्रिएटिव्ह कोस्ट' हा स्तंभ ती लिहायची. बापूकुटीचीही ती लेखिका होती. समाजसेवी कार्यकर्त्यांमध्ये ते पुस्तक लोकप्रिय होतं. मुंबईत काही काळ राहण्याचा माझा उद्देश होता की विविध क्षेत्रांतील लोकांशी परिचय करून घ्यायचा आणि त्यांचे कार्य जाणून घ्यायचं. मुंबई इतकी चांगली जागा त्यासाठी कोणती मिळणार ना? इतकी विविधता आणि बहुविध समाज असणारं असं हे शहर!

रजनी मावशीबरोबर राहण्याचा फार छान अनुभव होता. कोणत्याही वयोगटातील व्यक्तीबरोबर तिच्या पातळीला येऊन जमवून घ्यायची तिची विलक्षण हातोटी होती. एका क्षणी ती खिदळणाऱ्या बाळाबरोबर लाडे लाडे बोलायची. तर दुसऱ्या क्षणाला ती मैत्रिणीबरोबर 'विवेकानंद'च्या शिकवणीविषयी बौद्धिक चर्चेत गंभीरपणे भाग घ्यायची. चांगली नकला करायची आणि नेहमी खूप हसवायची.

कर्नाटक कंठ संगीतातील सुप्रसिद्ध गायिका अरूणा सीयारामनूला आम्ही भेटलो. चंद्रलेखा निर्मितीच्या 'भिन्नप्रवाह' या प्रयोगासाठी नृत्य सादर करणारी आणि नृत्यदिग्दर्शन करणारी कलाकार म्हणून आईने तिला पाहिले होते आणि त्या प्रयोगानं प्रभावित होऊन तिला घट्ट गळामिठी घातल्याचं आईनं सांगितलं होतं आणि मुंबईच्या मुक्कामात मी त्यांना भेटावं असा तिचा आग्रह होता.

अशा अनौपचारिक पद्धतीनं शिकण्याबद्दलच्या माझ्या योजनेबद्दल अरूणार्जीना कुतूहल वाटले. त्यांनी त्यांच्या दिनक्रमाबद्दल आणि रियाज या विषयी आणि शास्त्रीय संगीत साधना किती खडतर आहे त्या विषयी सांगितले. पॉप, रॉक, पाश्चिमात्य, शास्त्रीय, फिल्म असं कोणत्याही प्रकारचं संगीत आपल्याला आवडतं असं त्यांनी सांगितलं. आवाजावर संस्कार करण्याकरिता जर्मनीमध्ये जाऊन त्यांनी प्रशिक्षण घेतलं. त्यांचा आवाज गंभीर आणि उत्तम आहे. त्यांच्या मिश्र निर्मितीमध्ये त्यांनी जर्मन कलाकारांबरोबर कामही केलं आहे.

आवाजाच्या प्रशिक्षणाविषयी त्यांनी सांगितलं, स्नानगृहात गुणगुणताना मला जसा आत्मविश्वास वाटतो तसा प्रेक्षकांसमोर गाताना मला कधीच वाटत नाही. -

- स्नानगृहात आपण जास्त चांगलं गातो असं गायकांना खरंच वाटतं की काय? मला तर वाटायचं की जे लोक गायक नाहीत तेच असं म्हणतात.

त्या पुढे म्हणाल्या, 'तो आत्मविश्वास मला माझ्या आवाजात कमवायचा आहे.' तिनं

मला गाणं म्हणायला सांगितलं. बापरे! सुप्रसिद्ध गायिका अरूणा साईराम मला गाणं म्हणायला सांगत होती. काय गाऊ? माझ्या छातीतली धडधड बेताल वाजत होती. काहीही गा, तुला आवडेल ते, 'शास्त्रीय, उपशास्त्रीय, फिल्मी' ?-

कल्याण रागातली त्यागराजची रचना साई भजन आणि दिल है की मानता नहीचं शीर्षक गीत मी म्हटलं. जेव्हा त्या म्हणाल्या की त्यांना 'दिल है की मानता नही' सर्वात जास्त आवडलं तेव्हा मी रोमांचित झाले, की संकोचून गेले मला सांगता नाही येणार. तेव्हापासून चेन्नईमधल्या त्यांच्या प्रत्येक कार्यक्रमाचं निमंत्रण त्या मला पाठवत.

चित्र काढायचा माझा आवडीचा छंद होता. चित्रकाराचं जीवन मला पहायचं होतं. प्रीती कानन या विशी ओलांडलेल्या अलीकडच्या व्यावसायिक चित्रकार होत्या. त्यांना मी भेटले. भारतात आणि भारताबाहेरही त्यांची काही प्रदर्शने झाली होती. खरंतर मी त्यांना पहिल्यांदाच भेटत होते पण आमचं फार छान जमलं आणि मी त्यांच्या बरोबर २ दिवस होते. फार उत्साही बाई होत्या त्या आणि स्वयंपाकापासून ते आरोग्यासाठी व्यायाम ते वाचन अशी त्यांची विविध आवड होती. त्यांचा नवरा, रामगोपाल वर्मा यांच्या निर्मितीकेंद्रमध्ये काम करायचे आणि कामासाठीच ते बाहेर गेले होते. आम्ही चित्रपटसृष्टीविषयी, ताज्या 'रंगीला' चित्रपटाविषयीच्या गप्पांमध्ये रमून गेलो.

अमेरिकेमध्ये त्यांच्या चित्रांचं प्रदर्शन लवकरच भरणार होतं. त्या चित्रांचा त्यांचं काम चालू होतं. या चित्रमालिकेत प्रतिमा नव्हत्या. ब्रशच्या विविध रंग-छटांनी त्यांनी अथांगतेचा आभास निर्माण केला होता. तिच्या चित्रफलकावर काही भाग रंगवायची संधी मला मिळाल्यामुळे मी अगदी रोमांचित झाले होते. रंगाविषयी ती खूप बोलली काही रंग कसे आत मुरतात तर काही बाहेर डोकावतात वगैरे! भारतातील आणि परदेशातील कलेविषयी त्यांची मतेही त्यांनी मला सांगितली आणि हौशी कलाकाराला कसं स्वतःची ओळख पटवायला लागते, त्या विषयीही त्या बोलल्या.

“अमेरिकेतील एका प्रदर्शनाला मी भेट दिली. तिथं एक चित्र होतं. एक मोठा चित्रफलक संपूर्ण काळ्या रंगानं रंगवला होता आणि त्यावर एकच लहान पांढरा तारा रंगवला होता, शीर्षक होतं 'शुभ्र तारा' आणि किंमत किती होती माहित्याय त्याची? ३०,००० अमेरिकन डॉलर्स! कल्पनेच्या पलीकडचं सगळं.” ती उद्गारली.

मला ती म्हणाली की जर मला यांत रस असेल तर चेन्नईतील तिच्या मित्राबरोबर ती माझी ओळख करून देईल. तिने मला त्याचा फोन नंबर दिला.

सगळ्या तरुणाईप्रमाणे मलाही झगमगत्या दुनियेचे आकर्षण होतं. मुंबई तर याचं केंद्र

आहे. मी ते सोडणार नव्हते. आम्ही एकदा एका स्टुडिओला भेट दिली. निम्बस निर्मितीच्या एका हिंदी कार्यक्रम मालिकेचं शूटींग सुरू होतं. रजनी मावशी निर्मात्याला ओळखत होती. सेटवर दिवाणखाना, शयनगृह, पोलीस स्टेशन आणि तुरुंगही उभा केला होता. फिरता सेट होता. भिंती फिरवल्या की शयनगृहाचा काही मिनिटात तुरुंग व्हायचा. त्या दिवशीचं दृश्य तुरुंगातलं होतं. दिग्दर्शक आणि त्याचे सहाय्यक दुसऱ्या खोलीत ३ संगणकांवर बसले होते. प्रत्येकातून कलाकार वेगवेगळ्या कोनातून दिसत होता आणि त्यांनी माहिती दिली की, शूटींग झाल्यावर त्यातला जो सर्वात चांगला कोन असेल ते दृश्य निवडले जातं. दृश्याचा बारीक सारीक पैलूंचा विचार पडद्यावर पाहून केला जात होता. प्रत्येक रिटेकला कलाकार चांगला अभिनय देण्याचा प्रयत्न करीत होता. काही वेळेस तो जास्त नाटकी, काही वेळेस अभिनय तोकडा वाटे. एकदा तर तो संवादच विसरला आणि त्याबद्दल सॉरी म्हणून आणखी एकदा दृश्य चित्रण करायची त्यानं विनंती केली.

पाकिजा चित्रपटातली गाडीतली दृश्यं आणि मुगले आजम चित्रपटाची काही दृश्यं याच स्टुडीओत चित्रित झाली होती. खोटी गाडी आणि उभारलेले लुटपुटूचे खेड्यांचे सेट तिथं बॉलीवुडच्या भूतकाळातील चित्रपटांचे आणि कलाकारांचे मूक साक्षीदार जणू होते. फिल्मचं शूटींग म्हणजे केवढा व्याप असतो आणि अगदी स्पॉटबॉयपासून मुख्य कलाकारांचा त्या त्या योग्यवेळी योग्य ठिकाणी मोठ्या सहभाग असतो. इतके कष्ट घेऊन काही चित्रपट इतके सुमार निघावेत हा किती विरोधाभास! आणि बॉक्स ऑफीसवर फिल्म आपटण्याचा केवढा धोका असतो! आम्ही निर्मात्याचे आभार मानले आणि परत फिरलो.

मावशीनं मला एकदा हातात फोन घेऊन विचारलं, “आमीर खानला भेटायचं आहे का?” जणू लाईनवर पुढच्याच मिनिटाला आमीरखान भेटणार होता. काय बोलावे मला काहीच सुचेना, मी इतकी गोंधळून गेले होते, अधीर झाले होते, बापरे बाप! काय करू? कशी बोलू? “दुर्दैव, तो परदेशी गेला आहे.” फोनचा रिसिव्हर आपटून मावशी म्हणाली. “खरचं दुर्दैवं!” मी म्हटलं पण एकीकडे सुटकेचा श्वासही सोडला. त्यानंतर कितीतरी दिवस माझ्या स्वप्नातील हिरोच्या भेटीची चित्रं मी मनाशी रंगवत होते, त्याच्याशी काय बोलायचे, त्याची उजळणी करत होते.

एके सकाळी रजनी मावशीनं तिचा ‘प्राचीन’ टाइपरायटर बाहेर काढला आणि मला ‘टाईपरायटर शिका’ हे पुस्तक दिलं आणि त्यावरून माझी मी रोज एक तास टाइपरायटींगचे धडे गिरवू लागले. त्याला आवश्यक ते आधारभूत कौशल्य मावशीनं माझ्यात निर्माण केलं होतं त्याचा मला फारच उपयोग झाला.

अनेक गोष्टी नव्यानं करायची संधी मला मुंबईनं दिली. मी इंग्रजीतून हॅम्लेट पाहिलं ते सुप्रसिद्ध पृथ्वी थिएटरला. (हॅम्लेट एक मानसिक रूग्ण होता याची मला खात्रीच झाली.) नादिरा बब्बरनं दिग्दर्शित केलेला एक विनोदी प्रयोगही पाहिला. हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीताच्या बऱ्याच मैफलीही मी ऐकल्या आणि मला त्या आवडल्या. मेक्सिकन आणि चायनीज खाद्य पदार्थही मी मुंबईलाच पहिल्यांदा खाल्ले आणि गरमागरम बटाटावडाही इथेच प्रथम खाल्ला. नसरिन फाजलभाँय या मुंबई विश्वविद्यालयात प्रोफेसर आणि दिल्ली युनिव्हर्सिटीतील माझ्या आईची मैत्रिण! त्यांनी मला मुंबई जवळील लोणावळा या थंड हवेच्या ठिकाणी यायचं निमंत्रण दिलं. फार छान अनुभव होता तो. नसरिन मावशीनं मला माझे पहिल्या मॅक्रमचे धडेही आमच्या सुट्टी दरम्यानच्या भेटीत दिले. तिने मला काही तंत्रं शिकवली त्यानुसार मी एक लहान भिंतीवरील शोभादर्शक, रजनी मावशीला भेट देण्यासाठी तयार केलं.

लोणावळ्याहून आल्यावर आम्हाला वाटलं की मुंबईचा इतिहास जाणून घेण्यासाठी मुंबईच्या संग्रहालयाला भेट द्यावी. तिथं आम्ही जुने फोटो, जुन्या मुंबईची रेखाटने आणि इतर कलावस्तू पाहिल्या. आजची मुंबई म्हणजे खरेतर काही बेटांचा समूह आहे आणि त्याचा एकसंध भूभाग बनविण्यासाठी तो एकमेकांना जोडून घेतलेला आहे. तो म्हणजे आजचं 'मुंबई शहर!' मुंबई भेटीतील प्रत्येक क्षण मला आवडला.

महिन्याच्या शेवटी माझे वडील आले आणि आम्ही परतीचा प्रवास सुरू केला. डहाणूला एका मिटींगसाठी आम्ही थांबलो. महाराष्ट्रातील हे एक लहान गाव. 'हर्ष मांदेर' हे त्यावेळचे आय ए एस (सनदी) अधिकारी. त्यांनी एका आदिवासी पाड्यावर बैठक बोलाविली होती. विविध क्षेत्रातील सामाजिक जाण असणाऱ्या व्यक्तींनी (त्यात एक माझे वडील होते.) आणि काही सनदी अधिकाऱ्यांनी या बैठकीत भाग घेतला. बैठकीचा चर्चेचा विषय होता "माहितीचा अधिकार". अरूणा रॉय आणि निखिल डे "मजदूर किसान" संघटनेचे संस्थापक, त्यांनी आपण प्रथम खेड्याकडे कसे गेलो आणि खेड्यातील लोकांना माहितीच्या अधिकाराची माहिती देऊन तो बजावण्याविषयी समाज कल्याण खात्याचे खेड्यांसाठी मंजूर झालेले पैसे आणि अन्य सामुग्री कोठे गडप झाली हे विचारण्यासाठी जागृती कशी केली या विषयी सविस्तर आणि अत्यंत मनोरंजक अहवाल आम्हाला सांगितला. 'जनसुनवाईच्या' बैठकीत संबंधित सरकारी अधिकाऱ्यांना जबाबदार धरून त्यांना खेडुतांच्या प्रश्नांच्या सरबत्तीनं कसं हैराण केलं त्याच्याही हकीकती सांगितल्या.

डहाणू या बदलाचे, क्रांतीचे एक मुख्य केंद्र आहे. 'प्रदीप प्रभू' आणि 'सिराज बलसारा' यांच्या नेतृत्वाखाली येथली कष्टकरी संघटना गेली २ दशके सातत्यानं या भागातील

आदिवासींना त्यांच्या जंगलातील साधनसंपत्तीवर अधिकार मिळवण्यासाठी मदत करित आहे.

या संघटनेतील काही व्यक्तींनीही बैठकीत त्यांचे अनुभव सांगितले. एस.आर.शंकरन् हे बैठकीच्या अध्यक्षस्थानी होते. कोणताही मोठेपणा न मिरवणारा हा माणूस निवृत्त सनदी अधिकारी आणि कार्यकर्ता आहे. कित्येक दशके अनुसूचित जाती-जमाती, आदिवासींच्या सक्षमीकरणासाठी ते कार्यरत आणि कटिबद्ध आहेत. अशा निःस्वार्थी आणि चांगल्या कामाला सर्वस्व वाहून घेतलेल्या निष्ठावान लोकांमध्ये बसणे, त्यांचे निरीक्षण करणे, त्यांना ऐकणे, प्रत्येकाची काम करण्याची शैली, कार्यक्रमाची मांडणी करणे आणि शिवाय एकमेकांपासून स्फूर्ति घेऊन काम करणे हे पाहण्याची मला फार चांगली संधी मिळाली.

सिराज मावशी पुढं जाता जाता म्हणाली, 'यायचं का तुला माझ्या बरोबर?' मलाही थोडी मदत हवीय. आम्ही गावातील एका झोपडीपाशी पोचलो तेव्हा तिनं सांगितलं की इथला ८० वर्षांचा म्हातारा गाडीत चढताना पडला आणि त्याचं हाड मोडलं आहे. त्याला एका हॉस्पिटलमध्ये दाखल केलंय आणि त्यांना त्याचे आधीचे रिपोर्ट हवेत. त्याच्या या छोट्या झोपडीत आपण त्याचे रिपोर्ट शोधू.

झोपडीचं मोडकळीला आलेलं झाप उघडून आत गेलो अगदी वेगळं जग होतं ते. म्हातारा खूप धडपड्या असावा. काही ना काही उद्योग त्याचा चालू असणार. त्याचं हाड त्यांच्या या सतत धडपडीतून मोडलेलं असणार. आतली खोली अत्यंत व्यवस्थित आणि नीट लावलेली होती. आत एक खाट होती. भिंतीवर त्याचा जुना काळा पांढरा फोटो टांगलेला होता. एवढंच नाही तर महात्मा गांधी, इंदिरा गांधी, राधाकृष्ण, जीझस आणि पाठीमागे चंद्रकोर आणि तारा असलेली मस्जिद असे कॅलेंडरमधून कापून व्यवस्थित फ्रेम केलेले फोटो होते.

आम्ही रिपोर्टचा कसून शोध घेतला. त्याची ट्रंक पुढे ओढली आणि त्याच्या कपड्यांखाली पुस्तकांखाली शोध घेतला. त्याचं वाचन विविध विषयांवर असावं, असा अंदाज त्याच्या पेटीत ठेवलेल्या विविध विषयांवरील विपुल पुस्तकांवरून आम्ही बांधला. अर्धा तास शोधून सुद्धा रिपोर्ट्स मिळाले नाहीत, त्यामुळे आम्हाला आमचे प्रयत्न सोडून द्यावे लागणार की काय असे वाटायला लागले. माणूस तर अत्यंत व्यवस्थित वाटला. तो त्याचे रिपोर्ट्स नीट ठेवणार नाही असे कसे होईल? आणि तेवढ्यात सिराज मावशीला ते सापडले. फ्रूटीच्या रिकाम्या सपाट केलेल्या आवरणात नीट घडी करून ठेवले होते ते वैद्यकीय रिपोर्ट.

डहाणूहून मी आमच्या गावी परतले. पुढं काय चे ओझे माझ्या डोक्यावर होतेच.

शाळा - के. एफ. आय.

शाळेच्या नावातूनच शिकण्याचे ते उत्तम केंद्र असल्याचं कळत होतं. अनिवासी संस्था चेन्नईमध्ये अड्यारच्या थिऑसॉफिकल सेंटरच्या कॅंपसच्या समोर आहे. ही शाळा म्हणजे जे कृष्णमूर्तींनी सुरू केलेल्या अशा अनेक संस्थांपैकी एक संस्था. जे कृष्णमूर्ती - २०व्या शतकातील सुप्रसिद्ध तत्त्वज्ञ आणि चिंतक. जे कृष्णमूर्तींच्या शिक्षणविषयक तसेच व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या कल्पनांचं आधिष्ठान इथल्या शिक्षणाला लाभलेले आहे.

चर्चेमध्ये त्यांचा अजूनही आत्मीयतेने 'जे.के.' असाच उल्लेख होतो. त्यांचा विश्वास होता की, शिक्षणामुळं विद्यार्थी स्वतंत्रपणे विचार करायला सक्षम झाला पाहिजे आणि जगातली आव्हानं, बुद्धीभावना आणि संवेदनक्षमता या बळावर त्यांनी पेलली पाहिजेत. कृष्णमूर्तींच्या शिक्षण संस्थेमध्ये भर असतो तो असे वातावरण निर्माण करणे की ज्यात शिक्षक आणि विद्यार्थी हे एकत्रितपणे शिक्षणप्रक्रीयेतून जातील. तसं होण्यासाठी दोघांमध्ये सतत संवाद, सतत कुतूहल आणि चर्चा असावी. त्यासाठी विद्यार्थ्यांना निर्भय होऊन प्रश्न विचारण्यासाठी, आत्मपरिक्षणासाठी उद्युक्त केलं जातं. शिकवण्याची पद्धतही सृजनशील असते. नेहमीचेच विषय विद्यार्थ्यांना मनोरंजक करून मांडण्यासाठी शिक्षक नवनवीन सर्जनशील मार्गांचा अवलंब करतात.

शाळेतील एक शिक्षक 'अनंत पद्मनाभन्' एकदा आईला भेटले होते तेव्हा त्यांनी ते सुरू करणार असलेल्या उच्च शिक्षणाच्या एका नवीन कार्यक्रमाचा उल्लेख तिच्याजवळ केला. माझ्या आईवडिलांनी मला सुचवलं की, या कार्यक्रमाची तू माहिती घे. त्यासाठी जून १९९६ ला मी या शाळेत आले.

ऑफीसची ब्रिटीश काळापासूनची मोठी इमारत होती. एका खोलीत प्राचार्य गौतम बसायचे. सडपातळ, गोरे, टक्कल असलेले आणि चेहऱ्यावर मित्रत्वाचे हसू असे ते होते. त्यांच्या खोलीची दारे नेहमी उघडी असत. नैसर्गिक उजेड आणि वारा आत येण्यासाठी पण मला वाटले की ती दारं माझ्या स्वागताला उत्सुक आहेत. या PHE (Programme for Higher Education) विषयी आम्ही खूप बोललो. गौतम सरांनी या योजनेविषयी सांगितल्यावर मला वाटलं की किती छान आहे हे.

श्री. गौतम यांच्या मते, हा कार्यक्रम १२वी नंतरच्या स्वावलंबी विद्यार्थ्यांसाठी स्वशिक्षणाची एक सुसंधी! शाळेत त्याविषयी जी नोट तयार केली आहे त्यातून त्यातले मुख्य उद्देश सुस्पष्ट होतात.

पहिला विभाग : तत्त्वज्ञानाची बैठक कृष्णमूर्तीच्या शिकवणुकीच्या संदर्भात माणूस असण्याच्या अर्थाची समज विकसित करणे. संभाषण, वाचन आणि व्हिडीओ पाहून, रेकॉर्डिंग ऐकून पूरक अशा धार्मिक, तात्त्विक साहित्याच्या वाचनाला प्रोत्साहन देणे.

दुसरा विभाग : वैयक्तिक आणि समकालीन महत्वाच्या असलेल्या विभागात गुंतवणूक ४-५ वेगवेगळ्या विभागांत विद्यार्थ्यांना लक्ष घालून काम करणं अपेक्षित आहे. त्यासाठी वाचन, उमेदवारी, प्रवास आणि सादरीकरण या मार्गांचा उपयोग करावा. या निवडक विषयांत किती खोल जायचे ते त्या विषयावर आणि विद्यार्थी किती खोल जाऊ इच्छितो त्यावर अवलंबून आहे. या कोर्सच्या अध्ययनाचा उद्देश आहे, विद्यार्थ्याला आवडीचे क्षेत्र आणि व्यवसाय सापडावा आणि निव्वळ करिअर करण्यापलीकडे जायची प्रेरणा मिळावी .

तिसरा विभाग : पत्रव्यवहाराद्वारे विद्यार्थ्यांना आवडत्या विषयात पदवी परीक्षा द्यावी. विद्यार्थ्यांनी यासाठीची सामग्री स्वतः शोधावी, मिळवावी, शाळाही सुचवेल. पदवीसाठी काय अभ्यास करायचा याची जबाबदारी शाळेची नाही.

कुतुहलपूर्ण आहे हे खरच! पण ३ वर्षे या पदवीसाठी कशी काय देणार? विशिष्ट कोर्सला बांधून घ्यायचे नाही हे मी ठरवलं होतं. दोनदा विचार करायला हवा. खरंतर नवीन कोर्स माझ्या मनातील विचारांशी मिळता जुळता होता. फक्त वेळेची चौकट हा प्रश्न होता. प्राचार्यांनी मला विचार करून माझा निर्णय त्यांना २ आठवड्यात कळवावा असे सांगितले.

या PHE कार्यक्रमातली मला आवडलेली गोष्ट म्हणजे माझ्या आवडीच्या विषयात शिक्षकांच्या मदतीने उमेदवारी करणे, चित्रकारी, विणणे, मातीची भांडी करणे हे छान विषय शाळेतच शिकवले जात होते. ही संधी १ वर्षापुरती नाही का मला मिळणार? ३ वर्षांच्या कार्यक्रमाशी मला बांधून घ्यायचं नव्हतं. गौतम सर म्हणाले हे करता येईल पण शाळा (मला जबाबदार रहाणार नाही) म्हणजे PHE कार्यक्रम पूर्ण (३ वर्षांसाठी) घेतल्याशिवाय शाळा मला कृतिशील मार्गदर्शनाला बांधील रहाणार नाही. किती अवघड होतं हा एक निर्णय घेणे. या एकाच प्रश्नाचं उत्तर देणं. १ वर्ष कुणाशी बांधून न घेता आवडत्या गोष्टी करायच्या हा निर्णय सुद्धा जिथे लाटेवर हेलकावे खात होता. तिथं ३ वर्षे एखाद्या कोर्सला असं बांधून घ्यायचं? मी ३ वर्षे काय करू काय ? मला करण्याजोग्या गोष्टी मिळतील? चांगले काही मला प्राप्त होईल का?

मनात खोल कुठेतरी भीती आणि असुरक्षितता होती. अपरिचित भागांतून प्रवासाची भीती, निर्जन रस्ता आणि या सगळ्यानंतर शेवट या विषयीची असुरक्षितता. PHE कार्यक्रम घ्यायचा तर त्याच्याशी बांधीलकी आली. त्यापायी भीती आणि असुरक्षितता यांना तोंड

देणं आलं. प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या आयुष्यात करिअर घडविताना अशा काही निर्णायक परीक्षा पाहणारी कठीण वर्षे येतातच. मी हा धोका पत्करणार होते का? हा निर्णय बरोबर ठरेल? माझ्यासाठी तो योग्य राहील?

माझी अवस्था भयंकर होती. १५ दिवस मी आईबाबांबरोबर चर्चा करीत होते. मी देवाची करूणा भाकत होते आणि एक दोनदा तर मला रडू कोसळले. माझा माझ्यावर ताबा राहिला नाही. मला ते अगदी सोसवेना. अखेर गौतम यांनी दिलेली मुदत संपली. त्यांना निर्णय कळवायला हवा. त्या रात्री विचारांमुळे मी झोपू शकले नाही आणि एकाएकी मला खूप हलकं वाटू लागलं आणि डोळ्यातून गरम अश्रू वाहू लागले. मी हसले. निर्णय झाला होता. मी हा कार्यक्रम करायचा ठरवला. ताक घुसळताना घट्ट असतं पण नंतर लोणी येतं तसंच काहीसं वाटलं. माझं विचारमंथन दीर्घकाळ चालू होतं, पण मंथनातून नवनीत निघालं. आता मागे वळून पहाणे नाही.

मी नृत्य, विणकारी, इतिहास आणि फिजिक्स विषय निवडले आणि इंदिरा गांधी मुक्त विद्यापीठातून पदवी परीक्षेसाठी जीवशास्त्र विषय घेतला, कारण जीवशास्त्र माझा आवडता विषय होता.

बेझंट अरुंडेल या माझ्या जुन्या शाळेत मी गेले. माझ्या शिक्षकांना माझा निर्णय सांगायचा होता. प्रतिक्रिया होती, 'छान वेगळे काही तरी, तुला शुभेच्छा!' शाळेत मला चांगले गुण मिळाले असल्यानं काही शिक्षकांना पत्राद्वारे पदवीचा निर्णय तितकासा रूचला नाही पण त्यांनी माझ्या निर्णयावर विश्वास ठेवला होता. माझ्या १२वीच्या शिक्षिका श्रीमती मालती अच्युता यांनी मात्र भरघोस पाठिंबा दिला. त्या नेहमी माझी चौकशी करीत. शाळेत गेले की मी काही तरी वेगळे करतेय, हे चांगले आहे. त्या विद्यार्थ्यांना नेहमी माझं उदाहरण देतात. जेव्हा कोर्सेस, करिअर, आवड आणि पर्याय यांची चर्चा होते तेव्हा त्या पुढे म्हणाल्या, 'तू टीव्हीवर झळकलेली मला दिसशील किंवा तुझ्याविषयी वर्तमानपत्रात वाचायला मिळणार याची मला खात्री आहे.

प्रकरण २

माझा स्वतःचा मार्ग

स्वतःच्या मार्गावरील वाटचाल -

शाळा निवासी नव्हती, त्यामुळे एकतर मला मुलींच्या वसतिगृहात रहावं लागणार होतं किंवा शहरातल्या एखाद्या कुटुंबात पैसे देऊन पाहुणी म्हणून. आईबाबांना वसतिगृहात रहाणं काही तितकसं पसंत नव्हतं. त्यामुळे एखाद्या घरी पैसे देऊन रहाणं आलं.

आमची ही सगळी चर्चा झाली ती तिरुन्मीयूर मधल्या एका छोट्याश्या फ्लॅटमध्ये. एक शिक्षक जोडपं राजलक्ष्मी आणि सी.एन.कृष्णन्, आर्या नावाच्या त्यांच्या एकुलत्या एक मुलीसह रहात होते. राजीमावशी हाथीराज कॉलेजमध्ये अर्थशास्त्र शिकवी. चेन्नईतील महिलांसाठीचं ते एक नावाजलेलं कॉलेज होतं. कृष्णन् काका उन्ना विद्यापीठात मद्रास इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी इथं इलेक्ट्रॉनिक्स शिकवायचे. त्यांच्या या लहान कुटुंबात जून १९९६ मध्ये भर पडली. कुटुंबात भर पडते ती नवजात शिशुची किंवा आजी-अजोबा यांची पण हे कुटुंबच वेगळं होतं की त्यांनी १८ वर्षांच्या व्यक्तीला ठेवून घ्यायचं ठरवलं.

माझ्या हायर एज्युकेशन प्रोग्रामच्या अवधीमध्ये राजी मावशी आणि कृष्णन् काकांनी मला ठेवून घ्यायचं मान्य केलं. देवदत्ता राजी अंटीची मैत्रीण तिच्या वरच्याच फ्लॅटमध्ये रहात होती. मदर तेरेसा विद्यापीठ, कोडाई कॅनॉल इथं ती तमिळची प्रोफेसर होती. दोघी मैत्रीणी एका कुटुंबातीलच होऊन गेल्या होत्या. असं ठरलं की मी राहीन आणि झोपीन देवा मावशीच्या फ्लॅटवर आणि जेवीन ती राजी मावशीच्या फ्लॅटमध्ये पण पैसे देऊन रहाण्याविषयी राजी मावशी काही तयार नव्हती. माझे आईवडिल मग यायचे तेव्हा अधूनमधून आमच्या शेतातील काही ना काही नैसर्गिक उत्पन्न घेऊन यायचे. राजी मावशीच्या उदार मदतीमुळे माझा हा अभ्यासक्रम सुरू करायला मदत झाली.

शाळेत शिकताना -

शाळा फार लक्षवेधी होती. तिथला सगळाच खाक्या वेगळा होता. तिथल्या प्रार्थनेपासून बेसबॉलच्या खेळापर्यंत तसेच शिक्षकांचे शिकवणे आणि दुपारच्या जेवणाच्या सुट्टीचं

नियोजन सगळंच वेगळं होतं. ती खरी वैशिष्ट्यपूर्ण शाळा होती. त्यामुळे ती वेगळीच असायला हवी होती, हे माझं शाळेबद्दलचं मत होतं. जे शेवटपर्यंत टिकलं. तिथं किंडर गार्डनपासून बारावीपर्यंतचे विद्यार्थी होते. शालेय अभ्यासक्रमाखेरीज अभ्यासेतर कार्यक्रमांवर इथं खूप भर होता. रोजचा शेवटचा तास हा ८वी ते ११वीच्या विद्यार्थ्यांसाठी मोकळा ठेवलेला असे. त्या वेळेत चित्रकारी, सुतारकाम, कुंभारकाम, मागावर विणकाम, संगीत, शिवणकाम इत्यादी उपक्रमात विद्यार्थी भाग घेत. प्रत्येक सत्रानंतर विद्यार्थी आपापल्या विषयांची निवड करीत.

तुम्ही काय कराता?

या PHE उपक्रमाची विद्यार्थिनी या नात्यानं शाळेतल्या कोणत्याही तासाला मी बसू शकत होते. आणि त्यासाठी गौतम अण्णा (माझे सल्लागार) आणि विषयाशी संबंधित शिक्षक यांच्या मदतीनं त्या विषयाचा अभ्यास मला तयार करायचा असे. भौतिकशास्त्र आणि इतिहास हे विषय मी निवडले होते. त्यासाठी ११वी आणि १२वीच्या विद्यार्थ्यांबरोबर मला नियमितपणे तासाला बसायला लागे. मात्र हातमागावर विणणे आणि चित्र काढणे या विषयांचा वेगळा कार्यक्रम मला स्वतःला राबवावा लागे. माझ्या मनाप्रमाणे त्या विषयांना वेळ द्यायचं स्वातंत्र्य मला होतं. त्यासाठी रोज शाळेत जायची गरज नव्हती. मात्र झालं असं की आठवड्यातले ५ दिवस शाळेत जायची कारण हे विषय तिथे शिकवले जायचे. शाळेतल्या इतरांप्रमाणे मी सुट्टीमध्ये घरी असे पण ती सुट्टी कशी घालवायची याची मी योजना करी. काही वेळेस या विषयात मी उमेदवारी करी किंवा प्रवास. बरेच वेळा IGNOU च्या परीक्षेचा अभ्यास मला करावा लागे. कारण माझ्या B.Sc.साठी मी नाव नोंदणी केली होती ना ! माझे समुपदेशक आणि मार्गदर्शक गौतम अण्णा माझं काम वेळोवेळी तपासत आणि माझ्या त्या विषयातील प्रगती, घडामोडींवरील माझे विचार, कृष्णमूर्ति, अभ्यास या विषयी तसेच ज्या ज्या गोष्टी मला त्यांच्याशी बोलण्याइतक्या महत्वाच्या वाटतात त्या सर्वांविषयी साप्ताहिक रिपोर्ट त्यांना द्यावा लागे.

या कार्यक्रमात मी यायच्या आधीपासूनच हरिदा त्यात होती. ती त्यांची पहिली विद्यार्थिनी होती. ती पत्रव्यवहारानं बी.कॉम. करत होती आणि तिच्या आवडीच्या विषयात हातमाग विणणे आणि बागकाम यात ती बुद्ध्न गेली होती.

संपूर्ण अभ्यासक्रमाविषयी ती अतिशय आशावादी होती आणि शाळेत होणाऱ्या कोणत्याही गोष्टींमध्ये तिला प्रचंड उत्साह होता. यामध्ये अमूक एक चालू आहे, हरिदा तू का येत नाहीस असं कोणी म्हणायचा अवकाश की ती लगेच म्हणे आम्ही नक्की येऊ त्यात.

आणि मलाही आपल्याबरोबर ओढून नेई.

शाळेत रूळायला मला काही अवधी लागला पण सुरवातीपासूनच हरिदा आणि मी आमचं फार चांगलं जमलं. आमच्या समान आवडीच्या गोष्टी बऱ्याच होत्या आणि बऱ्याच काही गोष्टींवर खूप सखोल आणि प्रदीर्घ चर्चा करीत असू. शक्य तेव्हा आम्ही बरोबर रहायचो. आमच्या दोघींचं वेळापत्रक जुळवून घ्यायला बघायचो. एके दिवशी या 'PHE' मध्ये सामील होऊ इच्छिणारी एक मुलगी भेटली. 'तत्त्वज्ञान' आणि नळदुरुस्ती तिच्या आवडीचे विषय होते. दोन दिवस ती दिसली नंतर दिसेनाशी झाली. मी सगळ्याची ओळख करून घेत होते त्यात हरिदा मला मदत करीत असे. पण दुर्दैव! काही वैयक्तिक कारणांमुळे तिला हा कार्यक्रम सोडावा लागला. मी एकटीच उरले. पुन्हा एकदा एकटीच. शाळेतील जे नियमित विद्यार्थी होते त्यांना मी शाळेत काय करतीय याच्याशी देणेघेणे नव्हते. माध्यमिक शाळेतील काही विद्यार्थ्यांना माझ्याविषयी कुतूहल वाटे. मला ते 'अक्का' म्हणत. शाळेतल्या शिक्षकांना अक्का किंवा अण्णा म्हणायचा प्रघात होता, पण मागावर विणायला मला शिकताना पाहून किंवा इतर विषयाचा अभ्यास करताना पाहून ते विचारत, तू अक्काही नाहीस, तू बारावीची विद्यार्थीही नाहीस मग आमच्या शाळेत करतेस तरी काय? ज्येष्ठ विद्यार्थ्यांना PHE कार्यक्रमाविषयी माहिती होती. त्यापैकी काहीजण माझ्या कार्यक्रमाची चौकशी करायचे.

“तुला आवडतो का हा कार्यक्रम?” मोठ्ठ्या कुतूहलाने ते विचारत. जेव्हा मी हो म्हणे तेव्हा ते माझ्याकडे विचित्र प्राणी म्हणून बघत. ते विद्यार्थी आणि मी यांच्यामध्ये एक अदृश्य अडसर होता जणू. ते त्यांच्या संभाषणात वगैरे मला सामील नाही करायचे. मी त्यांच्या वर्गात जाऊन बसले की बहुतेक सगळेजण मला टाळायचे. ४-५ महिने हे बदलायसाठी मी प्रयत्न केला, मी आपणहून त्यांच्याशी बोलायला जायची. माझ्या प्रश्नांची उत्तरे ते द्यायचे पण संभाषण मात्र व्हायचे नाही. बोलणं पुढं सरकायचं नाही. काही विद्यार्थ्यांबरोबर मात्र संभाषणरूपात थोडी फार प्रगती झाली.

दुपारच्या जेवणावेळी मात्र विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्याशी बोलायला सवड मिळायची. शाळेमध्येच विद्यार्थी आणि शिक्षक सामूहिक जेवण घेत असत. वेगवेगळ्या वयाच्या विद्यार्थ्यांचे गट असत. त्या गटासाठीचे २-३ शिक्षक त्यांच्याबरोबर जेवण घेत. मला पाहिजे तिथे मी बसू शकत होते. हळूहळू काही विशिष्ट गटांमध्ये मी जास्त बसू लागले कारण विद्यार्थी हे नसून शिक्षक होते. बरेच वेळा जेवणाआधी सुरू झालेलं संभाषण जेवणाबरोबर पुढे चालू रहायचे. विणणे, सुतारकाम, मातीकाम शिकवणारे मास्टर्स (ते सर्व तमिळ बोलत) सामान्यपणे एकत्र बसत. मी त्यांच्याबरोबरच बसायची, ठरवून नाही. हे आपोआपच व्हायचे.

जणू तीच माझी जागा होती. त्यांच्या बरोबर बसणं मला जास्त आवडायचं, सुरक्षित वाटायचं.

तिथलं जेवण मला आवडायचं. काही विद्यार्थी मात्र या विषयी सतत नापसंती व्यक्त करायचे. ते इतकं कमी जेवायचे की मला जास्त वाढून घ्यायला संकोच वाटे.

प्रत्येक महिन्याला 'ओपन हाऊस' 'मुक्त व्यासपीठ' चा एक तास असे. विद्यार्थी आणि शिक्षक यांना मोकळेपणी कोणत्याही विषयावर शाळेविषयी, वैयक्तिक प्रश्नांविषयी, आपापसातील बेबनावविषयी बोलायची मुभा असे. या एका तासाच्या चर्चेसाठी सगळे विद्यार्थी, शिक्षक आणि मुख्याध्यापक एकत्र जमत असत. मला या चर्चा आवडत. काही विद्यार्थ्यांना विशिष्ट नियम अनावश्यक वाटे. काहीना आपले विचार इतरांशी बोलावे असे वाटे, एखादी भाषेच्या अडचणीमुळे आपल्याला इतर विद्यार्थी कसे चिडवतात ते सांगे किंवा रस्त्यातल्या गरिबांविषयी तिला काय वाटते या विषयी सांगे. या सत्राच्या अध्यक्षस्थानी विद्यार्थीनीच असे. जी विद्यार्थी आणि शिक्षक दोघांनाही कौशल्यानं हाताळू शकायची.

इतर काही विद्यार्थ्यांबरोबर मी समुद्रकिनाऱ्याच्या सफाई कार्यक्रमात भाग घ्यायची. प्रत्येक रविवारी संध्याकाळी काही विद्यार्थी आणि शाळेतील शिक्षक बेझंटनगरच्या किनाऱ्यावर एकत्र जमायचे. हातात कचऱ्याची पिशवी घेऊन आमच्यापैकी प्रत्येकजण किनाऱ्यावरील लोकांपाशी जाऊन प्लास्टिक कागद, फोम, धातू असा टाकून दिलेला कचरा गोळा करायचो. बरीचजण आम्हाला विचारायचे "कोण आहात तुम्ही, का करताय हे? तुमची संस्था आहे का?" असे विचारत. आम्ही स्पष्ट करून सांगत असू की "आम्ही शाळेचे विद्यार्थी आहोत आणि किनारा स्वच्छ राखण्यासाठी आम्ही कचरा जमा करत आहोत." "ओह, फार छान, हे घ्या." असं म्हणून ते त्वरेनं त्यांच्या जवळचा टाकाऊ कचरा आमच्या बॅगेत टाकत असत. म्हणजे कचरापेटीपर्यंत जमा करण्याइतके कष्टही ते घ्यायचे नाहीत. संध्याकाळी काम संपलं की आम्ही लोकांचे हे अनुभव एकमेकांना सांगायचो.

दिवस गेले, महिनेही गेले! शाळेचा एक भाग आहोत असे मला वाटू लागले. अकरावीच्या विद्यार्थ्यांबरोबर मी भौतिकशास्त्र आणि इतिहास यांच्या तासालाही बसले. मला वाटायचं की विषय समजून घ्यायला आणखी मोकळा वेळ याला द्यायला पाहिजे आणि त्यासाठी मार्गदर्शनही नीट मिळायला हवे आणि परीक्षेचं ओझं डोक्यावर नको. म्हणजे शांतपणे हे विषय समजावून घेता येतील. मात्र या वर्गांना नियमितपणे हजर रहाणे मला जमेना. बाकीच्या कोर्सेसच्या वेळेशी मेळ बसेना. बाकीच्या वर्गांबरोबर अभ्यास राखणं मला जमेना. माझ्या गतीनं मला शिकता यावं म्हणून मी वर्गात हजर रहाणं सोडून दिलं आणि भौतिकशास्त्र तसंच इतिहास विषयाचा अभ्यास लायब्ररीतल्या पुस्तकांवरून

करायला सुरवात केली.

सुरुवात मी विणणे, चित्रकारी, नृत्य, भौतिकशास्त्र, इतिहास विषयांपासून केली होती पण पहिले वर्ष संपत आल्यावर मी त्यातील निवडक विषयांना माझा हातातल्या वेळेतील मुख्य वेळ द्यायचं ठरवलं. पहिल्या वर्षानंतर माझा बहुतेक वेळ सूती वस्त्र विणणे आणि त्याच्याशी निगडित गोष्टींमध्ये, त्याचबरोबर 'इग्नो' च्या जीवशास्त्र अभ्यासक्रमासाठी लागू लागला. नंतरच्या दोन वर्षांत कंठगायन, नृत्य आणि चित्रकारी यांना दुय्यम स्थान राहिलं. जे कृष्णमूर्तीचा अभ्यास हा त्या कार्यक्रमाचा एक महत्त्वाचा भाग असल्यामुळे या संपूर्ण कालावधीत तोही याच्या बरोबर चालू होता. शिवाय उमेदवारी करणं, अनुभव घेणं, प्रवास करणं, ओरीगामी शिकणं, नर्मदेच्या खोऱ्यातील सहल, शाळेतील विद्यार्थ्यांबरोबर रंगभूमिवरील निर्मितीत भाग घेणंही सुरू होतं. शिवाय आंध्रातील विणकर कुटुंबात राहून मी विणकारीही शिकले. ह्या सगळ्या ३०॥ वर्षांच्या काळात हे सगळे उपक्रम, त्याचबरोबर मूळ विषयांचं शिक्षण हे सगळं मला करता आलं.

Peer Pressure and the Public

मान्य / रूढ गोष्टींचा दबाव आणि सर्वसामान्य लोक

रूढ संकेताच्या दबावाला मी कसं तोंड दिलं याचं तुम्हाला आश्चर्य वाटत असेल. माझ्या बरोबरीच्या मुलींप्रमाणे मी कॉलेजात गेले नसले तरी आपण महत्त्वाचे काही गमावतो आहोत असे मला कधीच वाटले नाही. कधीकधी आम्ही एकमेकींना भेटून आपापल्या अनुभवांची देवघेव करीत असू. तेव्हा त्यांना कुतूहल वाटायचे आणि त्या मला म्हणायच्या, किती छान, वाटेल ते करण्याचे स्वातंत्र्य तुला आहे. त्या मला त्यांच्या कॉलेजजीवनातल्या गमती सांगायच्या, नवे मित्र, शिकवणं, सिनियर विद्यार्थ्यांची दादागिरी, आंतर महाविद्यालयातील सभा इ. मलाही ते ऐकायला आवडायचं पण मी करत असलेला कार्यक्रम सोडून देऊन कॉलेजच्या रूढ वाटेनं मुख्य प्रवाहात जायची इच्छा मला कधीच झाली नाही. किंवा ते कबूल करायची मला लाज वाटत होती का? मला तसं वाटत नाही. कदाचित तो मार्ग इतका साचेबंद होता की मला त्याच्याविषयी आवड वाटलीच नाही आणि त्यावेळी मी करत असलेल्या गोष्टींची मला इतकी अपूर्वाई होती आणि त्यातच मी बुडून गेले होते. या PHE कार्यक्रमाविषयी जेव्हा आम्ही पहिल्यांदा बोललो होतो तेव्हा गौतम अण्णा मला म्हणाले होते की “विद्यार्थ्यांच्या जीवनात माध्यमिक शाळेनंतरची ही वर्षे अत्यंत महत्त्वाची आणि खळाळत्या ऊर्जेची असतात. मने एखाद्या टीपकागदासारखी बाहेरचं सगळं टिपायला आसुसलेली असतात. ही वर्षे कॉलेजमध्ये ९ पासून ५ पर्यंत प्रोफेसरांची कंटाळवाणी भाषणं

ऐकण्यात, कॉलेजला जाण्यायेण्यात, वेळ खर्च करण्यात, कॅटीनमध्ये बसून चकाट्या पिटण्यात का वाया घालवायची ? त्या विचारानं कुठेतरी माझ्या मनाची पकड घेतली होती आणि माझं अंतर्मन मला सांगत होतं की मी जे करते आहे ते योग्य आहे.

एक प्रश्न मात्र असा होता की त्याचं उत्तर द्यायची मला इच्छा नव्हती. संभाषणाच्या दरम्यान कोणीतरी विचारीत मी काय करते? जास्त खोलात जाऊन कोठे सांगा म्हणून मी एवढेच सांगे की मी B.Sc. करते आहे, जीवशास्त्र शाखेत. माझ्या पोटात गोळा उठविणारा प्रश्न पाठोपाठ येई की कोठून? स्टेला मारीस किंवा हाथीराजमधून अशा उत्तराची त्यांची अपेक्षा असे. पत्रव्यवहाराद्वारे मी B.Sc. करते आहे, हे सांगायला मला कमीपणा वाटे. हे ऐकल्यावर त्यांच्या आविर्भावात फरक पडायचा. मी जणू त्यांचं मन वाचायची. पत्रव्यवहाराद्वारे जर ही पदवी परीक्षा देत असेल तर काहीतरी वेगळं आहे हे. अभ्यासात सुमार असल्यामुळे हिला चांगल्या कॉलेजमध्ये प्रवेश मिळाला नसेल बहुधा. त्यामुळे माझा आत्मसन्मान दुखावला जायचा. मग मला त्यांना सगळं खोलात जाऊन सविस्तर सांगायला लागायचं की मी पीएचई कसा करतेय... वगैरे. ऐकणाऱ्याला काय वाटेल ते वाटो मला मात्र लढाई मारल्यासारखं वाटायचं.

नातेवाईकांपुरतं बोलायचं तर PHE विषयी त्यांनी ऐकलेलंच नसायचं, पण त्यांचा माझ्यावर विश्वास असल्यानं ते मला कान द्यायचे. त्यांच्या मुलांच्या बाबतीत ते असा माझ्यासारखा निर्णय घेण्याची शक्यता अजिबात नव्हती पण मला मात्र ते पूर्ण पाठिंबा आणि प्रोत्साहन द्यायचे आणि पाहुण्यांना माझा परिचय अभिमानाने करून द्यायचे. माझ्या स्वतःच्या खेड्यातील आप्तेष्टांना मी चेन्नईमध्ये पदवी परीक्षेला बसतेय एवढेच पुरेसं होतं पण माझे वडील हमखास सांगायचे की ही माझी ज्येष्ठ मुलगी, पत्रव्यवहाराद्वारे पदवी घेत आहे आणि मग शरमेनं माझा चेहरा लाल व्हायचा. मी माझा वेळ वाया घालवत नाही आणि मी काहीतरी उपयुक्त व कुतूहलजन्य करते आहे, यासाठी तरी लोकांच्या पाठिंब्याची मला गरज होती. जसजसे महिने जात होते तसतसे मी करत असलेल्या गोष्टीविषयी मला मनापासून खात्री वाटू लागली. मी जे करते आहे ते म्हणजे त्यात मला पूर्ण मजा येऊ लागली तेव्हापासून शेवटी माझ्या दृष्टीनं तेच सर्वात महत्त्वाचं होतं.

ब्रशचे फटकारे-

‘तरीतअण्णा-नमस्कार’ ‘‘नमस्कार, नमस्कार’’ तू आलीस होय. छान छान! तरीतअण्णा वहीत पेन्सिलीनं रेखाटन करता करता वर बघून म्हणत. प्रत्येकाचं स्वागत ते असंच करीत.

आमच्या शाळेत तरीत अण्णा आणि कला हे शब्द समानार्थी बनून गेलेत. जेथे जेथे

कला आढळायची तेथे तेथे त्यामागे तरीत अण्णा असायचेच. तरीत, भट्टाचार्य शांतीनिकेतनमध्ये घडले होते. मुलांसाठी कलेची संपूर्ण व्याख्या होती त्यांची. त्यांच्याविषयी एक गोष्ट प्रचलित होती. काही मुलांना तरित अण्णांनी चिखलापासून काहीही बनवायला सांगितलं. मुलांनी चिखल चिवडून मग त्यातून काही आकार बनविले.

‘प्रगती तुझा पक्षी छान झालाय गं!’

ती मुलगी फुरंगटून म्हणाली, “अण्णा ही तर लढाऊ बोट आहे.”

‘अरे वा! छान, छान !’

पण त्यामध्ये एक मुलगा होता, त्याला या सगळ्यात अजिबात रस नव्हता. त्याला फक्त वस्तू फेकण्यामध्ये रस होता. क्रेयॉनचे खडू, रंगीत पेन्सिली सगळंच फेकायचा तो पण तरीत अण्णांनी त्याचा नाद काही सोडला नाही. त्यानी त्या मुलाला ओली माती दिली आणि त्याच्या पुढे बोर्डवर पांढरा कागद टाचून ठेवला, ‘या कागदावर मातीचे गोळे फेक.’ असं सांगून त्या मुलाला ते तिथे सोडून गेले. त्या मुलानं आधी संशयानं कागदावर नजर टाकली. मग अण्णांनी सांगितल्याप्रमाणे सुरू केलं. त्याला तर फेकण्यातच मजा वाटायची. तर त्यानं कागदावर चिखल फेकायला सुरुवात केली. चिखलाच्या फराट्यातून काहीच आकार बनला नव्हता. तेवढ्यात तरीत अण्णा आले ब्रश घेऊन. एखाद-दुसरा फराटा इकडे तिकडे, एक वर, तळाशी ब्रशनं २-३ ठिकाणी लावला आणि काय आश्चर्य, त्यात घोडा दिसू लागला. तो मुलगा तर ते पाहून वेडाच झाला.

तरीत अण्णांच्या शैलीची नकल होऊच शकत नाही. तिच्यावर शान्तिनिकेतनची छाप होती. ते सतत नवनवीन माध्यमांचे, मिश्रणांचे प्रयोग करीत आणि मुलांच्या अभिव्यक्तीसाठी नवनवीन आकृतिबंध शोधीत. नुकतंच त्यांचं एक पुस्तक प्रसिद्ध झालं आहे. ‘रोजच्या वस्तूतून मुलांसाठी चित्रकला’.

याच वेळचा दुसऱ्या एका कलाकाराचा अनुभव मला आठवतो. मी औपचारिकपणे के.एफ.एल्.मध्ये दाखल होण्यापूर्वी चित्रकला शिकण्यासाठी एका कलाकाराकडे गेले. मुंबईमध्ये मला भेटलेल्या ‘प्रिती कन्नन’ या कलाकारानं मला त्यांचा ‘संपर्क’ संदर्भ दिला होता. मला ती म्हणाली की मी तुझ्याविषयी त्यांच्याकडे शब्द टाकीन. मी त्यांना फोन लावला. फोनवर त्यांच्याशी संपर्क झाल्यावर मी म्हटलं, “मी संयुक्ता, मुंबईत मला प्रिती कन्नन भेटल्या होत्या त्यांनी तुमच्याविषयी सांगितलं होतं की कदाचित तुम्ही मला चित्रकला शिकवाल. सर शिकवाल का मला ?” पलिकडून कांही प्रतिसाद नाही. शांतता.... ‘सर?’ मी विचारलं. “नाही. मुळीच नाही. लोकांशी आधी कसं बोलायचं ते शिक” असं म्हणून

त्यांनी रिसिव्हर आपटला.

माझी बोलतीच बंद झाली आणि मी शरमेनं लाल झाले. तेव्हा मला कळलं की ओळखीला किती महत्त्व आहे ते. विशेषतः अनोळखी व्यक्तीला मी मुद्दाम नाही पण ऐकणाऱ्याला मी 'गर्विष्ठ, उद्धट वाटले असेन. त्याऐवजी स्वतःची ओळख करून दिल्यावर मी म्हणायला हवं होतं की, 'मी आपल्याबद्दल खूप ऐकलंय, आपल्याला भेटायची खूप इच्छा आहे.' आणि मग त्यांना शिकविण्याविषयी विचारायचे. हा धडा मी चांगलाच शिकले.

तरीत अण्णांविषयी बोलायचे तर त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली मी हळूहळू कला शिकू लागले, चित्र काढणे मला आवडे. पण, रेखाचित्र काढणं मात्र नाही. जलरंग माझं आवडतं माध्यम होतं. मला या कलेत विशेष प्राविण्य नव्हतं हे खरं पण मला वाटायचं की एक पर्याय म्हणून चित्रकलेमध्ये करीयर करण्याइतकी आपली चित्रकला चांगली आहे. मी चित्रांवर बहुधा रोज काम करी. तरीतअण्णांचं सांगणं होतं की वस्तु जशा आहेत तशाच त्या उतरवू नका, तर तुम्ही जे पहाता त्याला तुमच्या स्वतःच्या व्यक्तिवैशिष्ट्याचा घाट द्या. थोडक्यात पाहिलेल्या गोष्टीचे आकलन करा. नुसतीच ती पाहू नका. मी चार भिंतीबाहेर आणि स्टील लाईफ स्केचेस त्यावेळी खूप केली.

'चित्रं काढायची सुरुवात उत्तम म्हणजे पेपर खराब करणे' तरीत अण्णा सांगत, 'तो चुरगळा, ओला करा, २-३ रंगांत बुचकळा, काहीही करा पण चुरचुरीत स्वच्छ पांढऱ्या कागदावर सुरुवात करू नका.

ते स्वतःही तसेच करायचे. आकार आणि कुतूहलपूर्ण परिणाम कागदांवर हळूहळू उतरायचा. योगायोगानं आलेला परिणाम आणि चुका यांच्यातूनच सुंदर चित्र उमटायचं. मला हा अभ्यास खूप आवडायचा. तुमचं चित्र कसं दिसणार आहे हे खराब कागदावरूनच तुम्हाला कळते. माध्यमाच्या कल्पक, अल्प वापरातून ते माध्यम स्वाभाविकपणे इतक्या सुंदर संकल्पना व्यक्त करते ! माझी बहुतेक चित्रं मी याच पद्धतीनं केली.

व्यक्तिंची रेखाचित्रे काढणं मला जमायचं नाही. मी त्याचा जास्त सरावही केला नाही. या निरीक्षणांतून माझ्या व्यक्तिमत्त्वाच्या एका पैलूची मला अन्तर्ओळख झाली. ज्या गोष्टी स्वाभाविकपणेच मला जमत नाहीत त्या जमाव्यात असा प्रयत्न मी कधीच केला नाही. ज्या गोष्टींची मला आवड आहे, ज्या मला जमतात त्यांवरच मी जास्त कष्ट करते.

काही वेळेस चित्रात काही उणीव वाटायची आणि मग बुद्धी वापरून मी त्यात काही ना काही सुधारणा करायला जायची पण मनात सतत धास्ती असे की माझे चित्र मी बिघडवत तर नाही ना? मग मी तरीतअण्णांकडे धाव घ्यायची, 'तरीतअण्णा, काही तरी करा ना!' मग

माझ्याकडून ब्रश घेऊन पॅलेटमध्ये बुडवून घेऊन ते चित्रात जादू आणायचे जादू खरंच. किती थोड्या वेळात आणि अल्प प्रयत्नाने ते त्या चित्रात भासणारी उणीव भरून काढीत आणि ते जिवंत होई.

एक प्रसंग तर असा झाला की मला तर तो दैवी हस्तक्षेपच वाटला. डोळ्यासमोर चित्र आणा, 'चारी बाजूंनी पायऱ्या असलेले कमळाचे तळं दाट सावलीची देवराई, एका काठावर आणि एका बाजूला लहानसे उध्वस्त देऊळ. तळ्यातील कमळं गुलाबी आणि पांढऱ्या रंगाची. मधल्या भागातल्या कमळांवर सूर्यप्रकाश पडल्याने ती जास्त उठून दिसत आहेत.

मला जे चित्रात उतरायला हवे होते, ते जवळ जवळ तसेच उतरले आहे असे मला वाटले. विशेषतः परिणामकारकता सूर्यप्रकाशाची आणि मी या चित्रावर खूप होते. छोट्या सुट्टीत मला ते तरीतअण्णांना दाखवायचे होते. एका झाडाखाली बसून ते विद्यार्थ्यांशी बोलत होते. मी त्यांच्याजवळ जाऊन त्यांना ते चित्र दाखवले, तेव्हा सकाळच्या हवेच्या हलक्या झुळकीसरशी झाडांची पानं वरखाली झुलत होती आणि त्या झुलत्या पानांमधून सूर्यप्रकाश डोकावत होता. नेमका अशा ठिकाणी की जिथे चित्रातल्या लीलीवर तो पडणं अपेक्षित होतं. खरंच ही जादूच झाली आणि काही क्षण वाटलं आपण तिथे आहोत, त्या लीलीच्या तळ्यापाशी! त्या लीलीचं सौंदर्य पाहून आपलं भान हरपलं आहे.

हा स्वर्गीय साक्षात्कार अजून संपला नव्हता. दसऱ्याच्या सुट्टीत आमच्या गावाजवळच्या टेकडीवरील शिवमंदिरापर्यंत आम्ही चढत गेलो होतो आणि मी काय पाहिलं असेल तिथे ? तस्सच तळं, गुलाबी पाणलिलिनी भरलेलं, छायादार वृक्षांनी वेढलेलं. हा काय केवळ योगायोग म्हणायचा ?

तरीतअण्णा आणि त्यांच्या इतर शिष्यांबरोबर शालेय उपक्रमांचे काम करणं फार उल्लेखित करणारं होतं. मग ते नाट्यमहोत्सवासाठी पोस्टर, बनवणं असो, ओपन हाऊससाठी असेंब्ली हॉल सजवणं असो किंवा सांस्कृतिक कार्यक्रमासाठी स्टेज तयार करणं असो, वेगवेगळ्या आणि अभिनव सादरीकरणाच्या पद्धती ठरविणं आणि विद्यार्थ्यांकडून त्या तशा करून घेणं हे सगळं तरीत अण्णांच्या हातात असे.

त्यांच्याबरोबर अशा रीतीनं एक वर्षभर कलाक्षेत्रात मुक्तपणे काम करण्यात मजा आली, पण मी काय शिकणार आहे, त्याची शिस्तशीर योजना बनवणं मला आवश्यक वाटलं. तरीतअण्णा आणि मी मिळून एक अभ्यासक्रम तयार केला. दरम्यान माझं लक्ष मागावर विणण्यामध्ये गुंतलं आणि कलेचं स्थान दुय्यम झालं. त्यानंतर कलेचा मी पद्धतशीर पाठपुरावा केला नाही, पण मी नियमितपणे चित्रं काढत होते. कलेचं जग माझ्यापुरतं बदललं होतं. ते

चित्र रंगवर्ण आणि कागद, एवढ्यापुरतं मर्यादित राहिलं नाही. अण्णांबरोबर काम केल्यामुळे कलेच्या बहुविध अभिव्यक्ती, मार्ग आणि ते मार्ग निर्माण करणारं माध्यमांचं वैविध्य यांची माझी गाठ अण्णांनी घालून दिली. अखेर कला आणि रंग माझ्याशी बोलू लागले.

सारेगम आणि 'था थै थै था'

जेव्हा १० व्या वर्षी कलाक्षेत्रामध्ये मी प्रवेश घेतला त्यावेळी सुप्रसिद्ध नर्तक आणि शिक्षक श्री. जनार्दन यांनी माझी मुलाखत घेतली होती. अर्ध वेळ नृत्य वर्गाच्या प्रवेशासाठी ही पूर्व परीक्षा होती. मी काही काळ भरतनाट्यम् शिकले होते. त्यामुळे त्यांनी जेव्हा अडाऊ दाखवायला सांगितलं त्यावेळी मी लगेचच सुरू केलं. थै या थै, थै या थै.....

‘छान, तू गातेस सुद्धा ?’

मी कल्याणी रागातलं माझं आवडतं ‘गीतम्’ गायले.

‘छानच गाते ही ’

‘मग तू नृत्य शिकणार की संगीत ?’ त्यांनी विचारलं.

‘दोन्ही’ मी उत्साहानं सांगितलं.

माझ्या आईकडे वळून ते म्हणाले ‘दोन्ही नाही करता येणार. कलाक्षेत्रामध्ये इथे तुम्ही एकावेळी एकच विषय घेऊ शकता. काही क्षण त्यांनी डोळे मिटले आणि ते हसले.

‘तिला सध्या नृत्य शिकू दे. लहान वयात सुरूवात केली तर ती जास्त चांगलं शिकेल. संगीत ती केव्हाही शिकू शकेल पण मोठ्ठ झाल्यावर संगीताकडून नृत्याकडे वळली तर तिला ते अवघड पडेल आणि तसं तर कलाक्षेत्रामध्ये संगीत भरलेलं आहेच. ‘हो ना?’ माझ्याकडे वळून म्हणाले, ‘नृत्य शिक.’

म्हणून माझ्या कलाक्षेत्रातील ‘अर्धवेळ पाच वर्षांच्या डिप्लोमा कोर्ससाठी ‘नृत्य’ निवडले. रोजच्या तासांव्यतिरिक्त १ तासभर वर्ग असे. ५ दिवसांचा आठवडा. असा ५ वर्षांचा अभ्यासक्रम.

जनार्दन सरांचं बरोबर होतं. हे मला आज उमगतंय. कलाक्षेत्रात मी संगीताच्या कोर्सला नाव घातलं नसलं तरी माझं शास्त्रीय आणि इतर संगीताचं शिक्षण हे विविध किर्तनं, भजनं आणि अन्य संगीतातून शाळेमध्ये होत होतच. मी स्पर्धामध्ये नियमित भाग घ्यायची, तशीच सामूहिक कार्यक्रमातही संगीत तर नृत्याच्या हातांन हात घालूनच होतं आणि वातावरणही असं होतं की या दोन्ही कलाप्रकारांबद्दलच्या माझ्या आवडीला चांगलं खतपाणी मिळत होतं. नृत्यशिक्षणाच्या दुसऱ्या वर्षानंतर मला शारीरिक ताण जाणवू लागला आणि हे शिक्षण थांबवावं असं वाटायला लागले. ‘दोन वर्षांनंतर का थांबतेस? तिसऱ्या वर्षानंतर जास्त

विस्तारानं शिक्षण सुरू होईल' असं सांगून माझे शिक्षक आणि मैत्रिणींनी मला समजवण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. त्यांचं खरं होतं. 'अलारिपु' आणि 'जातिस्वरम्' शिकवायला सुरूवात झाली तेव्हा मला नृत्य अधिक आवडू लागलं पण तरी मला ते कष्टप्रद वाटायला लागलं. मी हळूहळू एकेक वर्ष पूर्ण करत पुढे जात होते आणि अशा रीतीनं मी भरतनाट्यम् मधला ५ वर्षांचा प्रमाणपत्राचा अभ्यास पूर्ण केला.

१२ वी नंतर मी कलाक्षेत्राचा नृत्याचा पूर्ण वेळचा व्यावसायिक अभ्यास पूर्ण करावा असं माझ्या नृत्य शिक्षकाना तीव्रतेनं वाटत होतं पण मी तसं ठरवलं नाही. मला वाटलं की नर्तकांना हवी असणारी ताकद माझ्यात नाही किंवा मला त्याचा ध्यास लागला नाही म्हणा. शाळेमध्ये शेवटच्या दोन वर्षी मी अर्धवेळ कंठसंगीताचा वर्ग लावला. शाळेमध्ये शास्त्रीय संगीताचा वर्ग चालू ठेवल्यामुळे मला पुढील प्रशिक्षणाच्या वर्गाला प्रवेश मिळाला आणि कर्नाटक संगीतातील औपचारिक शिक्षण मला आनंददायी वाटले.

माझा PHE कार्यक्रम सुरू झाल्यावर मला वाटायला लागलं की आपण दीर्घकाळ नृत्यापासून लांब राहिलो खरं, पण आपण ५ वर्षांचं कलाक्षेत्रात घेतलेलं नृत्याचं शिक्षण असं वाया जाऊ देता कामा नये. शिवाय तंदुरूस्त राहण्यासाठीही मी काही शारीरिक व्यायाम प्रकार शोधत होतेच. नृत्यामध्ये माझे हे दोन्ही हेतू साध्य होणार होते. म्हणून मी नृत्यशिक्षण पुन्हा चालू करायचं ठरवलं.

कलाक्षेत्रातील पद्धतीप्रमाणे नृत्यशिक्षण देणारा नृत्यशिक्षक मला हवा होता. प्रत्येकवेळी पद्धत बदलायची, आधीचं शिकलेलं विसरून नवी पद्धत अंगिकारायची हे मला पटत नव्हतं. सर्वात महत्त्वाचं म्हणजे या नृत्य पद्धतीत शारीरिक हालचालींमधील कमालीची निपुणता आहे. त्याचमुळे या नृत्यप्रकाराला अजोड सौंदर्य आणि डौल अजोड आहे.

मी जेव्हा गौतमअण्णांकडे गेले तेव्हा मला ते म्हणाले की शाळा योग्य शिक्षकांच्या शोधात आहेच. दरम्यान मला नृत्य शिकायची सुरूवात लवकर करायची आहे तर मीही योग्य गुरूचा शोध घ्यावा.

मला काही ते पटलं नाही. 'जर मला माझा गुरू शोधून त्याच्याबरोबर ठरवाठरवीही माझी मीच करायची असेल तर मग शाळा कशासाठी आहे?' एक दिवस मी त्यांना विचारलं. 'मुली हा तुझ्या शिक्षणाचाच एक भाग आहे' असं म्हणून त्यांनी माझी पाठ थोपटली.

त्यावेळी मला काही हे त्यांचं उत्तर आवडलं नाही, पण विचारांती मला कळून आलं की याचेही काही फायदे आहेत, फोन नंबर शोधायचे, लोकांबरोबर भेटीची वेळ ठरवायची. त्यांना भेटायचे, ऑफिसना भेटी द्यायच्या, त्यांची माहिती काढायची हे सगळं, याहून काही

जास्त करताना माझा आत्मविश्वास वाढत होता आणि नवीन लोकांशी बोलताना माझी भीड चेपत होती.

श्री. सावित्री जगन्नाथ राव आणि त्यांचं 'प्रदक्षिणा' घराजवळील गॅरेजचे, नृत्य शाळेत केलेले रूपांतर याविषयी मी पुष्कळ ऐकलं होतं. अड्यारला होती ही नृत्यशाळा. त्या आपुलकीनं आणि स्नेहभावानं बोलल्या. त्यांना मी माझ्या PHE बदल आणि शारीरिक दृष्ट्या नृत्यशिक्षणाचा ताण मला झेपेल का? या विषयीची द्विधा अवस्था याबद्दल सांगितलं, तेव्हा त्यांनी माझी भीती झटकून टाकली.

'स्टॅमिना किंवा ताकद ही सरावानं वाढवता येते' त्या म्हणाल्या. 'तुला त्यासाठी सतत सराव करायला हवा. ताकद आपोआप वाढेल.' मला ते पूर्णपणे पटलं असं नाही पण प्रयत्न करून पहायचा असं मी ठरवलं.

सावित्री मावशी मला खूप उत्तेजन देत होत्या. हळूहळू माझा 'आकृतिबंध' मला सापडू लागला. आठवड्यातून ३ वेळा मी एखाद दुसरा तास जायची. सुरुवातीला सर्वात संकट काय वाटायचं तर ते नृत्य शाळेत जाण्याचं. बसणं जाण्याइतकं लांब अंतर नव्हतं आणि ऑटोरिक्षा महाग पडली असती (आठवड्यातून मी तीनदा जायची ना!) चालत जायला ते अंतर लांब पडायचं. शाळा ते डान्सक्लास चालत जायचे आणि पुन्हा शाळेपर्यंत चालत यायचे. या प्रकारात फार दमणूक व्हायची. त्यांत भर म्हणजे चेन्नईची गर्मी. मी सावित्री मावशींना तसं सांगितलं, तर त्या म्हणाल्या 'एवढं चालणं ताकद वाढवायला चांगलं आहे. मी १-२ महिने हे केलंही.

नंतर मी सायकल आणली. काही वर्षांपूर्वी निर्मनुष्य रस्त्यावर सायकलीवर तोल संभाळून बसायचा सराव मी केला होता. त्यानंतर नाही. मग गर्दीत चालवणं दूरच. मी सकाळी कमी गर्दीच्या वेळी सायकल चालवायचा सराव केला. मी इतकी घाबरलेली दिसायची की रस्त्यावरच्या लोकांना लगेच कळायचं की ही शिकावू आहे. ते हसायचे. १ महिन्याच्या सरावानंतर मी सायकलनं शाळेत जायचं ठरवलं. शाळेत प्रथम कोण भेटलं असेल तर ते अनंत अण्णा. मी त्यांना अधीरपणानं हात केला आणि सांगितलं 'आज मी सायकलनं आले.'

सायकलचे आभार मानायला हवेत. नृत्याच्या शाळेत जाणं आणि इकडे तिकडे जाणे सायकलमुळे फार सोपे झाले. लहान लहान भेटी माझ्या आवाक्यात आल्या. मेन रोडवरच्या गर्दीची मला अजूनही भीती वाटायची, बस ड्रायव्हर आणि ऑटोरिक्षावाले माझ्यावर खेकसायचे, पण हळूहळू माझ्यात सुधारणा होत होती.

सावित्री मावशीला काहीतरी वेगळं करण्याच्या या शिष्येचा अभिमान वाढायचा आणि पाहुण्यांना ती आवर्जून सांगायची, 'ही संयुक्ता, ती बऱ्याच वेगवेगळ्या गोष्टी करते. विचारा तिलाच.'

मी त्यांच्याकडून नवीन नृत्यरचना शिकायला सुरुवात केली. त्या संगीतकार उत्तम होत्या. त्यांच्या रचना सौंदर्यशास्त्रपूर्ण वेगळ्या आणि सादर करणाऱ्या नर्तकाला रस वाटतील अशा असत. नृत्यशाळेतील इतर शिष्य मदतीला, मैत्रीला तत्पर असे होते. त्यांच्या आणि माझ्या नृत्यात एक मुख्य फरक मला जाणवला. ते नृत्य करत असताना त्यातील प्रत्येक क्षणात रंगून जात असत. मला मात्र नृत्य संपल्यावर मोकळं वाढायचं आणि मी आनंदून जायची पण नाचताना मात्र तो आनंद मला वाटत नसे. तो आपल्याला कधी वाटेल अशी हुरहुर मला वाटे. नृत्याच्या प्रत्येक क्षणाचा आनंद घ्यावा असं वाटे पण घेता येत नसे. नृत्य करताना मी धापा टाकत असेन, दमून उसासत असेन तर मला त्यात कसा आनंद येणार ? माझे पाय दुखायचे, खूप खूप दुखायचे. बाकीचे कसे काय करायचे देव जाणे. मी यावर डोकंफोड केली आणि मग पंचोत्तरा घडलं. सुमित्रा गौतम शाळेत शिकवायच्या आणि त्या कलाक्षेत्रात शिकल्या होत्या. १९९८ च्या पूर्वार्धात शाळेचा २५ वा वर्धापन दिन साजरा होणार होता. त्या प्रसंगी पंचोत्तरा हे नृत्यनाट्य सादर करायचं त्यांनी ठरवलं. भारतीय पुराणातील ५ स्त्रियांच्या आयुष्यातील कसोटीच्या क्षणांना त्यांनी कसं तोंड दिलं यावर ते आधारित होतं. सुमित्रा अक्कानं त्यातील प्रत्येक प्रसंग साकार केला होता. संगीतरचनाही त्यांची होती. एवढंच काय नेपथ्य आणि वेशभूषाही त्यांचीच होती. गीतांच्या रचना, कृष्णावतार, सुंदरकांडम्, सिलाप्पधिकर्म इत्यादींवरून घेतल्या होत्या.

आम्ही ५ नर्तिका त्यांत ५ व्यक्तिरेखा साकार करणार होतो. राधा (मी स्वतः), उर्मिला (म्हणजे शाळेची माजी विद्यार्थिनी - विनता), पार्वती (सुमित्रा अक्का), त्रिजटा (दिव्या अक्का, शाळेतील शिक्षिका) आणि कन्नगी (म्हणजे ११ वी मधील विद्यार्थिनी - महालक्ष्मी) अशा त्या व्यक्तिरेखा होत्या. आम्ही सादर करणार होतो आणि ते प्रसंग असे होते. कृष्ण वृंदावनाला गेला आहे, तो परत येणार नाही. त्यामुळे राधेचे हृदय अत्यंत व्याकूळ झाले आहे. लक्ष्मण रामाबरोबर १४ वर्षे वनवासासाठी निघून गेला आहे आणि उर्मिला मागे एकटीच राहिली आहे.

सीतेला रावणानं पळवून आणून अशोक वनात ठेवलेलं आहे. त्रिजटा ही बिम्बिषणाची मुलगी अशोक वनातल्या सीतेची सोबत करते आहे.

मदुराईच्या राजानं चोरीच्या आरोपावरून पुराव्याशिवाय कन्नगीच्या नवऱ्याला देहदंड

केल्यामुळे कन्नगीचा राग आणि दुःख अनावर झाले आहे आणि शंकर पती म्हणून लाभण्यासाठी पार्वतीनं कडक तप आरंभलं आहे.

राधेच्या भूमिकेशिवाय मी इतर भूमिकांच्या सहाय्यक भूमिकाही केल्या. कान्हा वृंदावनाला निघून गेल्यावर विरहव्याकुळ राधा वाऱ्याची विनवणी करते की ती कृष्णावर किती प्रेम करतेय आणि त्याच्या आठवणीत झुरते आहे, हे त्यानं कृष्णाला सांगावं. तसंच कृष्ण नृत्यमग्न असताना त्याच्या गळ्यातील फुलांच्या हारातून ओघळून पडलेलं एक तरी फूल आणि त्याच्या बासरीतून निघालेला एक तरी सूर वाऱ्यानं आपल्यासाठी घेऊन यावा. ती वाऱ्याला बजावून सांगते की फुलांच्या वासानं मोहित होऊन किंवा पाण्याच्या कलकल रवानं त्यानं भ्रमित होऊ नये आणि अशा अनेक गोष्टी तू कर किंवा करू नये असे ती वाऱ्याला सांगते.

मुन्शींनी याची शब्दरचना फार सुंदर केली होती आणि सुमित्रा अक्कांनी त्याला संगीत दिलं होतं. त्या स्वतः 'वारा'ही झाल्या होत्या. त्या होत्या त्यापेक्षा १५ वर्षांनी लहान आहेत असंच पुष्कळ लोकांना वाटलं, कारण आम्हा सर्वांपेक्षा त्या अत्यंत बांधेसूद, तंदुरूस्त, अत्यंत उत्साही आणि सर्जनशील होत्या. नृत्य करीत असताना त्या अत्यंत सहज वावरत, त्यामुळे आम्हालाही अत्यंत उल्लसित वाटायचं. अजूनपर्यंत त्यांच्यासारखी गोष्टींमध्ये तन आणि मन घालून इतकी रमणारी आणि प्रत्येक गोष्ट इतकी उत्तमरीत्या करणारी व्यक्ति माझ्या पाहण्यात नाही. सुमित्रा अक्कांमध्ये प्रचंड ऊर्जा होती. अगदी विश्वास बसू नये इतकी. अनेक प्रसंगी मला त्या सर्वश्रेष्ठ स्त्री शक्ती वाटायच्या.

हे नृत्यनाट्य बसविण्यापूर्वी आम्ही अनेक प्रकारचे शारीरिक आणि मानसिक व्यायाम करायचो. पठण, गाण्याचा रियाझ आणि शारीरिक हालचाली. प्रत्येक भूमिकेवर आम्ही चर्चा केली. सुमित्रा अक्का प्रत्येक भूमिकेविषयी त्यांच्या बहुविध पैलूंविषयी आमच्याशी सविस्तर बोलत असत. त्यांच्या संभाषणातील सगळ्याच गोष्टी मला समजायच्या असं नाही, पण त्या अत्यंत मनःपूर्वक आणि तीव्रतेनं (इंटेंसीटी) त्या प्रत्येक भूमिकेविषयीच्या त्यांच्या आकलनाविषयी बोलत असायच्या की पूर्ण संवेदनशीलता आणि पूर्ण समज यानिशी आम्ही त्या भूमिका आमच्या नृत्यात उतरवत असू.

विरहव्याकुळ प्रेयसीची भूमिका आयुष्यात प्रथमच मी सादर करत होते. ती सुद्धा राधेची! जी आयुष्यभर प्रेयसीच बनून राहिली. त्यावेळी प्रियकर म्हणून कोणी लाभला असता तर ती भूमिका मला जिवंत करता आली असती, पण दुर्दैवानं तसं नव्हतं. मी राधेवरचं आणि राधाकृष्णाच्या नात्याविषयीचं शक्य तेवढं लिखाण वाचलं. सुमित्रा अक्कांच्या मदतीनं ती भूमिका जास्तीत जास्त चांगली वठवण्याचा मी प्रयत्न केला.

‘पंचोत्तरा’च्या निमित्तानं मी माझ्याबद्दल आणि माझ्या नृत्यातील गुंतवणुकीच्या संबंधात काही धडे शिकले. भूमिका अभिनित करण्यापेक्षा ती जगणं अधिक महत्त्वाचं असतं. हंसाची भूमिका करायची आहे तर स्वतः हंस आहोत असंच समजा - नुसतं हंसासारखं नाचू नका.

पंचोत्तरामुळे माझ्या नृत्यात नाट्यही आलं. मी त्याच्याच तर शोधात होते. अभिव्यक्ती होणं मला आवडायचं. नृत्यशिक्षणात काय होतं की भरपूर परिश्रम घेऊन थै या थे शिक्षकांच्या मनासारखं पक्क होईपर्यंत अभिनयापर्यंत आपण जातच नाही. पंचोत्तरामध्ये मात्र अभिनयाची भरपूर संधी होती कारण मी एकाहून अधिक भूमिका करत होते. सर्जनशील अशा ‘जाती’ आणि ‘अडाक’ यांच्या सजावटीमुळे नाटकातील व्यक्तिरेखा साकारणं हा एक आनंददायी अनुभव होता. अभिनय किंवा जाती करत असताना ती व्यक्तिरेखा संपूर्ण प्रसंगातून सादर करणे ही त्याची खुबी होती. प्रयोग करताना व्यक्तिरेखा समजण्यासाठी गृहपाठ करणं आणि शारीरिक हालचाली करणं यांचा पुरेपूर आनंदही मी घेतला.

मध्यवर्ती राधेची भूमिका साकार करण्याच्या आनंदापेक्षा ‘त्रिजटा’ प्रसंगात सीतेला घालून पाडून बोलणाऱ्या राक्षसीच्या भूमिकेतून मला मोठ्याच आनंद मिळाला. मला ती व्यक्तिरेखा आवडली होती आणि ती मी आत्मविश्वासानं आणि सहजपणानं साकारली आणि मला त्यातून इतकं समाधान मिळालं की तसं कधीच मिळालं नव्हतं. विशेष म्हणजे माझ्या वडिलाना प्रयोग खूपच आवडला. ही दुष्ट व्यक्तिरेखा साकार करण्याबद्दल माझं कौतुक झालं. त्यामुळे मला खूप छान वाटलं. वास्तव जीवनात असं कधीच घडत नाही, नाही का ?

पंचोत्तरामुळे मला अणखी एक ‘भेट’ मिळाली. ‘विनता’सारखी थोर मैत्रीण ! भेटल्या भेटल्या आमचं जमलं नाही. आम्ही रोज एकमेकांना भेटत होतो. आमच्या ओळी पाठ करत होतो, शारीरिक हालचाली करत होतो. काय? कसं? च्या पर्यंतच हे मर्यादित होतं. कालांतरानं मात्र आमचं नातं हे एका सुंदर मैत्रीत विकसित झालं. आमच्या बऱ्याच आवडीनिवडी सारख्या होत्या. मतभेद झाले तरी आम्ही एकमेकांच्या मतांचा आदर करत होतो. संगीत, नृत्य, फिल्मोत्सव वगैरे कार्यक्रमांना आम्ही एकमेकींबरोबरच जात असू. रेस्टॉरंट, समुद्रकिनारे इथं एकमेकींच्या सहवासात आम्ही भटकत असू. एकमेकींची संगत आम्हाला खूप आवडायची. माझ्या आयुष्यातील घटना प्रथम तिलाच मी सांगायची.

एके दिवशी ‘पंचोत्तरा’ कार्यक्रमाची दृक्श्राव्य चित्रफीत पाह्यचं आम्ही ठरवलं. आमच्या भूमिका कशा वठल्या आहेत हेच मुख्यतः आम्हाला पाह्यचं होतं. आम्हाला त्या कार्यक्रमाचे खूप चांगले वृत्तांत आले होते पण पाहून माझी मात्र मोठीच निराशा झाली. ‘काय भयंकर प्रकार’ असं मला वाटलं. निदान अर्धा डझन दोष म्हणा चुका म्हणा, मला

त्यात आढळल्या. त्या सुधारणं गरजेचं होतं. मी खूप दुखावले गेले आणि मला रागही आला. ‘मी नृत्य किती छान करते’ असं उगीचच हे लोक म्हणतात तर !

त्या दिवशी मी माझ्या दैनंदिनीमध्ये लिहिलं ‘मी इतकी दुखावली का गेले ? जे.के. म्हणाले होते तशी लोकांच्या म्हणण्यानुसार मीच माझी एक प्रतिमा पाहात होते, की मी चांगली नर्तिका आहे. जेव्हा माझी ही प्रतिमा मनातल्या मनात कोसळताना मी पाहिली तेव्हा माझा अहं दुखावला गेला आणि आता वाटू लागलं आहे की ‘खरंच का मी इतकी वाईट आहे ?’ आपण आपली जी एक प्रतिमा बनवली असते त्या प्रमाणे आपण दुखावले जातो किंवा आनंदी होतो आणि दुसऱ्याच्या मतांचा त्यावर परिणाम होतो. विनिता आणि मी आम्ही एकमेकांचे सान्त्वन केले, की कॅमेऱ्याच्या डोळ्यांतून आपले दोष जास्त ठळक झाले असावेत आणि आपण मंचावर इतके वाईट कदाचित दिसलेले नसू.

माझ्या नृत्यकौशल्याविषयी माझा भ्रमनिरास झाला होता, मी दुखावले गेले होते हे खरं असलं तरी मी स्वतःला आणखी एक संधी द्यायची आणि आपले दोष सुधारण्याकडे लक्ष द्यायचं असं ठरवलं.

१९९८ सालच्या ऑगस्ट महिन्याच्या पूर्व संध्येला सुमित्रा अक्कानं दुसऱ्या नृत्य कार्यक्रमाची निर्मिती आणि दिग्दर्शन केले. ‘स्वर्गाची इच्छा करणारा धरतीपुत्र’ पाँडिचेरी येथील ॲराव्हिलच्या रंगमंचावर ते सादर झाले. नृत्य, संगीत, अभिनय आणि पद्य यांची सरमिसळ असलेला अरविंदांच्या काव्यावर आधारित कार्यक्रम होता तो. ‘पंचोत्तरा’ प्रमाणेच या कार्यक्रमाचीही आम्ही कसून पूर्वतयारी केली पण अरविंदांच्या काव्याशी माझी नाळ काही जुळेना. काव्याचा रसास्वाद आम्हाला देण्याचा सुमित्रा अक्कानं प्रयत्न केला, पण मला ते समजून घेण्याच्या दृष्टीनं फारच अमूर्त वाटलं. आत्मसात करून सादर करायला अवघड वाटलं. ते जेव्हा संपलं तेव्हा मला ओझं उतरल्यासारखं वाटलं.

त्यानंतर नृत्यशिक्षणाचा भर काहीसा ओसरला. सावित्री अक्काकडे माझे शिक्षण दीड वर्षे चालू ठेवलं खरं पण माझे सर्वोत्तम काही मला त्यात देता आले नाही. दरम्यान संगीतक्षेत्रात नवनवीन प्रांतांचा मागोवा मी घेत होतेच.

चेन्नईमधील सर्वात छान कार्यक्रम म्हणजे ‘वार्षिक सांस्कृतिक महोत्सव’ प्रत्येक वर्षी डिसेंबर, जानेवारी महिन्यात चेन्नई शहर शास्त्रीय नृत्य आणि गायन, विशेषतः कर्नाटकी संगीताच्या हिंदोळ्यावर झुलत असायचे. गायक, वादक आणि नर्तक भारताच्या सर्व भागांतून चेन्नईला एकत्र यायचे आणि श्रोत्यांसमोर आपली कला सादर करायचे. श्रोत्यांना रिझवायला उत्सुक असायचे.

चेन्नईच्या प्रत्येक कोपऱ्यावर गायनाची मैफल भरायची. तंबोऱ्याच्या छेडलेल्या तारा सकाळी १० पासून रात्री उशीरापर्यंत कानावर पडायच्या. काही मैफलींच्या ठिकाणी खाद्यपदार्थ विक्रीला ठेवलेले असायचे. रसिकांच्या कार्यक्रम ऐकण्यात खंड पडू नये म्हणून दरवर्षीच्या या सांस्कृतिक महोत्सवाची मी अगदी वाट पहात असायची आणि निदान एका तरी कार्यक्रमाला मी उपस्थिती लावायचे.

अशा रसिक श्रोतृवृंदांमध्ये सामील होऊन त्यांना संगीताच्या तानांवर डोलताना झुलताना आणि ताल धरताना पाहणं ही एक पर्वणीच होती. श्रोत्यांमधील काहीजण खिशांत नोंदवही आणायचे आणि गायकानी सादर केलेल्या रागांची आणि कृतींची नोंद करायचे. संगीताचा कंटाळा आला तर अन्य करमणूकही तिथं असायची. फक्त डोकं वर करून बघायचं. संगीताच्या तालावर काहीजण इतक्या माना डोलवायचे की वाटायचं आता त्यांच्या माना जमिनीवर घरंगळत जाणार. काही लोक गाढ झोपायचे, दुपारचं ऊन आणि संगीताचा हा प्रभाव, आणि दहीभाताचासुद्धा. काहीवेळेस तर तुमच्या समोर बसलेला श्रोता आपले हात उंचावून वाह, वाह क्या बात है, असं म्हणून भरघोस दाद द्यायचे. कलाकारापेक्षाही काही वेळेस श्रोत्यांना पहाणं हे अधिक मनोरंजक असायचं.

एका कार्यक्रमात ६० वर्षांच्या एक मामी माझ्याशेजारी बसल्या होत्या. कलाकारांना आलापनाची सुरुवातच केली होती, 'थंडरिन्नाना---' तर त्या लगेच उद्गारल्या 'शुद्ध धन्यासी नाही का?' माझ्या होकाराची तिला गरज नव्हतीच. मला इतक्या चटकन राग ओळखता यायचे नाहीत आणि बरेच वेळेला माझी अगदी पंचाईत व्हायची. मी नुसतीच मान डोलवून म्हणायची 'मला नाही माहीत !' आलापना आणि व्हायोलिन वादनानंतर गाणं सुरू व्हायच्या आतच ती पूर्ण आत्मविश्वासानं गाण्याचे शब्द उच्चारू लागली आणि अपेक्षेनं कलाकाराकडे पाहू लागली आणि काय आश्चर्य गायकानं तेच गाणं सुरू केलं. मला इतकं काही आश्चर्य वाटलं म्हणून सांगू ! त्या मामीनं माझ्याकडे अशा नजरेनं पाहिलं की 'बघ मी म्हटलं नव्हतं !' तिला खरंचच माहीत होतं. हे श्रोते खरोखरच जाणकार होते. दुसरी एक कार्यक्रमातली धमाल म्हणजे कार्यक्रम संपत आला आणि धानी आवर्तनम् सुरू झालं की फक्त तालवाद्य म्हणजे मृदंगम् आणि घटम् किंवा कंजिरा यांची जणू जुगलबंदी सुरू व्हायची किंवा सवाल जवाब सुरू व्हायचे; श्रोते हाताने मांडीवर ताल धरायचे आणि कलाकाराकडे पाहून मान डोलवायचे. जणूकाही श्रोत्यांनी धरलेल्या तालावरच कार्यक्रम रंगतो आहे.

टी.व्ही. शंकरनारायणन् हे माझे आवडते गायक. सुप्रसिद्ध गायक मदुराई मणी अय्यर यांचा तो पुतण्या. एकदा का टी.व्ही.एस. मंचावर बसून गाऊ लागले की सात स्वरांमध्ये ते

इतके फिरत, की आश्चर्य वाटायचं की हे कसं काय बुवा शक्य होतं याना? प्रत्येक वेळी नवनवीन हरकती घेत इतक्या सहजतेनं त्यांचा आवाज फिरायचा आणि इतका परिणामकारक असे की ऐकणारा मंत्रमुग्ध होऊन जावा.

त्यांच्या मैफलीत अशी काही ब्रह्मानंदी टाळी लागायची की त्याचं वर्णन शब्दात करणं केवळ अशक्य. उत्तम गाणं ऐकलं की माझ्या डोळ्यात अश्रू धावत येतात आणि आपण हलके होऊन तरंगू लागतो म्हणून तर संगीताला स्वर्गीय कला म्हणतात. खरोखर संगीतकारांच्या कलेचं मर्म जाणण्याची कुवत माझ्यामध्ये आहे ही केवढी माझ्यावर देवाची कृपा. साधं सा रे ग म प ध नि सा असो, ते गाण्यात मला इतका आनंद वाटे, तसा मला नृत्यात कधी रस नाही वाटला म्हणूनच संगीत साधना निष्ठेनं चालू ठेवण्याचं मी ठरवलं - मग ते छंद म्हणून का असेना. सावित्री आत्याकडचं नृत्यशिक्षण वर्ष, दीड वर्षांनी मी थांबवलं पण मी संगीत नाही थांबवलं. श्रीमती न्याना यांच्याकडे माझं संगीतशिक्षण मी चालू ठेवलं. त्या अत्यंत प्रेमळ आणि सहनशील होत्या. त्या राजी मावशीची मैत्रीण होत्या आणि विद्यार्थ्यांना विनाशुल्क शिकवायच्या - त्यांच्या गुरुप्रमाणेच! मी नियमितपणे रियाझ करायची. काही वेळेत त्यात व्यत्यय यायचा पण सा रे ग म शिवाय मी राहूच शकत नव्हते.

ओरिगामी - कागदातून स्वर्ग.

एके दिवशी सकाळी माझ्या योगशिक्षकानी म्हणजे श्री. मुकुंदन् यांनी मला विचारलं “तू आमच्यामध्ये का येत नाहीस? आम्ही श्रीयुत नटराजन् यांना भेटायला जातो आहोत. ते वास्तुविशारद आहेत आणि काही गमती-जमती ते करून दाखवतात म्हणे.”

वास्तुविशारद हे ऐकून मी थोडा वेळ थांबून नीट लक्षात ठेवलं आणि जायला तयार झाले लवकरच आम्ही तिथं पोचलो आणि तिथे मी जे काही पाहिलं ते अत्यंत लक्ष वेधून घेणारं तर होतच पण बुद्धीलाही चक्रावून टाकणारं होतं.

श्री. नटराजन् - त्यांचं टोपणनाव ‘छोटू’, याना ओरिगामीचं आकर्षण वाटलं. ओरिगामी म्हणजे कागदाच्या घड्या घालायची कला. ओरिगामी म्हटलं की आपल्या डोळ्यासमोर कागदाच्या घड्या घालून केलेले प्राणी, पक्षी आणि फुले येतात पण नटराजनच्या मनात काही निराळेच असे. त्यांनी कागदाच्या कलेमध्ये वास्तुविद्या आणि ओरिगामी यांचा मिलाप करून संपूर्णपणे वेगळं तंत्र विकसित केलं परिणामस्वरूप कागदाच्या मोहमयी जगात त्रिमिती असलेले वाडे, जिने, घरे आणि भौमितिक आकृत्या साकारल्या. त्यांच्या या वास्तुकला चमत्काराची रंगत इस्लामी कलेतील आकर्षक रंग आणि वैविध्यपूर्ण आकृतिबंध यामुळे आणखीनच खुलली.

‘माझ्या हाताशी रिकामा वेळ आहे. तुम्ही शिकवाल मला?’ मी त्यांना विचारलं. ते माझ्याकडे आश्चर्याने बघू लागले, १८ वर्षांच्या मुलीकडे इतका रिकामा वेळ कसा असं त्यांना वाटलं असावं.

मग मी त्यांना माझ्या शालेय शिक्षणानंतरचा सर्व इतिहास कथन केला आणि त्यांना म्हणाले की मी या कलाकृतीच्या प्रेमात पडले आहे.

‘खरंतर मी शिकवत नाही.’ - माझा श्वास मी रोखून धरला. पुढे ते म्हणाले - “पण ठीक आहे, केव्हा यायचय तुला?” मग मी रोज त्यांच्याकडे जाऊन माझ्या स्वतंत्र टेबलावर काम करू लागले. आपले वास्तुशास्त्राचे आराखडे बनवता बनवता एकीकडे नटराजन माझ्या कामावर देखरेख करायचे. त्यांच्या बोटात सिगरेट धरलेली असे. या वास्तुशास्त्रीय ओरिगामीची खुबी म्हणजे त्रिमिती असलेलं हे मॉडेल कागद कापून नाही बनवायला येत, तर ते योग्य त्या दुमडी आणि घड्या यातून साकार व्हायचं. यामध्ये कागद कधी वाया जायचाच नाही. हा सुरुवातीला कागद घेतला की वाटे बापरे केवढा हा कागद. श्री नटराजन योग्य आकाराचा कागद सुरीनं कापून घ्यायचे आणि आपल्या सुगरण बोटांनी काम सुरू करायचे आणि अल्पावधीतच त्यातून एक कलात्मक जिना, सुंदर छोटं घर किंवा स्वप्नातला प्रासाद साकार व्हायचा.

‘एम्. सी. ईशर’ नावाच्या डच कलाकाराच्या कामाची मोहिनी डॉ. नटराजन यांच्यावर होती. ईशरच्या कल्पनेतील घरे आणि जिने ते आपल्या नमुन्यांमध्ये हुबेहूब उतरवायचा प्रयत्न करीत. हे काही सोपे नव्हतं हे सांगायला नकोच. द्विमितीमध्ये संकल्पना करायची आणि प्रत्यक्षात आणायची त्रिमितीमध्ये हे किती कौशल्याचं आणि कठीण होतं. कागदाची कोणती बाजू इमारतीच्या उंचीसाठी घ्यायची, छताला कोणती घ्यायची, पहिल्या दुसऱ्या मजल्याला जोडणारा जिना कागदातून कसा बनवायचा याचा आराखडा सपाट, स्वच्छ अशा पुढ्यातील पांढऱ्या कागदावर उतरायचा. तुम्ही मोजमाप घेऊन केलं असलं तरी उंची आणि रुंदी योग्य मापात नसेल तर मॉडेल नीट उभं राहणार नाही ते खाली कोसळेल. वास्तुशास्त्रीय ओरिगामीमध्ये या सगळ्या गोष्टींची समज आवश्यक आहे आणि श्री नटराजन हे त्यात निष्णात होते.

त्यांच्याकडून शिकल्यावर मी एक-दोन नवीन नमुने करायचा प्रयत्न केला. पुष्कळ प्रयत्न करून ताजमहालचं एक साधं सोपं मॉडेल मी केलं. बस्स! पण या तंत्राचा उपयोग मुखवटे, दिव्याच्या शेड्स, शुभेच्छापत्रे बनवताना करता येईल. आजही ओरिगामीवर आधारित त्रिमिती कार्ड बनवून मित्र मैत्रिणी आणि नातेवाईक यांच्यावर भाव मारण्याचा सर्वात सोप्या

मार्ग मी अवलंबिला आहे.

आता एक नवं कौशल्य मी आत्मसात केलं होतं त्यामुळे शाळेमध्ये जेव्हा मी याचं पहिल्यांदा प्रदर्शन केलं तेव्हा मुलांमध्ये कुतूहल जागं झालं ही काय करतेय म्हणून. प्रार्थना हॉलमध्ये सगळ्यांसमोर मी एका मागोमाग एक काही वस्तू करून दाखवल्या. तेव्हा सगळे जण अगदी चकित झाले. ११वी च्या काही विद्यार्थ्यांना ती कला शिकवण्याची संधीही मला मिळाली.

आज श्री. नटराजन आपल्यात नाहीत ही खेदाची गोष्ट आहे. २००१ साली ते निवर्तले, म्हणजे पी.एच.ई.चा माझा अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यानंतर २१ वर्षांनी त्यांचा मृत्यू झाल्याचं मी वर्तमानपत्रात वाचलं - बहुधा हृदयक्रिया बंद पडून ते गेले असावेत. एक देखणा, सुंदर जिना कोसळला असं मला वाटलं.

प्रखर दिवे, कॅमेरा आणि अभिनय

मला नेहमीच वाटायचं की अभिनय करावा हे शब्द ओळखीचे वाटतात ना? नक्कीच वाटले असणार. मोठ्या ऐटीत केसांची झुलपं हातानं मागं करत मुलाखत घेणाऱ्याच्या अशा प्रकारच्या प्रश्नांना उत्तरं देणाऱ्या नट्यांना तुम्ही नक्की ऐकलं असणार. फरक एवढाच की मला हा प्रश्न कोणीच कधी विचारला नाही आणि 'खरंतर मला अभिनय करावा असं नेहमीच वाटायचं' असं उत्तर द्यायची संधी मला कधीच मिळाली नाही.

जी गोष्ट आपण चांगली करू असा विश्वास मला वाटायची ती गोष्ट म्हणजे 'अभिनय' तोपर्यंत मी एकाही नाटकात काम केलेलं नव्हतं ही गोष्ट अलाहिदा. 'काय गं, अभिनय का करत नाहीस? तू चांगला करशील' असं आत्तापर्यंत कोणी मला विचारलं नव्हतं हेही आपण सोडून देऊ. माझ्या अभिनय क्षमतेची कसोटीही कधी लागलेली नव्हती हेही आपण सोडून देऊ. कसं काय जाणं पण मी अभिनय करायची इच्छा सुप्तपणे जोपासली होती खरी.

कलाक्षेत्रात मी प्रशिक्षण घेतल्यापासूनच नृत्याच्या कार्यक्रमासाठी नेहमीच आणि संगीताच्या कार्यक्रमात वेळप्रसंगी माझी निवड होत असे. शाळेच्या वार्षिक समारंभाच्या नाटकाच्या तालमींना मी उपस्थित राहयची. नाटकातील संवादही मला पाठ असायचे आणि माझ्या रंगभूमीवर मी त्यांच्या तालमीही करायची - म्हणजे वसतिगृहातील स्नानगृहात.

रंगभूमीमध्ये आपल्याला एवढा रस कसा याचं मलाही आश्चर्यच वाटायचं. मला वाटणारा रस हा चित्रपटांविषयी होता की रंगभूमीविषयी, माझं स्वतःविषयीचं निरीक्षण असं की दृक् माध्यमांचं मला नेहमीच आकर्षण वाटे. मग ते नाटक असो की चित्रपट, चित्र रंगवणे असो

की नृत्य असो. लिखित किंवा शैक्षणिक माध्यमांपेक्षा अभिव्यक्तींची ही माध्यमं मला नेहमीच रंजक वाटतात.

एखादी चांगली फिल्म पाहणं मला आवडायचं, आर्ट सिनेमा असो की व्यावसायिक फिल्म दोन्हीही मला सत्यंत रंजक वाटतात. त्यांच्या विविध पैलूंवर चर्चा करणं मला आवडायचं १०० शब्दांचा आशय केवळ आपल्या एका अभिनयछटेतून व्यक्त करणारे, केवळ एका दृश्यातून कथेचा परिणामकारक शेवट दाखविणारे, चित्रपटाच्या चौकटीला केवळ एका दृश्यानं परिणाम देणारे, एखादेच गाणे पण आठवडाभर झपाटून टाकणारे असे. मला वाटतं की मी सिनेमाच्या प्रेमातच होते. वर्तमानपत्रातील चित्रपट समीक्षणाचे रकाने मी न चुकता वाचायचीच. एवढेच नाही तर देशी विदेशी चित्रपट पाहून त्यांची समीक्षा लिहिण्याच्या मला अगदी हेवा वाटे. विविध चित्रपट तर त्यांना पाह्यला मिळतातच शिवाय समीक्षेसाठी पैसेही मिळतात त्यांना. म्हणजे बघा ना ! सिनेमाच्या प्रेमानं मी झपाटले होते की, मला सिनेमा बनवायचा होता हे स्पष्ट नव्हते की बॉलीवुड सृष्टीतील नेहमीचा प्रेमाचा त्रिकोण असतो तशी मी सिनेमा की रंगभूमी या बाबत गोंधळून गेले होते?

प्रत्येक वर्षी शाळेत नाटक महोत्सव होत असे. त्यात वेगवेगळ्या शाळा नाटकं सादर करीत आणि त्यांवर मग चर्चा व्हायची.

‘जिथे नदी मिळते’ (Where river meet) या शाळेतल्या नाटकात काम करायची संधी मला मिळाली ‘तलेडंडा’ या गिरिश कर्नाड यांच्या नाटकाचे ते रूपांतर होते. सुचित्रा अक्का ते दिग्दर्शित करीत होती. नेहमीप्रमाणेच त्यात काम करणारी सर्व पात्रे नाटकाच्या सर्व अंगांशी परिचित असली पाहिजेत यावर तिचा कटाक्ष होता.

आम्हा सर्व पात्रांचा एकमेकांबरोबरचा वावर सहजसुलभ व्हावा म्हणून आम्ही काही कायिक आणि मानसिक पाठांचा सराव करण्यावर काही दिवस लक्ष केंद्रित केले. हे करणे आवश्यकच होते, कारण आम्ही वर्गमैत्रीणी नव्हतो. नाटकातील पात्रांविषयी आम्ही खूप चर्चा करीत असू आणि त्या संबंधीचे काही खेळही आम्ही खेळत असू. अशा एका खेळात आम्हाला आमच्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी ५ वाक्य एका कागदावर लिहायची होती. त्या चिठ्ठ्या एकत्र करून एकेकीनं एकेक उचलायची होती. त्या ५ वाक्यातून व्यक्त होणाऱ्या त्या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाची आम्ही चिकित्सा करायची आणि मग ते व्यक्तिमत्त्व अभिनयातून साकार करायची.

मी चिड्डी उचलली ती मुलाची असावी. मला कसं कळलं? वाटलं तसं. त्याचं चित्त चंचल असावे. बसन्तनगर बीचवर बसलेल्या प्रेमी युगुलाच्या संभाषणातून ती व्यक्तिरेखा

सादर करावी असं मला वाटलं. माझी पाळी आली तेव्हा मी घाबरले. पहिल्यांदाच मी अभिनय करणार होते. मी वर्तुळात जाऊन कसंबसं माझं काम पूर्ण केलं. टाळ्यांचा कडकडाट झाला. 'कमाल केलीस संयुक्ता, कमाल' सुचित्रा अक्का टाळ्या वाजवून मनापासून म्हणाली जणू काही एखाद्या चित्रपट तारकेनं कॅमेऱ्यासमोर आपला पहिला यशस्वी शॉट द्यावा, तसे मला वाटले. काही वेळानं १२ वीच्या वर्गातली एक मुलगी माझ्याकडे येऊन मोकळेपणाने म्हणाली, 'मला वाटतंय की तू कुणाच्या तरी नक्कीच प्रेमात पडली आहेस. हो ना?'

तसे काहीच नसतानाही त्या मुलीला मी माझ्या अभिनयातून तसं वाटायला लावलं होतं. या सगळ्या प्रसंगातून आपल्याला अभिनय येतो असा आत्मविश्वास मला आला.

त्या नाटकात नृत्य होतं, अमूर्त हालचाली होत्या टप्पू या वाद्याच्या साथीनं केलेलं नृत्य होतं आणि गाणं होतं 'बसवण्णा' या कन्नड संतावरील ऐतिहासिक कथानकावर आधारित नाटक होतं तें. त्यात पुरुष भूमिका बऱ्याच होत्या पण स्त्री भूमिका नगण्य होत्या. एक ठराविक भूमिका माझ्या वाट्याला नव्हती, पण नाटकातील विविध भूमिका मी मंचावर सादर करीत होते. माझ्यासाठी एक नृत्यही होतं आणि सत्तूचा असत्वरील विजय हा विषय त्यात मांडला होता. नाटकांच्या तालमी, भाषण पाठ करणे, इतरांच्या भूमिका पाहणे, सुमित्राअक्काबरोबरच संहिता फुलत जाताना पाहणे या सगळ्या अनुभवाच्या प्रत्येक क्षणाचा आनंद मी घेतला, रंगमंचाचा मला हा साक्षात्कारच झाला होता.

मला सर्वांत काय आवडलं असेल तर नाटक संपल्यावर त्याविषयी परीक्षक आणि नटांमध्ये ज्या चर्चा व्हायच्या त्या! नाटकाचे विविध पैलू त्यातून पुढे यायचे गटातील सामूहिक सहकार्य, एका नटाचं दुसऱ्याशी असलेलं नातं (Vibes) अशा अनेक गोष्टी त्यातून बाहेर यायच्या. या चर्चामधून काही महत्त्वाचे प्रश्नही पुढे यायचे. एकूण बुद्धीला खाद्य असायचे.

दुसऱ्या शाळेंनं सादर केलेले एक स्फूर्तीदायी आणि संदेश देणारं नाटक पाहून मी घरी परतत होते. माझ्या मनात नाटक अजून घोळतच होते, तेवढ्यात बस वेडी वाकडी जातेय असं माझ्या लक्षात आलं आणि बाजूच्या आरशात मला दिसलं की ड्रायव्हर दारू प्यालेला होता आणि त्याचे डोळे मिटत होते. बापरेऽऽ काय करावं मला सुचेना ड्रायव्हरला सांगावं का? कसं करायचं? अन् तो दारू प्यायलेला नसेल तर? काही असलं तरी आम्ही सुरक्षित घरी पोचण्याशी मतलब होता. काही दुर्घटना झाली तर? ही बाब बाकीच्या प्रवाशांच्या लक्षात आणून देणं ही जबाबदारी माझीही होतीच नां? माझं कर्तव्यच होतं. ऊठ आणि ड्रायव्हरशी बोल' माझं मन मला सांगत होतं. नाटकं पाहून नुसतं उपयोग काय, योग्य वेळी

तुम्ही तुमच्या कर्तव्याला जागलं नाही तर? मी कंडक्टरपाशी गेले. आणि ड्रायव्हरच्या बस चालवण्यात धोका आहे तर ताबडतोब त्यानं बस थांबवावी असं मी त्याला सांगितलं ‘ड्रायव्हर दारू पिऊन गाडी चालवत आहे बस ताबडतोब थांबवा’ असं मी ओरडले. कंडक्टर चेष्टेनं हासून म्हणाला “तुम्हाला कसं काय माहित हो, तुम्ही काय त्यांच्याबरोबर होता का?” मी त्याचं नाव, नंबर मागितला आणि त्याला म्हणाले की अशिष्ट वर्तनाबद्दल त्याची मी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे तक्रार करणार. मग मात्र बसमधील अन्य महिलांनी माझ्या बाजूनं बोलायला सुरुवात केली. मग मात्र कंडक्टर ड्रायव्हरकडे गेला आणि त्याला काहीतरी सांगितले त्यानंतर गाडी व्यवस्थित धावू लागली.

मी माझ्या स्टॉपवर उतरले तेव्हाही कंडक्टर माझ्याकडे चेष्टेनं पाहत होता. मला अजूनही खात्री नाही की ड्रायव्हर खरच प्यायला होता की दमला होता. अर्थात ते महत्त्वाचे नव्हते तो गाडी अत्यंत निष्काळजीपणानं चालवत होता आणि मला त्याक्षणी जे योग्य वाटलं ते मी केलं.

१९९७ साली जागतिक महिला दिनाच्या निमित्तानं ‘नायिका’ हा मी पाहिलेला पहिलाच फिल्म महोत्सव. दिवसभराच्या या कार्यक्रमाला निःशुल्क प्रवेश होता. मी तीन भारतीय चित्रपट त्यात पाहिले. प्रत्येक प्रदर्शनानंतर दिग्दर्शक किंवा फिल्ममधील मुख्य व्यक्तिरेखा प्रेक्षकांशी संवाद साधत. आज प्रथितयश असलेल्या काही दिग्दर्शकांच्या मी फिल्मस पाहिल्या त्यात शाम बेनगल, अपर्णा सेन, सईदा मिर्झा होते. सिनेशौकिनांच्या आणि सिनेमा बनवणाऱ्यांच्या गर्दीत बसण्याचा माझा तो पहिलाच अनुभव होता. चित्रपटाच्या विविध अंगांवर आम्ही चर्चा केली. पुरेशा गांभीर्यानं सिनेमा बनवणाऱ्यांचा त्यापाठीमागे काय विचार असतो हे मलां समजून घेता आले.

अनुबोधपट कंटाळवाणे, नीरस असतात असे आपले माझे मत होते. कृष्णधवल चित्रणाची कलाकुसर आणि निर्जीव, ठाशीव निवेदन सुरु झाले की जांभया देत बसायचे असं आनंद पटवर्धन यांची फिल्म बघेपर्यंत मला वाटे. चेन्नईमध्ये आयोजित दोन दिवसांच्या या महोत्सवात मी त्यांच्या ४ फिल्म पाहिल्या ‘नर्मदा डायरी’ ‘राम के नाम फादर’ सन, होली वॉटर आणि बॉम्बे अवर सिटी, एकाएकी मी बसलेल्या खुर्चीवर मला अवघडलेपण आलं, जणू मी काट्यावर बसले होते. त्याच्या साध्या पण बुद्धियुक्त प्रश्नांची अत्यंत जोमदार, सत्त्वयुक्त आणि बोलकी उत्तरे अगदी सामान्य लोकांमधून आली. त्यांनी माझ्या विचारांना चालना दिली. मनाला प्रश्न पडले आणि चिंतनमग्नता आली. फिल्म संपल्यानंतरच्या चर्चेमध्ये पटवर्धनानी भाग घेतल्यामुळे हा अनुभव अत्यंत अर्थपूर्ण झाला. माझ्या अनुबोधपटांविषयीचा

पूर्वग्रह या फिल्म महोत्सवामुळे नाहीसा मात्र झाला.

रंगमंचीय कलाकृती तिकिटांचा दर जास्त असल्यामुळे आपण पाहू जात नाही. पण विनता आणि मी दोघींनाही 'महात्मा विरुद्ध गांधी' पाहण्याचा मोह टाळता आला नाही. या नाटकाचं दिग्दर्शन फिरोज खानच होतं आणि आमचा आवडता नट नसिरुद्दीन शाह गांधींच्या भूमिकेत आणि के.के.मेनन हरीलाल (गांधींचा मुलगा) च्या भूमिकेत होते. गांधी आणि त्यांचा मुलगा यांच्यातील नाते, त्यांचे दृष्टिकोन त्यांच्यातील विरोध, मानसिकता, त्यांच्यातील रुंदावत जाणाऱ्या अंतरामुळे हरिलाल दारुबाज बनतो. इथपर्यंतचा प्रवास या नाटकात दिसतो. दोन्ही नटांनी गांधी बापलेकांचे हट्टाग्रह, स्वभावातील दृढता, प्रत्येकाचा मनस्वी स्वभाव फार चांगल्या पद्धतीनं साकार केला. नाटकाचं मर्म हेच होतं की नाटक पाहिल्यावर या दोघांविषयीही तुम्हाला सहानुक्ता वाटते आणि बाप-लेकातील गुंतागुंतीच्या नात्याचा पट तुमच्यासमोर उलगडतो. 'कुथुपट्टराय' यांनी सादर केलेली काही तमीळ नाटकांही मी पाहिली, अत्यंत प्रगतिशील आणि सळसळता असा चैन्नईतील रंगमंचीय ग्रुप लोककला आणि तत्कालीन रंगमंच यांचा मिलाफ हे त्यांचे वैशिष्ट्य होतं.

रंगमंच आणि फिल्म या दोन माध्यमांतील फरकही मला अभ्यासता आला. रंगमंचावर तुमच्या रंगभूमीवरील प्रत्यक्ष आणि प्रभावी अभिनय यांच्या आधारानं तुम्ही प्रेक्षकांना त्या भूमिकेशी, आणि त्या कथानकाशी खिळवून ठेवता. यात आवाजाची, संभाषणाची फेक याला जरा जास्तच महत्त्व असतं आणि तरीही भावनांची सूक्ष्म अभिव्यक्ती असावी लागते. हॉलमधील शेवटच्या ओळीतील शेवटच्या कोपऱ्यापर्यंत तुमचा अभिनय पोचवावा लागतो. तुमच्या रंगमंचीय वावराचा प्रत्येक क्षण दर्शकांसाठी महत्त्वाचा असतो, कारण तुमच्या भूमिकेशी प्रेक्षक हा जोडला जाणं आवश्यक असतं.

फिल्ममध्ये समोरच्या दर्शकांशी नटाचं जोडलं जाणं आवश्यक नसतं. उलट, कॅमेरा, दिग्दर्शन आणि संपादन प्रेक्षकांनी काय पहावं, त्यांच्या भावनांना कोठे हात घालायचा ते ठरवतात. सिनेमा असं आपण म्हणतो त्यात कितीतरी विविध प्रकारच्या तांत्रिक करामतींचा एकमेळ होऊन विशिष्ट अनुभवाची निर्मिती केली जाते.

'दिवे, कॅमेरा आणि सुरू' -

यासाठी मला फार थांबावं नाही लागलं. तारामणी - चैन्नईच्या फिल्म इन्स्टिट्यूटच्या विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून तीन मिनिटांची फिल्म करायची होती. इन्स्टिट्यूटच्या एका विद्यार्थिनीला माहित होतं की मला अभिनयात रस आहे, म्हणून तिने तिच्या सहकाऱ्यांना सांगितलं आणि मी त्यांच्या उपक्रमाची एक भाग झाले. दिग्दर्शकानं एक दिवस मला बोलावून

स्क्रीन टेस्टसाठी तयार व्हायला सांगितले. फिल्म इन्स्टिट्यूटच्या मुघल गार्डनमध्ये मी त्यांच्याबरोबर गेले. तिथे मी पोस्टरसाठी काही पोज फोटो दिले. मग तो महान दिवस उगवला. मला बोलायचं नव्हतं फक्त अभिव्यक्त करायचं होतं. मुगल राजकन्येची माझी भूमिका होती आणि माझ्यावर तीन शॉट्स चित्रित व्हायचे होते. दुपारच्या वेळीच - चेन्नईच्या प्रखर सूर्यप्रकाशात चित्रीकरणाच्या शेवटी शेवटी मी फार दमून गेले होते पण लाईट्स, कॅमेरा आणि ॲक्शनच्या दुनियेत माझा प्रवेश झाला होता.

या सगळ्यामधून मला एक गोष्ट कळून चुकली की मला 'अभिनय' फारच आवडतो मग तो रंगभूमीवर असो की चित्रपटासाठी पण दोन्ही क्षेत्रांतला माझा अनुभव इतका मर्यादित होता की करीयर म्हणून या क्षेत्राची निवड करण्यासाठी तो पुरेसा नव्हता. मात्र अभिनेत्री होण्याचे स्वप्न मात्र काही काळ राहिलं.

एक रंगीत प्रेमकथा

आपण सहज म्हणून केलेली एखादी गोष्ट आपल्याला खूप दूरपर्यंत घेवून जाते. आपण एखादी गोष्ट करू लागतो त्यामागे काही खास कारण असते असे नाही, त्यावेळी ते करायला आवडते म्हणून आपण करतो. हातमागावर बसून वस्त्र विणण्याचा स्वप्नाळूपणा सहज करायचा म्हणून सुरु झाला. त्याचा शेवट त्याच्याशी लग्न होण्यात होईल असं वाटलं नव्हतं. मला वाटलं की हातमागावर विणायला शिकण्यात काय मजा आहे. नेहमीच्या छंदापेक्षा म्हणजे चित्रे काढणे, संगीत, नृत्य इत्यादी पेक्षा हे किती वेगळे आहे. ती ना, ती हातमागावर विणते असं कोणी आपल्याबद्दल बोलताना ऐकायला किती छान वाटते. आणखी कोणीतरी उद्गारते 'हातमागावर विणते का? व्वा, किती छान!' विणकामाशी या मैत्रीची मला, खूप अपूर्वाई वाटे आणि माझा हा मित्र म्हणजे सिनेमास्टार आहे असे मला वाटे.

मी विणायला शिकले त्याचे मुख्य कारण म्हणजे तशी सोय शाळेत होती आणि मला त्याचे फारच आकर्षण वाटले. माग चालवायसाठी आवश्यक ती सोय आणि पूरक गोष्टी वर्गातील विणकरकक्षात होत्या, तीन मोठे माग आणि दोन लहान मागही वर्गात होते. विणकर मास्तर म्हणजे श्री. शंकरन हे ७५ वर्षांचे होते आणि तेच माझे गुरु होते.

आम्ही मुख्यतः सूती, जाडंभरडं कापड विणायचो, म्हणजे उश्यांचे अंभ्रे, पिशव्या हात पुसायचे पंचे, अंग पुसायचे पंचे, आणि पायपुसणी. शिकावू विद्यार्थ्यांना शिकायला ते सोपे होते तसे मास्तराना शिकवायला सोपे. रोज १ तास विद्यार्थी शिकायला जात असत.

पहिलं वर्ष झाल्यानंतर माझा प्राथमिक विषय म्हणून मी विणकाम निवडलं. सुमित्रा अक्का माझी आई आणि काही शाळेतले शिक्षक यांच्याबरोबर बरीच चर्चा करून मी हा निर्णय घेतला. कला, नृत्य, संगीत, ओरीगामी इत्यादी विषय काही काळ घेतल्यानंतर आम्हाला वाटलं की मी जी या विषयांवर बागडत होते ते आता बास करावं आणि एखाद्या विषयावर एकाग्र व्हावं. विणकाम आणि वस्त्रकला हे माझे प्राथमिक निवडीचे विषय मी का निवडले याची कारणं मी शोधली ती अशी -

१) ती एक निर्मितीक्षम अशी क्रिया आहे. जिच्यात हात आणि मन दोन्ही गुंतलेली

असतात.

२) लोकांमध्ये काम करण्याची माझी इच्छा यात होणार होती. लोक म्हणजे विणकर.

३) सर्जनशील नक्षी आणि विक्रीव्यवसाय या आणि अशा व्यवसायांशी संबंधित अनेक संधी यातून निर्माण होणार होत्या.

या कारणावरून वस्त्र विणण्याची कला हे काही हलकं फुलकं प्रकरण नाही. हे स्पष्ट होतं व आहे. सुमित्रा अक्कानं मला सुचवलं की, धागे विणणे, रंगवणे, कापडावर चित्रे काढणे (डिझाईन) आणि विक्रीव्यवसाय या चार अंगांवर काम करून त्यात माझं कौशल्य आजमवावं.

वस्त्रोद्योग विषयाकडे गांधीर्याने पाहयचं मी ठरवल्यावर मी पहिल्यांदा संपर्क साधलेली व्यक्ती म्हणजे उझरम्मा. मी तिला पहिल्यांदा कशी, केव्हा आणि का भेटले ते आतां मला आठवत नाही. माझी १० वीची परीक्षा झाल्यावर मी ३ आठवड्यांचं, दागिने बनवायचं शिक्षण हैद्राबादला घेतले होते तेव्हा मी तिच्या निकट सहवासात आले. माझा हातमागाच्या प्रांतातील उत्कंठावर्धक प्रवासातील माझी ती मुख्य मार्गदर्शक असणार होती.

आंध्र प्रदेशातील हातमाग विणकरांबरोबर काम करणाऱ्या दस्तकार आंध्र या स्वयंसेवी संस्थेला समानार्थी नाव म्हणजे उझरम्मा. सिकंदराबादच्या गजबजलेल्या पार्कलेनच्या एका छोट्या जागेतल्या ऑफिसात हातमाग विणकरांच्या हितासाठी सातत्याने विविध उपाय शोधून झटणाऱ्या लोकांचा एक गट आहे. हातमाग विणकरांची राज्यभर एक संपर्क यंत्रणा त्यांनी निर्माण केली आहे. त्यांच्या मालाला बाजारपेठ शोधणं, त्यांना नवीन डिझाईन देणं, विक्री कौशल्य शिकवणं, कापड रंगवायची कार्यशाळा घेणं, विशेषतः नैसर्गिक रंग वापरणं इत्यादी, अशा त्यांच्या योजना सुरू असतात.

माझ्या उद्देशाविषयी जेव्हा मी तिला लिहिले तेव्हा आपल्या सुंदर हस्ताक्षरामध्ये तिनं मला या मार्गानं वाटचाल करायचे ठरविले असेल तर मी काय काय करू शकेन याबद्दल लिहिले. तिनं सुचवलं की माझ तंत्रकौशल्य सुधारण्यासाठी एखाद्या विणकराच्या हाताखाली प्रत्यक्ष काम करण्याशिवाय विणकर-सेवा-केंद्रांचे किंवा इतर विणकर-संस्थांचे विणकामकला, रंगकाम आणि डिझाईन शिकवणारे काही कोर्सेस करावेत. चेन्नई परिसरातील विणकर जमातींना मी भेट द्यावी आणि त्यासाठी मी डॉ. भारती कॉलरा या चेन्नईत राहणाऱ्या समाजशास्त्रज्ञ महिलेला भेटावं म्हणजे त्या या भेटीचे आयोजन करतील डॉ. कॉलरा यांनी कांचीपुरमच्या विणकरांवर प्रबन्ध लिहिला होता आणि हातमाग उद्योगाविषयी त्यांना चांगली अन्तर्दृष्टी होती. दुसरी एक कल्पना मला सुचवली होती ती म्हणजे मी माझा स्वतःचा माग टाकून त्यावर काम करण्याची शक्यता अजमावून पाहवी - सईदापेठ या चेन्नईच्या विणकर

जमातीत किंवा शाळेतही हे मला करतां येईल असं काहींनी सुचविले.

मी डॉ. कॉलराना भेटले आणि योजनेचा कच्चा आराखडा तयार केला. त्यांनी सुचवलं की मी विणकरांच्या ४ जमातींना भेट द्यावी, कांचीपुरम वा स्वामीमलाईला रेशीमवस्त्रांचे विणकाम, सईदपूरला लुंग्या विणण्याचं काम, पोंदूरला खादीचं विणकाम आणि सालेममधील अथनुरला तलम धोतराचं विणकाम मी बघावं. तुझी हीच करीयर आहे, असं समजून विणकाम शीक आणि नुस्तं शिकणंही महत्वाचं नाही. तुम्ही त्या विणकर जमातीसाठी काही कामाचा वाटा उचलला पाहिजे. माझ्या या कार्यक्रमानंतर वस्त्रोद्योगातील करीयरचे कोणते कोणते पर्याय असू शकतील याविषयीही आम्ही बोललो -

- मानवशास्त्र आणि समाजशास्त्रातील व्यासंगपूर्ण कोर्सेस आणि संशोधन
- NID किंवा NIFT ची डिझाईनमधील पदविका
- ललित कलेसारखे सौंदर्यपूर्ण कोर्सेस
- वस्त्रोद्योग कलेत तंत्रशिक्षणावर आधारित B. Tech सारखे कोर्स
- स्वतंत्र व्यापारी संघ सुरू करून स्वयंरोजगार करायचा

हे सगळं व्यवस्थित सुरू होतं पण मी मात्र थोडी अस्वस्थ होते हे मला मान्य करावे लागेल. माझ्या भोवतालच्या लोकांच्या केवढ्या तरी अपेक्षा होत्या पण त्यांना नीटसं माहीत नव्हतं की वस्त्र विणणं हा विषय घेऊन अभ्यास करायचा म्हणजे काय आणि करीयर करायची म्हणजे नेमके काय. 'तू साडी विणू शकशील?' तू मग स्वतःचं गिल्ड सुरू करणार?' 'व्वा, म्हणजे तू डिझाईन केलेले आणि तूच विणलेले कपडे तू वापरणार' उत्साहित होण्याऐवजी मी चिंताग्रस्त झाले की मी इतरांच्या अपेक्षांवर उतरीन का? मागाचा ताल सारखा डोक्यात घुमायला लागला, मी हे सगळं करू शकेन? डिझायनिंग आणि साडी विणणं आणि इतर सर्व गोष्टी? मला हे जमलं नाही तर?

डॉ. कॉलरा यांच्याशी झालेली चर्चा, मला वाटणाऱ्या शंकाकुशंका, या सर्वांविषयी मी उझरम्माना लिहिले. त्यांचं उत्तर लगेचच आलं. 'शिकायला सुरुवात कर, मनात कोणताच संशय बाळगू नकोस. करीयर - जीवनाची दिशा नंतर ठरविता येईल. माझ्यावर, माझ्या दृष्टिकोनावर, मी निवडलेल्या मार्गावर तिचा पूर्ण विश्वास होता. तू किंवा तुझा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन यापैकी काहीच चुकीचं नाही. त्यात अपयश येणार नाही. तू नक्कीच सन्माननीयरीत्या तुझी उपजीविका करशील. तुझ्या कामाचा समाजाला आणि हातमाग विणकरांना नक्कीच फायदा होईल. तुझ्यावर दबाव येत असेल तर ते आमचे अपयश आहे तुझे नाही. त्या पत्राचा सूर इतका आशावादी, उत्साहवर्धक होता की मी मोठ्या उत्साहानं,

विणकाम आणि वस्त्रोद्योगाच्या मोहमयी दुनियेत पाऊल टाकले.

शंकरन अण्णा -

७५ वर्षांचे शंकरन माझे 'अण्णा' - थोरले भाऊ नव्हते पण शाळेत पुरुष शिक्षकाना नावापुढे अण्णा म्हणून बोलायची रीत होती. आजोबांच्या वयाच्या माणसाला अण्णा म्हणायला खरंतर मला संकोच वाटायचा पण लवकरच मला त्याची सवय झाली आणि ते इतर शिक्षिकांना अक्का म्हणून बोलायचे ते तर फारच विनोदी वाटायचे.

शंकरअण्णांची सर्वांत उत्साह देणारी गोष्ट कोणती तर त्यांचा स्वभाव. ते अत्यंत विनयशील होते. इतके की ते म्हणजे साक्षात विनयच. ते शिक्षकांशी विद्यार्थ्यांशी ज्या प्रकारे वागायचे म्हणजे स्वतः म्हणजे कोणीच नाही अशा पद्धतीनं - त्यांचं मला खूप कौतुक वाटे ५ वर्षांच्या मुलाबरोबर असो की ५० वर्षांच्या व्यक्तीबरोबर असो ते इतकं विनयानं बोलायचे की समोरच्या माणसाला वाटायचे की आपण किती महत्त्वाची व्यक्ती आहोत. खरंतर रोजचा त्यांचा शिकवण्याचा एक तासच असायचा, पण इतरांबरोबरच तेही शाळेत बरोबर सकाळी ९ ॥ ला पोचायचे. त्यांच्या जवळ एक तपकिरी रंगाची लहान पिशवी असे. तिचे बंद त्यांच्या एका हाताभोवती गुंडाळलेले असायचे. दुसऱ्या हातात छत्री असे, म्हटलं तर काठीसारखी, म्हटलं तर ऊनपावसापासून बचावासाठी.

“पोरी (ते मला नेहमी याच नावानं संबोधत) लोकांना वस्त्र विणायची समजच नाही बघ. संध्याकाळच्या त्या एका तासाच्या वर्गासाठी तुम्हाला सकाळदुपार काम करावं लागतं तरच ते माग सुरळीत चालतात. संध्याकाळी काय होतं मग? विद्यार्थी येतात आणि मागावर खडाक खडाक करतात, धागे तुटून जातात आणि पुन्हा पहिल्यापासून सुरुवात करावी लागते. मुलं म्हणजे मुलंच ती. होऽ होऽ” असे म्हणून ते हसू लागायचे.

मला नेहमी वाटायचे की ते विद्यार्थ्यांशी नको इतके चांगले वागतात आणि विद्यार्थी त्यांच्या चांगुलणाचा फायदा घेतात असे वाटे पण माझी ही तक्रार ते बाजूला ठेवत. म्हणत 'अग चांगली मुलगी आहे ती. तिला असे नको म्हणू' गमतीचा भाग म्हणजे सत्र अखेरीला प्रत्येकाच्या गुणवत्तेबद्दल जेव्हा त्यांना मूल्यमापन करायचे असे तेव्हा प्रत्येक विद्यार्थ्याबद्दल १ - २ वाक्ये इंग्रजीत लिहायला मला त्यांना मदत करावी लागे.

रजिस्टरमध्ये पाहून मी वाचत जाई - सुदीप्ति अन् त्यांच्या तिच्याविषयी केलेल्या मूल्यमापनांच्या शेऱ्याची मी प्रतीक्षा करी म्हणजे तो इंग्लिशमध्ये करून मला लिहायचा असे.

सुदीप्ति होती पोनीटेलवाली? फार चांगली मुलगी. फार छान छान! सगळं येतं तिला.

‘अ’ श्रेणी लिही तिला. ‘अ’ बरं का !’

‘भरत’ - ‘खरंच चांगला मुलगा बरं का ! बोलतो बारीक जास्त पण काम छान करतो.’

‘पण कायम वर्गात उशिरा येतो ना!’ मी म्हणे ‘नाही गं नाही, पण काम छान करतो, निश्चितच. त्याला ‘अ’ श्रेणीच द्यायला पाहिजे.

अशा रीतीनं ते पुढं सरकायचं, मग ती स्वाती असो, सुलगा असो, विशाल वा विनोद असो. ते कधीही कोणाहीबद्दल तीव्रपणे बोलत नसत किंवा कुणाविषयीच त्यांची तक्रार नसे. बहुतेकांना ‘अ’ श्रेणी देत. फारच क्वचित ‘ब’ श्रेणी देत. नापास तर अण्णांच्या वर्गात कुणी व्हायचंच नाही.

सूत कातणे, सूत विणणे यांच्या जोडीला शंकरअण्णांनी मला माग कसा जोडायचा, त्याच्या सगळ्या पायऱ्या शिकवल्या. लवकरच मी त्यांना त्यांच्या सर्व कामांत मदत करू लागले. खरंतर मी वाकबगार नव्हते. खरंतर माझा वेगही त्यांच्यापेक्षा कमी होता, पण ते मला बरोबरीच्या सहकाऱ्याप्रमाणे वागवत आणि मला सतत उत्तेजन देत.

मागावर विणणे ही प्रक्रिया फार रंजक आहे. माणसांची मूलभूत गरजच ती भागवते कोणतेही कापड बनते ते दोन धाग्यांनी मिळून बनते. उभा धागा (वार्प) आणि आडवा धागा (वेफ्ट) उभा धागा मागावर बसवलेला असतो. तर आडवा धागा उभ्या धाग्यावर लाकडी धोटा किंवा शटलनं विणला जातो. असा एक आडवा धागा, एक उभा धागा असे नर्तन करीत एकमेकांशी गुंफले जाऊन, एकावेळी एक उभा धागा, दुसऱ्यावेळी त्यावर आडवा धागा असा विणकामांचा एक चमत्कार म्हणजे कापड विणलं जातं.

काही वेळेस आपल्याला उभा धागा बसवायसाठी दुसऱ्या विणकरांची गरज लागते. अशावेळी आम्ही तिथे मिळून ते काम करीत असू. प्रत्येकवेळी अण्णा अतिशय सहनशीलतेनं मला प्रत्येक गोष्ट शिकवत आणि मी ते नीट शिकलेय की नाही याची खात्री करून घेत. बाकीच्या विणणाऱ्यांना नक्की वाटत असणार की अण्णा मला जास्त महत्त्व देत आहेत म्हणून!

जसे दिवस जात होते तशी अण्णांची नजर काम देई ना झाली. अजूनही ते आपले आपणच सर्व गोष्टी पार पाडत पण आता त्यासाठी त्यांना जास्त वेळ, जास्त ताकद आणि श्रम लागत. खरंतर मी मदतीला असताना त्यांना इतके श्रम करायची गरज नव्हती. त्यांना मदत करताना आणि त्यांच्या बरोबर काम करताना मला नेहमीच खूप आनंद वाटे. ते राजकारण, धर्म, विणकर अशा जगातल्या कोणत्याही विषयावर चर्चा करीत आणि बरेच वेळा काही ख्रिश्चन गाणी म्हणत. काही वेळा संपूर्ण दिवस परिश्रम केल्यानंतर आम्हाला एखादी चूक आढळते, आणि पुन्हा पहिल्यापासून सुरुवात करावी लागे. काहीतरी क्षुल्लक

कारणानं दोन्ही बाजूंचा उभा धागा तुटायला लागे काही वेळेस धोटा बाहेर फेकला जाऊन जमिनीवर पडे. अशा वेळी मला निराशा वाटायची. मी वैतागून मागावरून उठून निघून जायची. थोड्या वेळात परत येऊन पाहयची तर अण्णा आपल्याशी गाणे गुणगुणत बिघडलेले धागे एक एक करून दुरुस्त करत बसलेले दिसायचे. हसून माझं स्वागत करायचे म्हणायचे ‘अग बाळे, विणकाम हे असच आहे. सुरुवातीला वैताग आणते ते पण अनुभवानं आपण त्यावर विजय मिळवतो.’

सबुरी, विणकराला जर सर्वात जास्त कशाची गरज असेल तर ती सबुरीची, संयम ठेवायची त्याशिवाय विणकराचं कामच होणार नाही.

मी सुद्धा सुरुवातीला खूप चुका करायची. काही वेळेस घोडचुका व्हायच्या, नुकसान व्हायचे पण अण्णा फक्त एवढेच म्हणायचे. ‘चुका कोण नाही करत, पण बाळा काळजी करू नको. कधीकधी मला सुट्टीच्या दिवशी यायची गरज पडायची किंवा नेहमीपेक्षा लवकर यायला लागायचे तेव्हा ते माझ्यासाठी माझा आवडता स्पाँज केक आणि काहीतरी चटपटीत पदार्थ शाळेकडे येताना वाटेतल्या बेकरीतून घेऊन येत. माझे सर्वात जास्त लाड त्यांनी केले यात काही संशय नाही.

आम्ही माग बसवून घायला इतर ठिकाणी सुद्धा बरोबर जायचो. एकदा आम्ही बुद्धिमंद मुलांच्या संस्थेत चेन्नई मधील ‘पाम्मल’ या ठिकाणी गेलो. त्या मुलांमध्ये अण्णा अतिशय मोकळेपणी मिसळले. त्या बुद्धिमंदामध्ये ८ वर्षांपासून ते ४५ वर्षांपर्यंतचे लोक होते. अण्णा इतके प्रेमळपणानं वागले की प्रत्येकजण त्यांच्या मागे लागला. त्यांच्यातही एक प्रभुदेवा होता. त्यानं गाजलेल्या तमिळ गाण्यावर नाच केला, तेव्हा त्याच्या मित्रांसकट आमचे सगळ्यांचंच त्यानं मनोरंजन केलं.

शंकरअण्णा खरंतर जातीने विणकर नव्हते. शेतकरी कुणबी कुटुंबात ते जन्मले. विणकर जातीच्या मुलीशी त्यांना लग्न करायचं होतं पण त्यांच्या सासऱ्याने त्यांना अट घातली की सूत विणायला ते शिकले तरच त्यांच्या मुलीशी लग्न करता येईल. असं त्यांच लग्न त्यांच्या पत्नीवरील प्रेमाच्या धाग्यांनी विणलं गेलं. तेव्हापासून त्यांनी मागे वळून पाहिलं नाही. अनेक सरकारी जागांवर त्यांनी नोकरी केली. सरकारी सेवेतून निवृत्त झाल्यावर १८ वर्षांपूर्वी शाळेमध्ये शिक्षक म्हणून ते रुजू झाले. विणकरांबद्दल त्यांना कमालीची सहानुभूती होती आणि स्वतःला ते त्यांच्यापैकीच समजत. काही वेळेस ते निराशेनं म्हणत की विणकर नेहमीच गरीब राहिले हा काही न्याय नाही. मात्र त्यांनी आपली प्रतिष्ठा गमावली नाही. आजच्या घटकेला विणकरांच्या हिताविषयी कुणालाच सोयरसुतक नाही. माझी दुःखी मुद्रा

पाहून ते हसून म्हणत 'तू ऑफिसर होऊन त्यांना मदत कर बरं का !'

शंकरअण्णा टकळीवर सूत काढण्यातही तरबेज होते. खादी चळवळीमध्ये सामुदायिक सूतकताई स्पर्धेमध्ये त्यांना सूतकताईचे बक्षिस खुद्द महात्मा गांधींच्या हातून मिळाले होते.

१९९५ च्या उन्हाळ्यात PPST चेन्नईचे श्री. एल. कन्नम यांनी आमच्या खेड्याला भेट दिली होती. तेव्हाच माझी टकळी, धोटा, चरखापेटी आणि चाकाच्या चरख्याशी प्रथमच ओळख झाली. उन्हाळ्याचे दिवस म्हणजे खेड्यातील आंब्यांचे दिवस. या दिवसांत आमची मित्रमंडळी आणि आमचे नातेवाईक सुट्टीमध्ये काही दिवस आमच्याकडे येऊन रहात असत. 'बघा हे असं करायचं' असं म्हणून ते धाग्याच्या बिंडलातून धागा ओढून चरखा सुरू करायचे. जादूकडे पहावं तसं आम्ही आश्चर्यानं त्यांच्याकडे पहायचो. खरच जादूच होती जणू. माझे वडील ताठ बसले आणि अत्यंत गांभीर्याने पण जोमानं त्यांनी जाहीर केलं. 'आजपासून रोज मी माझं सूत स्वतः कातणार आणि त्याचे वस्त्र विणून वापरणार.'

श्री कन्नम गेले आणि लवकरच आम्ही चरखापेटी, टकळी आणली आणि सुट्टीत केव्हाही मी सूत काढू लागले - सरावासाठी. माझ्या वडिलांनीदेखील टकळी सुरू केली. पण लवकरच त्यांनी तो नाद सोडला.

चरखापेटी म्हणजे लहान आकाराची नेण्याला सुलभ अशी पेटी. सुटकेस सारखी ती कोठेही घेऊन जाणे सुलभ होते. किसान चरखा असाच आहे. त्याला बाहेरून पेटी नाही. तुरुंगांत असताना गांधीजींनी स्वतः शेतकऱ्यांसाठी योग्य डिझाईन बनवलं असं काहीजण सांगतात, म्हणून त्याचं नाव किसान चरखा.

मी अण्णांच्या मार्गदर्शनाखाली सूत काढायला सुरुवात केली मी नियमित कातत असल्यामुळे. माझं त्यातलं कौशल्य वाढलं आणि हळूहळू एकसारखा आणि दर्जेदार धागा निघू लागला. कातलेला धागा काही वेळेस आडवा धागा म्हणून वापरला जाऊ लागला. काही वेळेस त्याचे हात पुसायचे टॉवेलही बनू लागले.

चेन्नई येथील इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी त्यांच्या वार्षिक सारंग महोत्सवाचा एक भाग म्हणून, मागावर वस्त्र विणणे आणि टकळीवर सूत कातणे याची कार्यशाळा आयोजित केली जायची. त्या टीममध्ये अण्णा, त्यांचा एक नातू आणि मी असे असायचो. मी सूतकताई करायची आणि अण्णा व त्यांचा नातू सुताचे वस्त्र विणायचे.

विद्यार्थी, पालक आणि प्रोफेसर यांना सूतकताई शिकवण्याचा अनुभव फार छान होता. मी सूत काढत असताना ज्या आश्चर्यानं लोक माझ्याकडे बघत असत त्यामुळे मी अगदी भारावून जायची. मी त्यांना एकेक करून बसवत असे. त्यांना चरखा कसा धरायचा ते

त्यांचा हात धरून दाखवत असे आणि सूत कातताना बोटांचा समन्वय आणि एकाग्रता याचं कसं महत्त्व आहे ते समजावून सांगत असे. एकदा का तुम्हाला दोन्ही क्रियांचा म्हणजे चरखा एका हातानं फिरवता फिरवता कापसाच्या पेळूपासून सूत काढायचा असा मेळ जमला की तुम्हाला जमलं. शिक्षकाच्या या भूमिकेत मी इतकी काही रंगून गेले होते की कार्यशाळा संपली तेव्हा राजी अंटीनं मला चिडवण्यासाठी विचारलं 'मग, कुणी मित्र भेटला की नाही?' तेव्हा मी संकोचानं जीभ चावली.

'छे छे! तसं काहीच नाही' मी उत्तर दिलं. मी तिला कसं सांगू की असा काही विचारसुद्धा मला शिवला नाही कारण सूतकताई आणि कापड विणण्यामध्ये लोकांना आवड निर्माण व्हावी याचाच फक्त मी ध्यास घेतला होता. त्या विद्यार्थ्यांना माझ्याकडून शिकताना काय वाटलं असेल. कुणास ठाऊक!

ही तीन दिवसांची कार्यशाळा IIT मध्ये घेण्यासाठी अण्णांना अल्प मानधन मिळायचे. यावेळी मिळालेल्या मानधनामध्ये आम्हाला तिघांना सारखा वाटा असावा असं त्यांना वाटत होतं, पण मी मना केलं. त्यानंतर खूप दिवस ते मला म्हणायचे की असे कुणाचे पैसे ठेवून घेणं मला पटत नाही, अपराध्यासारख वाटतं. शेवटी अण्णानी मला भेट म्हणून एक मनगटी घड्याळ घेतलेच. ७ वर्षे या घटनेला झाली अजूनही ते घड्याळ मी वापरते. अण्णांच्या सहवासातील प्रेमळ आठवणी मला त्यामध्ये मिळतात.

शाळेत मागावर विणकाम करत असताना मी सईदापेट, अनकपुडूर, पाम्मल आणि कांचीपुरम येथील विणकरांना जाऊन भेटतही असे. या ठिकाणच्या पहिल्या भेटींना जाताना शंकरअण्णा माझ्याबरोबर येत असत. कांचीपुरमला माझ्याबरोबर आरती अक्का आली होती. प्रत्येक जिल्ह्याची विणकामांची काही वैशिष्ट्यं असल्याचं माझ्या लक्षात आलं. ते निर्माण करत असलेला माल, त्यांची विणकर समुदायाची वीण, त्यांची आर्थिक स्थिती हे प्रत्येक ठिकाणी वेगळं होतं.

सईदापेट हे लुंगी आणि रुमाल यांच्या निर्मितीचं हातमागाचं मुख्य केंद्र होतं. इथले विणकर Real Madras Handkerchiefs (RMHK) ही हातमागावर काढत. अरब आणि आफ्रिका देशांमध्ये गेल्या ४ शतकांहून अधिक काळ इथला माल निर्यात होत असल्याबद्दल त्याची प्रसिद्धी आहे, ख्याती आहे.

१९९७ च्या एप्रिलमध्ये जेव्हा मी या समुदायाला भेट दिली होती, तेव्हा त्यांचे १२ माग काम करत होते. मागाला पूरक असणाऱ्या बाबी, तसेच माग सुरु करणे आणि माग थांबल्यानंतरची कामे पूर्ण करणाऱ्या काही कुटुंबांनाही आम्ही भेटी दिल्या. शंकरअण्णांनी

मला विणकर समुदायातील मागासंबंधीच्या विविध प्रक्रिया, आणि विविध अवस्था यांची माहिती दिली. ते काही त्या कुटुंबाशी वैयक्तिकरीत्या परिचित नव्हते. पण त्यांच्या स्वभावातील अंगभूत चांगुलपणाला अनुसरून ते माझा त्यांना परिचय सांगत की या मुलीला वस्त्र विणणं फार आवडतं आणि हातमागावर वस्त्र विणायला ती माझ्याकडे शिकते आहे. तुम्ही हे सर्व काम कसं करता ते तिला पाहायचं आहे.

उझरम्मानी मला सुचवलं होतं, त्यानुसार सईदापूरमध्ये एक माग भाड्यान घेता येईल का याचा मी शोध घ्यायला सुरुवात केली. त्यामुळे तिथल्या विणकरांकडूनच मला शिकतां आलं असतं. सईदापूरची निवड फार सोयीची होती कारण मी राहात होते तिथून ते खूप जवळ होतं आणि रोज तिथं बसने जाणं सोपं होतं. फक्त मला शिकवायला गुरू मिळायला हवा.

सहा महिन्यांनंतर जेव्हा मी सईदापेटला भेट दिली तेव्हा तिथे जेमतेम दोन माग काम करत होते. माझ्या डोळ्यांपुढे विणकर समुदाय विघटित होत असताना, फुटत असताना पहाणं मोठ्ठ क्लेशकारक होतं. तिथं मागावर विणणं सुरु करायची माझी योजना बारगळी कारण जे थोडे विणकर शिल्लक होते त्यांची अवस्था दयनीय होती, त्यांना धंद्यातून काहीच आशा राहिली नव्हती, आणि माझ्यासारखीला शिकवण्याचा त्यांना काही उत्साह नव्हता.

हातमाग उद्योगाला अशी अवकळा यायचं मुख्य कारण होतं ते पॉवरलूमवर काढल्या जाणाऱ्या लुंग्या, घरगुती निर्मितीमध्ये आणि निर्यात बाजारपेठेमध्येही एका विणकरानं तर अशी तक्रार केली की काही पॉवरलूम विक्रेते आपल्या निर्यात होणाऱ्या मालावर निर्लज्जपणानं हातमागनिर्मित असा शिक्का मारून माल विकताहेत. दुसरं महत्त्वाचं कारण होतं पूरक उद्योग म्हणजे रंगवणं, वार्ष धागे बनविणं (वार्षचा धागा बनवायची विशिष्ट पद्धत) रीढ (मागातील एक विशिष्ट भाग) बनवणं इत्यादी हातमागावर वस्त्रनिर्मितीचं काम विनासायास होणाऱ्या गोष्टींचा व्यवसायच बंद पडला. प्रत्येक छोट्या मोठ्या अशा गोष्टींसाठी जर सारखं अनकपुत्तुर गाठावं लागत असेल तर विणकर समुदाय किती काळ तग धरून राहणार होता?

चेन्नईमध्येच अनकपुत्तुर हा भाग आहे. तिथे (सूती, कृत्रिम धागा आणि सूती धागा असं संमिश्र, आणि काहीवेळेस रेशमी) साड्या विणतात, आणि इतर पोषाखाचं कापडही जॅकॉर्ड आणि डॉबी वापरून मागावर काढतात. एकदा एका विणकराच्या घरी मला हलवून सोडणारा अनुभव आला. एका खोलीची झोपडी होती ती. मी आणि शंकर अण्णा झोपडीत गेलो तेव्हा सगळी झोपडी धुरान भरून गेली होती. एका कोपऱ्यात माग होता. आत खूप काळोख होता. आम्ही आत जाताच विणकरानं त्याच्या एका मुलाला थंडपेय घेऊन येण्यासाठी

पिटाळलं. आम्ही पुष्कळ विरोध केला पण त्याने काही ऐकलं नाही. बाहेरच्या अंगाला त्याची अत्यंत कृश बायको एका मुख्य विणकरासाठी वार्षचा उभ्या धाग्यांच्या नव्या संचाला पीळ देत बसली होती. ती २० वर्षांहून मोठी होती. पण आत्ताच तिला जाड काचांचा, चष्मा लागला होता. त्यांच्या व्यवसायामुळे इतके निकृष्ट जगणे त्यांच्या वाट्याला आले होते. असे वाकून दोन दिवस रोज ६ ते ८ तास काम करून, सुताला पीळ भरून तिला काय मजुरी मिळत असेल? फक्त पंधरा रुपये. हे विणकर आमच्याशी मैत्रीनं वागत. आमचं सूत जुळायचं कारण म्हणजे तेही तेलगूमध्येच बोलत. आम्ही उत्साहानं बोलू लागलो. शंकर अण्णांना विसरूनच गेलो. जेव्हा आम्ही जायला निघालो तेव्हा त्या विणकरान खणात ठेवलेल्या पॉलिकॉटच्या ताग्यातून १ मीटरचे कापड काढून मला दिलं (बहुधा त्यानं ते आपल्या कुटुंबासाठी राखून ठेवलेलं असणार) देताना ते म्हणाले 'आमची आठवण ठेवा.' खरंतर त्यासाठी त्याला पैसे द्यावे असे मला वाटत होते पण अशावेळी पैसे देणं हे योग्य आहे की नाही, हे ठरवणं फार अवघड असतं. आपल्या वागळ्यामुळे समोरचा दुखावला नाही जाता कामा. देऊ की नको अशा द्विधा मनःस्थितीत मी काही नोटा त्याच्या पुढे धरल्या पण काहीतरी भयंकर गोष्ट असल्यासारखे त्यानं आपल डोकं नकारार्थी हलवलं आणि म्हणाला 'ही तुम्हाला आमच्यातर्फे भेट आहे.' एवढंच बोलून त्यानं आम्हाला निरोप दिला आणि पुन्हा मागावर विणायला सुरुवात केली.

कांचीपुरमची विणकर मंडळी ही एकदम वेगळी जमात आहे. काही कुटुंबांचा एक गट मिळून ते विशिष्ट कामे करतात. उदा. कापड रंगवणं, डिझाईन काढणे, बाजारपेठेत माल विकणे किंवा मागावर विणणे. कामांची कडक विभागणी असते. या देवळांच्या शहराची ख्याती त्यांच्या या श्रमविभागणीमध्ये आहे.

गेली कित्येक वर्षे कांचीपुरमचे नाव प्रसिद्ध आहे ते तिथल्या दर्जेदार रेशमी साड्यांसाठी. त्यांच्या सुंदर रचना चमकदार विरुद्ध रंगांमध्ये विणलेल्या असतात. रचना किंवा डिझाईन्स ही मुख्यतः देवळांपासून आणि त्यांच्या भोवतालापासून घेतलेली असतात. उदा. गोपुरम (देवळाची शिखरं), हंस, आम्रफळ आणि रुद्राक्ष - अशासारखी असतात. आता मात्र ते सर्व प्रकारची डिझाईन्स विणतात कारण त्यांची पारंपरिक डिझाईन आता जुन्या वळणाची झाली. एक सुंदर जरीची सिल्क शाल दर्शनीय ठेवली होती आणि त्यावर तमिळी सिनेमातील दन्तकथा होऊन राहिलेल्या शिवाजी गणेशन या सुप्रसिद्ध नटाचं व्यक्तिचित्र विणलेलं होतं.

एका उन्हाळ्यात १९९८ साली आई, बहीण आणि मी आम्ही कोईमतुरजवळच्या गणपती पालयम् या खेड्यात राहणाऱ्या श्री. रामण्णा या आमच्या कुटुंबस्नेह्यांकडे गेलो होतो.

आईनं सुचविलं की आपण कोईमतूरच्या काही विणकर संघांना भेट देऊ. कोईमतूर दक्षिण भारताचे मॅचेस्टर म्हणून ओळखलं जातं. सत्तरीतले आदरणीय व्यक्तिमत्त्व असलेल्या रामणगागरुंना या व्यवसायातील लोक माहीत होते आणि ते आमच्याबरोबर यायला तयार झाले. खऱ्या अर्थानं कापडउद्योगाशी माझा आता परिचय झाला.

या व्यवसायातील सर्व क्रियाकलाप मोठ्या प्रमाणावर होताना इथे आम्ही पाहिले. कापड ब्लिच होऊन त्यावर रंग देणे. संगणकावर चालणारा जॅकॉर्ड माग - जिथे कापडावरील रचना, आकृति या सॉफ्टवेअरच्या सहाय्यानं बनतात. पाहिजे असलेल्या गोष्टी संगणकाच्या माध्यमातून मागावर विणल्या जातात. बापरे! मला यावेळी आठवण झाली ती हातमागावर कष्ट करून विणणाऱ्या विणकराची. अलिकडील या काही वर्षात माणूस हातानं करत असलेली सर्व काम करणारी यंत्र, कशी विकसित झाली आहेत याचं अगदी नवल वाटतं. अन् तेही फार मोठ्या प्रमाणावर आणि कमी वेळात, कमी कष्टात. ती महाकाय धडाडणारी, ठोके देणारी, गरगर फिरणारी यंत्रे बघून माझ्या मनात मशिन विरुद्ध मानव या संघर्षाचे व्यामिश्र स्वरूप दिसायला लागलं. कोणाची बाजू घ्यायची?

दक्षिणेकडील कापड बनवायच्या उद्योगाकडून सुरु झालेली माझी यात्रा मला बनारसला घेऊन गेली. ब्रोकडे किंवा जरी विणकामाचं बनारस हे सर्वोच्च ठिकाण १९९८ च्या ऑक्टोबरमध्ये उत्तर प्रदेशातील या शहरी भरलेल्या पारंपरिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञान या विषयावरील ३ व्या मेळाव्याला उपस्थित होते. Patriotic and people oriented science & Technology foundation (PPST.) यांनी हा मेळावा आयोजित केला होता आणि चेन्नईच्या व्यावसायिक आणि अभियंत्यांनी मिळून ते प्रतिष्ठान सुरु केलं होतं. PPST हा संशोधन आणि कृतिशील असा हा गट भारतातील परंपरागत कौशल्यांची आणि ज्ञानाची कास पायाभूत धरून गेली १५ वर्षे काम करीत आहे.

लोकांना आपले वाटतील असे, गांधी विचारातून आलेले पर्याय देऊन त्यांचा दर्जा उंचावायचा, त्यासाठी आवश्यक तंत्रज्ञानाला उत्तेजन देऊन ते विकसित करणं हे त्यांचे ध्येयधोरण आहे. विविध पारंपरिक तंत्रज्ञान, कापड व्यवसायातील चर्मोद्योगातील धातू, काष्ठ, बांबू, दगड आणि माती यामध्ये काम करणारे कारागीर आणि त्या कारागिरांना घेऊन काम करणाऱ्या संस्था हे सर्वजण एकत्र येऊन त्यांची कौशल्य, त्यांचा अनुभव, त्यांचे प्रश्न त्यांच्यापुढील आव्हाने, यांचा विचार होण्यासाठी एक व्यासपीठ अशा मेळाव्यामुळे उपलब्ध होते हे महत्वाचे.

वस्त्रोद्योग आणि इतर अशा काही रंजक पाठशाळांमध्ये मी भाग घेतला. वस्त्रोद्योगाबद्दलचे

अनेक पैलू मला नवीन होते आणि बऱ्याच वेळ त्याच्याशी संबंधित संकल्पना आणि शर्ती हे सगळं समजून घेणं मला अवघड जात होतं. तरीही या कार्यशाळांचा जास्तीत जास्त फायदा करून घ्यायची माझी इच्छा होती. देशाच्या विविध भागातून आलेले अनेक विणकर या सत्रामध्ये भाग घेत होते. विणकरांना भेट देऊन मी त्यांची जी परिस्थिती पाहिली होती आणि त्यांच्यावर होणारा जो अन्याय मला जाणवल होता, त्याविषयीचे अनुभव मी अशा एका सत्रामध्ये सांगितले. ते सांगून झाल्यावर सगळ्या विणकरांनी टाळ्या वाजवल्या आणि एकजण भावूक होऊन म्हणाला 'ह्या तरुण मुलीनं आमची व्यथा बरोबर जाणली आहे. हे ऐकून मला जसं आश्चर्य वाटलं तसं थोडं लाजायलाही झालं.

परिषदेला आलेल्या कार्यकर्त्यांना एक शहरी विणकर पाहून आश्चर्याचा सुखद धक्काही बसत होता. 'सराई मोहाना' या बनारसजवळ असलेल्या खेड्यातील एका विणकर जमातीला आम्ही सगळ्यांनी मिळून भेट दिली. ही जमात जरीच्या साड्या विणते. बनारसी जरीची उत्कृष्ट आणि विणकामातील श्रेष्ठ कला निर्माण करणाऱ्या विणकरांची घरं मात्र अंधारी आणि मातीची होती. जणू काही त्यांच्या घरात पुरेसा उजेड, प्रकाश नसल्याने त्यांच्या कलेतून प्रकाशाची दैदिप्यमान प्रभा व्यक्त होत होती.

कलेच्या तांत्रिक बाबींविषयी मी काही टिपणे केली आणि इतर गोष्टीही त्या विणकरांना विचारून जाणून घेतल्या. इथेही तेच! खरंतर या उद्योगाला मोगल काळापासून आजपर्यंत फार चांगली मागणी आणि धनिकांचा आश्रय लाभलेला आहे. तेव्हापासून आजच्या २०व्या शतकातही हा उद्योग भरभराटीचा आहे. सराई मोहानाचे रहिवासी मूळचे मच्छिमार. बनारसच्या मुस्लिम विणकरांकडून पूरक व्यवसाय म्हणून ते वस्त्र विणायला शिकले पण दुर्दैवाने मच्छीमारी तर नाहीच पण वस्त्र विणण्यातूनही त्यांना पुरेसा मोबदला मिळत नाही. 'मासे आहेत कुठे गंगेमध्ये आजकाल?' एक विणकर - मच्छिमार खेदानं बोलला!

बनारसचं तीर्थस्थान म्हणजे एक अनुभव आहे. गंगेचं सौंदर्य, अरुंद गल्ल्या, गजबजलेली बाजारपेठ, तिथली गर्दी, गोंधळ, घाण आणि गटारं, गंगेवरील पूल, नदीवर उतरून जाण्यासाठीचे घाट आणि त्यांच्या पायऱ्या, काशी विश्वनाथाचं देऊळ, किल्ले, आचार्य, लोक, गाई आणि कर्कश शिक्षा. जीवनातील सारी बहुविधता म्हणजे सौंदर्य आणि पावित्र्य आणि त्याबरोबरच घाण, प्रदूषण आणि प्रचंड गैरशिस्त इथं एकत्र नांदताना दिसतात.

कार्तिकी पौर्णिमेचा उत्सव म्हणजे आमच्या सहलीचा जणू कळसाध्याय ठरला. बोटीत बसून आम्ही हजारो दिव्यांनी उजळून टाकलेला घाट आणि उतरत्या पायऱ्या पाहिल्या. मुख्य घाटावर गंगापूजा आणि इतर सार्वजनिक उत्सव मुख्य घाटावर साजरा केला जात होता.

लोक दिवे पेटवून पाण्यावर सोडून देत होते. पूर्णचंद्र तांब्यासारखा लाल होता, तो आता पांढरा दिसू लागला जणू काही पाण्यात सोडलेल्या दिव्यांचं तेजच तो परावर्तीत करत होता. बोटीतून पहाताना असं वाटत होतं की नदी आणि आकाश एकमेकात मिसळून गेले आहेत. नदीतले सोनेरी पिवळे दिवे आणि आकाशातले चंदेरी दिवे.

या वस्त्रोद्योगातील विणकरांच्या भेटीतून मला त्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक पारिस्थितीचे वास्तव दर्शन झाले. विणकामातील तांत्रिक बाबीही समजल्या त्या निराळ्याच. त्या दिवशीच्या माझ्या दैनंदिनीमध्ये मी लिहिले - 'मला नेहमीच वस्त्र विणायला शिकावे, विणत राहावे आणि त्यात कौशल्य मिळवावे असे वाटत आले आहे, पण विणकरांचे अवर्णनीय कौशल्य आणि त्यांची अत्यंत हलाखीची परिस्थिती पाहल्यावर मला दुसरेच काही वाटू लागले आहे. मला या कलेत त्यांच्याइतके कौशल्य कधीच मिळवता येणार नाही आणि समजा तसे ते मिळाले तरीही सुखाने जगण्यासाठी मला दुसरी काही कमाई शोधली पाहिजे. मात्र ज्यांच्याकडून मी इतकं सारं शिकले, त्या या विणकर जमातीविषयी आपण काहीतरी केलं पाहिजे असं मला तीव्रतेने वाटले.

नवनवे प्रकल्प-

बाहेरच्या भेटींबरोबरच हातमाग उद्योगाच्या इतिहासामध्ये मला रुची निर्माण झाली. वर्तमान परिस्थिती समजून घेण्यासाठी त्याची पूर्वपीठिका आणि इतिहास समजून घेणं आवश्यक होतं. मी त्याविषयांवरील लेख वाचायला लागले. शिवाय स्टेला मारिया कॉलेजच्या डॉ. भारती कॉलरा यांची भारतीय वस्त्रोद्योगांच्या इतिहासावरील व्याख्यानमाला ऐकायची संधी मला मिळाली. त्यांची व्याख्यानं श्रवणीय होती आणि भारतीय वस्त्रोद्योगातील सर्व क्रियाकलापांकडे पाहण्याची सखोल दृष्टी देणारी होती. म्हणजे कला, हस्तकला विषयक चळवळी आणि युरोपमधील औद्योगिक चळवळ यांचाही परामर्श त्यामध्ये घेतलेला असे. वस्त्रोद्योगाशी निगडित जमातींची ब्रिटीश वसाहतीच्या अंमलाखालील सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती आणि ब्रिटिशांनी आपल्या सोयीनुसार व्यापार सुलभ करण्यासाठी त्या व्यवसायाची पुनर्रचना कशी केली याची साद्यंत इत्थंभूत चर्चा त्यामध्ये त्यांनी केली. स्वदेशीची चळवळ आणि परदेशी मालावरील बहिष्कार, तसेच आनंद के. कुमारस्वामी यांची खादी चळवळ आणि सांस्कृतिक पुनरुज्जीवनासाठी केलेला उठाव याविषयी मी माहिती घेतली.

डॉ. कॉलरांच्या चेन्नई येथील निवासस्थानी मी बरेचदा जात असे. त्यांच्या काही संशोधनपर साहित्यामध्ये आणि पेपर लिहिण्यातही मी भाग घेत असे. एके दिवशी आम्ही

एक मजेचं सत्र 'पहा आणि सांगा' केलं. त्यांनी धोब्याच्या गाठोड्यासारखं दिसणारं एक कापडाचं गाठोडं आणलं. एक खजिनाच माझ्यापुढे उघडला. त्यात काही अत्यंत बहारीच्या पारंपरिक आणि वर्तमानातील साड्या होत्या. त्या त्यांनी भारताच्या निरनिराळ्या भागांतून आस्तेष्टांकडून जमविल्या होत्या. त्यांनी त्यातील काही साड्यांची वैशिष्ट्ये स्पष्ट केली आणि माझ्यापुढे हातमागातील भारतीय वस्त्रांचा एक रंगीबेरंगी पट साकारला. डोळ्यांना तर ती अपूर्व मेजवानी होतीच पण त्याविषयी अधिक ज्ञान मिळविण्याची उर्मी माझ्या आत्म्याला व्यापून राहिली.

पी.पी.एस.टी. फाऊंडेशन, विकेंद्रित विणकाम यंत्रे विकसित करण्याच्या एका प्रकल्पावर काम करित होती. शेतातून कापूस, धागा काढण्याच्या गिरणीपर्यंत वाहून आणण्यापेक्षा तो उच्च दाब आणि तपमानाखाली दाबून त्याच्या गासड्या बनवून त्या पाठवायच्या. गंमत म्हणजे सूतगिरणीमध्ये या कापसाच्या गासड्यातून सैलसर धागा निर्माण करण्यासाठी त्या पुन्हा खोलाव्या लागत मगच त्यांचा धागा बनत असे. त्याचा परिणाम असा झाला की कापसाची ताकद कमी झाली आणि कापूस धागा झाला महाग. विकेंद्रित कापूस-पिंजण-गिरणी जर खेड्यातच असेल तर जास्त कापूस पिकवणाऱ्या भागात ती गिरणी ठेवता येईल. कापूस पिंजणाऱ्याला विणकराचं गिऱ्हाईक जागेवरच मिळेल आणि विणकरालाही चांगल्या दर्जाचा धागा स्थानिक पिंजाऱ्याकडून जागेवरच उपलब्ध होईल. यंत्राचा हा संपूर्ण सेट विकसित करण्याच्या प्रकल्पामध्ये जे लोक होते त्यांच्यातील कळीचा माणूस होता अभियंता असलेले मि. रामकृष्णा.

चेन्नईच्या त्यांच्या ऑफिसला मी भेट दिली तेव्हा त्यांनी विकसित केलेल्या लहान आकाराच्या स्पिनिंग मिलच्या कामाचं प्रात्यक्षिक पाहण्याची परवानगी मला दिली, त्याबरोबरच कच्च्या कापसापासून धागा तयार करण्याच्या विविध प्रक्रियाही सांगितल्या.

त्यानंतर धागा काढणे आणि विणणे या तंत्रज्ञानातील ऐतिहासिक संदर्भातील उत्क्रान्तीविषयी त्यांच्याशी रंजक आणि अत्यंत सखोल चर्चा झाली. मृदु बोलणारे रामकृष्णा यांनी माझ्या सर्व प्रश्नांची स्वच्छ उत्तरे दिली. मला नेहमीच एक शंका सतत सतावयाची मिलमध्ये विणलं गेलेलं वस्त्र आणि हातमागावर विणलेलं वस्त्र यांत अधिक टिकाऊ कोणतं? कृत्रिम कपडा हातमागावरील कापडापेक्षा स्वस्त कसा वगैरे अलिकडच्या काळात हातमाग उद्योगाची जागा पॉवर लुमनं कशी काय घेतली? या आणि अशाविषयी आम्ही सविस्तर चर्चा केली. रामकृष्णानी हेही उलडगून सांगितलं की तांत्रिकदृष्ट्या कृत्रिम धाग्यांचं युग कसं आलं तसंच हातमागावरील धोटा फिरवून विणलेलं (जसं आंध्रप्रदेशातील पोंडर इथे

वस्त्र विणतात तसं) वस्त्र तांत्रिकदृष्ट्या कसं श्रेष्ठ आहे. हातमाग, पॉवरविषयीचे कायदेही व्यवस्थित आहेत, पण त्यांचे पालन गलथानपणे केले जाते. भारतातील वसाहतीमध्ये ब्रिटिशांनी कसे योजनाबद्ध रीतीने विणकाम आणि हातमाग यांचे खच्चीकरण केले, याविषयीही त्यांनी सांगितले. P.P.S.T च्या ग्रंथालयात यावरील साहित्य वाचायला होतं. मी ते वाचायला घरी नेलं.

खरंतर खादीविषयी मला खास आवड नव्हती पण गांधींनी लिहिलेले 'खादीचे अर्थकारण' मी वाचले. गांधीजींचा ठाम विश्वास होता की - भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात महत्वाचे हत्यार म्हणजे हातानं सूत कातणे. ते असे का म्हणत ते मला समजले. गांधीजींचे विचार अगदी स्वच्छ, स्पष्ट होते. त्यांचे डावपेच साधे सरळ होते आणि त्याचे निष्कर्ष तर्कशुद्ध होते. या सुमारासच मी 'हिंद स्वराज' वाचले. या दोन्ही पुस्तकांमधून गांधींनी आपल्या विकासनीतीला स्पष्ट इशारा दिला. नफा आणि भौतिक संपत्तीची हाव डोळ्यासमोर ठेवून केलेली कोणतीही सुधारणा ही विनाशकारी आहे. या रस्त्यानं जाण्यामुळे गरिबी वाढेल, बहुजनसमाज वेगळा पडेल. वगैरे... गांधीजींनी ज्या गोष्टींविरुद्ध सावध केलं होतं नेमक्या त्याच गोष्टी आपण केल्या आहेत, हे मला जाणवलं अर्थात त्यांच्या काही कल्पना या डोक्यावरून जाणाऱ्या अवघड अशा होत्या, पण त्यांच्या विचारांचा गाभा होता तो सच्चा आणि मूलभूत होता. खरंतर आताच्या काळात त्यावर पुनर्विचार होणं गरजेचं आहे. ज्या विघातक परिणामांविरुद्ध त्यांनी सावध केलं होतं त्याच विघातक गोष्टी माझ्याभोवती होत असलेल्या मी पहात होते. गांधीजींनी सांगितलेल्या मार्गानं जर आपण गेलो असतो, तर चित्र किती निराळे असते असे मला वाटते.

मी शाळेमध्ये सूत विणायला शिकले होते. तेवढेच माझे त्या विषयातले तांत्रिक ज्ञान होते. मला WSC म्हणजे विणकर सेवा केंद्राविषयी समजले. चेन्नईमधील हे केंद्र कापड विणणं, रंगवणं आणि कापडावर ठशांनी छपाई करणं याविषयीचा एक महिन्याचा प्रशिक्षण वर्ग चालवते. Weavers Service Centres ही देशभर स्थापन केली आहेत आणि त्या केंद्रांमध्ये सहकारी सोसायटींनी धाडलेल्या कापड विणकरांना कापड विणणे, रंगवणे आणि तत्संबंधी पूरक कौशल्य शिकवले जाते. फेब्रुवारी १९९७ ला मी त्यांच्या कापड विणकामाच्या महिन्याच्या प्रशिक्षणाला नाव दाखल केलं.

विविध प्रकारचे कापड विणण्यासाठी आवश्यक असे सर्वसामान्य आणि आधुनिक प्रकारचे संपूर्ण प्रशिक्षण घेतले. अनुभवी विणकरांशी माझी मैत्री झाली. त्यानं जॅकॉर्ड कापड विणायचं प्राथमिक - मूलभूत शिक्षण मला दिलं, आणि कागदावरील आकृती ही

कापडांच्या धाग्यातून कशी, विणायची तेही शिकवले. ते फार गुंतागुंतीचं होते.

विणकर लोक फुलांच्या आकृती आणि बुट्टे कापडावर कसे विणतात याचे मला नेहमीच नवल वाटे. शंकरनअण्णांनाही याबाबतीत फारसे ज्ञान नव्हते. त्यांनी मला विणकर सेवा केंद्रांकडून मार्गदर्शन घेण्याविषयी सुचवले. गौतमअण्णांशी चर्चा करून मी केंद्रामध्ये गेले आणि उपनिदेशकांना विनंती केली की, आमच्या शाळेत त्यांनी त्यांच्या एखाद्या विणकराला साध्या साध्या आकृती विणायसाठी, बसवून देण्यासाठी पाठवावं. थोड्या चर्चेनंतर ते तयार झाले. लवकर एक विणकर आला. मला आणि अण्णांना त्यानं अडाई म्हणजे विणकामात आकृती (रचना) बसविण्यासाठी धागा कसा उचलून घ्यायचा हे ४ दिवस थांबून शिकवले. रुद्राक्षाची आकृती कापडाच्या दोन्ही काठांवर विणावी असं आम्हाला वाटलं यासाठी लागणारी जास्तीची सामुग्री, त्या विणकराचा मोबदला या सर्वांचा खर्च शाळेतून केला. ही सगळी पद्धत एकटीनं करायला अत्यंत गुंतागुंतीची आहे, असं माझ्या लक्षात आलं, पण या सर्व यातायातीमुळे या कार्यपद्धतीच्या सर्व पायऱ्या, यातील टप्पे माझ्या लक्षात आले. मी स्वतः कापडावर विणलेला बुट्टा पूर्ण झाल्याचा जो काही आनंद मला झाला तो अवर्णनीय होता. नंतर मी रुद्राक्षाचा काठ असलेला टेबल क्लॉथ, गौतमअण्णांच्या ऑफिस टेबलवर घालण्यासाठी त्यांना भेट दिला. चेन्नई NIFT मध्ये संगणकाच्या मदतीने आकृती बनवायचा १५ दिवसांचा कोर्स होता. न जाणो भविष्यकाळात उपयोग होईल म्हणून मी तो जुलै १९९९ मध्ये केला. 'फॅशन स्टुडिओ' या सॉफ्टवेअरचा त्यासाठी उपयोग केला. सुरुवातीला मला संगणकावर काम करणे जिवावर आले होते पण नंतर मात्र मला संगणकावर काम करायला आवडू लागलं. मात्र पूर्ण दिवस संगणकापुढे बसून राहणं काही मला सुखकर वाटत नाही.

चैन्नूरमधील माझे दिवस -

माझी चेन्नईमधील तीन वर्षे संपत आली, आता प्रत्यक्ष कामाचा अनुभव घेण्याची वेळ आली होती. विणकर जमातीबरोबर त्यांच्या वातावरणात काम करणं मला आवडलं असतं. माझ्या अभ्यासाचा विषय होता, विणकर जमातीतील लोकांच्या व्यवसायातील अविभाज्य भाग असलेले त्यांचे जगणे. पारंपरिक व्यवसाय करणाऱ्या अशा लोकांबरोबर काम करण्यातून मला वेगळा अनुभव मिळाला असता आणि त्या विणकर जमातीचं आकलन करायची कुवत मला आली असती. खड्ड्यामध्ये बसून हातमागावर काम करणाऱ्यांकडून मला कापड विणायला शिकायचं होतं. खड्ड्यातला माग हा पारंपरिक 'मातृ माग' आहे आणि जास्त वापरातही आहे. याबाबतीत मदतीसाठी मी 'उझरम्मा'कडे गेले. काही आठवड्यांनी आंध्र प्रदेशातील आदिलाबाद या चैन्नूरमधील छोट्या गावात विणकरांबरोबर मला काम करता

येईल असं उझरम्मानं मला सांगितलं. दस्तकार आंध्र या संस्थेचा तिथल्या विणकारांबरोबर दीर्घ काळचा संबंध होता आणि त्यांनीच मला काही महिने त्यांच्याबरोबर काम करण्याची शक्यता सांगितली.

अगदी वेगळ्या समाजातील लोकांबरोबर राहण्याची, तिथे खड्ड्यातील माग बसवून त्यावर ट्रेस मटेरियलचे कापड विणायचे ही कल्पना अत्यंत रोमांचकारी होती. खरोखर ही संधी अत्यंत दुर्मीळ होती. विणकर किंवा हस्तोद्योग कलाकारांबरोबर काम करणं, त्यांची वेळ आणि ताकद यावर आक्रमण करणं हे एरवी थोडेच करता येणार होते? १९९९ च्या मार्चमध्ये मी चैन्नूरला गेले. श्री सत्यानारायणगारुंच्या घरी मी राहणार होते. विणकरांच्या वस्तीपासून हे अंतर १ कि.मी. होते. त्या सायंकाळी सत्यानारायणगारुंच्या मुलीनं समतानं माझी २ व्यक्तींशी ओळख करून दिली. ओढेलू आणि सत्तान्ना. ती म्हणाली ओढेलू तुला शिकवील.

मी त्याच्याकडे पाहिलं. ओढेलू किरकोळ शरीराचा तिशीचा माणूस होता. मला वाटलं होतं की मला एखादा काम थांबवलेला रिकामा निवृत्त विणकर शिकवायला येईल, नाहीतर त्याला दुसरं कोणतं काम असणार होतं? उझरम्मानं त्यांना माझ्या येण्याविषयी सांगून ठेवलं होतं, म्हणजे खड्ड्यामध्ये हातमागाची तयारी त्यांनी केली असती. 'ती' मुलगी खरंच आली आहे की नाही हे पहायला ते स्वतः आले होते.

माग अजून बसवला नाहीये त्याची तयारी उद्यापासून करायला लागतो - ओढेलू म्हणाला. खड्ड्यातील मागावर कापड विणायला शिकायला कोणी येईल असं आम्हाला नव्हतं वाटलं असं म्हणून तो हसला.

छानच मग, मला सगळ्या गोष्टी पहिल्यापासूनच शिकता येतील, मी म्हणाले. चैन्नूरमधील माझी सुरुवात अशी अपुऱ्या साधनांनिशी झाली. नवीन दिनक्रमाप्रमाणे सत्यानारायणगारुंचे घर सकाळच्या न्याहरीनंतर नऊ वाजता सोडायचे. १॥ ला जेवणासाठी परत यायचे. ३ ला पुन्हा जाऊन ६॥ ला परत यायचे म्हणजे विणकर वस्तीत मी रोज ६ ते ७ तास व्यतीत करणार होते.

मागाची स्थापना -

मागे म्हटल्याप्रमाणे खड्ड्यातल्या मागावर काम करणारे लोक आपल्या देशात जास्त आहेत. जमिनीमध्ये एक खड्डा खणून मागाची पेडल्स त्यात बसवली असतात. विणकर जमिनीवर बसून या खड्ड्यात पाय सोडून ती पेडल्स चालवतो. म्हणून तो पिटलूम किंवा खड्ड्यातला माग नाव पडले. बऱ्याच पर्यायांचा विचार करून मग आम्ही 'ओधाणा' च्या

घरी माग बसवायचं ठरवले. पण कुठे ? स्वयंपाकघर सोडलं तर दुसरीकडे कुठेच जागा नव्हती. माझ्यासाठी एखाद्याचे स्वयंपाकघर खणायचं? छे छे!

ओधाणाची बायको लक्ष्मीअम्मा तोंडभर हसून म्हणाली दुसरीकडे कुठे जागाच नाही असू दे इथंच!

नंतर पिटलूमला लागणारी सामग्री जमवायसाठी शोधाशोध सुरू झाली, कारण या वस्तीतील विणकर आता हे माग वापरत नाहीत. ते सगळे जण आता फ्रेमचा माग वापरतात कारण पारंपरिक साड्या आता ते बनवत नाहीत. ही मागाची सामग्री शोधताना मोती रामचंद हा पिटलूमवर काम करणारा एक विणकर भेटला. खरंतर हा मूळचा विणकर पण उपजीविकेसाठी तो अन्य गोष्टींकडे वळला होता. त्यानं शिवणकाम करून पाहिलं, वेल्डिंगचं काम करून पाहिलं. शेवटी पुन्हा तो पिटलूमकडे परतला होता. “ज्या हाताला कसबी कामाची, नाजूक दर्जेदार कामाची सवय आहे ते हात दुसरी कोणती कामं करू शकत नाहीत.” आपल्या मूळच्या सुरांकडे परत आल्याचं स्पष्टीकरण तो करत होता. त्याच्याकडची जास्तीची सामग्री मला द्यायचं त्यानं कबूल केलं.

दरम्यान कापड विणण्यासाठी मी ‘बाणा’ म्हणजे उभे सूत विणून घ्यायच्या तयारीला लागले. चेन्नईला मी फ्रेमलूमवर काम शिकले होते. इथंही पुष्कळसं तंत्र त्यासारखेच होतं, किरकोळ गोष्टी वेगळ्या होत्या. सुरुवातीला मी सावकाश होते पण लवकरच मी शिकले. एकदा ओधाणाचो वडील मला मागावर काम करताना पाहून म्हणाले “एकूण हिला कामाची माहिती दिसतेय, नाहीतर इतक्या लवकर थोडंच कोणी शिकतं?” त्यांची प्रतिक्रिया ऐकून मला अगदी धन्य वाटले. एका अनुभवी विणकराकडून माझ्या कामाची अशी पावती मिळाली म्हणजे कल्पना करा!

उभे धागे विणून घेतल्यावर ते ‘साईज’ करावे लागतात. कांजीचे पाणी बाण्यावर शिंपडण्याची प्रक्रिया म्हणजे ‘सायजिंग’ (sizing) यामुळे कापड गुळगुळीत, चकचकीत टिकाऊ होते. ते शिंपडल्यावर खास कुंचड्यानं त्या धाग्यांवर आघात करत राह्यच. ज्या गवतापासून झाडू बनवतो त्या गवताच्या मुळापासून हा कुंचडा (ब्रश) बनवलेला असतो. हे कांजी शिंपडायचं/सायजिंगचं तंत्र महत्वाचं अशासाठी की सर्व प्रकारचे सूती कापड अगदी उत्तम दर्जाचेही कापड यामुळे टिकाऊ आणि मजबूत बनते. अगदी पहिल्या दिवसापासून मला भेटलेला प्रत्येक कामगार मला बजावून सांगायचा, ‘कापडावर कांजी चढवायचं तंत्र ‘सायजिंग’ ही प्रक्रिया सर्वात कठीण आहे. ती तुम्हाला आली की तुम्ही कापड विणायला शिकलात.’ त्यामुळे कांजी कशी कापडावर फवारून चढवतात ते तंत्र शिकायला मी उत्सुक

होते. 'उद्या सकाळी लवकर म्हणजे सहा वाजताच ये. आपण बाण्यावर कांजी चढवू.' मी संध्याकाळी घरी जायला निघाले होते, तेव्हा 'ओधाणा'न मला बजावलं.

दुसऱ्या दिवशी मी आज्ञाधारकपणानं सकाळी ६ वाजता गेले. सुरुवातीला लक्ष्मम्मानं मला ज्वारीच्या पिठाची कांजी कशी करायची ते सांगितलं. घरासमोरच्या रस्त्यावरच्या दोन खांबांमध्ये आम्ही बाण्याचं सूत पसरवलं. एका विणकराच्या मदतीनं हे काम केलं. बाण्याचे धागे प्रथम आम्ही नीट ताणून घेतले, गुंतागुंत नाही याची खात्री केली. मग पातळ केलेली कांजी आम्ही त्या बाण्यावर - उभ्या धाग्यांवर शिंपडू लागलो. तसे ते दोघेजण बाण्याच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत धाग्यांवर कुंचडा फिरवायला लागले. कांजी सगळीकडे बसणं आवश्यक होते ना म्हणून.

दोन खांबांमध्ये पसरलेल्या बाण्यावर, जड कुंचडे हातात घेऊन कापडाच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत, कुंचड्याने कांजी एकसारखी पसरायची हे काम पाहतांना सोप्य वाटतं. पण त्यात अनेक बारकावे लक्षात घ्यायला लागतात. दोन्ही बाजूंना कापडावर ब्रशचा दाब एकसारखा ठेवणं गरजेचं असतं आणि ब्रश सरळ असणं आवश्यक असतं. हे एकदाच करून भागत नाही. कांजी कापडावर फवारणं आणि लगेच ब्रशनं ती एकसारखी पसरवणं हे वारंवार करावे लागते. यात वेळेचं व्यवधान फार राखावं लागतं. कांजी फवारल्यावर सूर्याच्या उष्णतेनं धागे सुकायच्या आत त्यावर अनेकदा ब्रश फिरवायला लागतो. तोही विशिष्ट दाब सारखा ठेवून, सरळ ब्रश धरून फिरवायचा. म्हणून तर बहुतेक वेळी कांजी चढवायचं काम भल्या सकाळीच करावे लागते. नाहीतर कापड म्हणजे कडकडीत खळीनं चुरगाळलेल्या सुताची गचडीच होते. मी पण ब्रश हातात धरून काही खेपा केल्या. ओधाणा कुशलतेनं बाण्यावर खळ चढवत असताना आमच्या भोवती बरीच मंडळी जमा झाली. बहुतेकजण आतापावेतो विणकरच होती. ही सगळी प्रक्रिया पाहात आणि पूर्व स्मृतींना उजाळा देत ते तिथं थांबले होते. त्यापैकी बहुतेक जणांनी आपल्या लहानपणी, आपल्या तरुणपणी वडीलधाऱ्यांना कांजी चढवण्याच्या कामी मदत केलेली होतीच; आज मात्र या वडिलोपार्जित व्यवसायात त्यातले फार थोडेजणच राहिले होते आणि पिटलूमसाठी बाण्यावर कांजी चढवायचं कौशल्य त्यांच्यामध्ये आता राहिलेलं नव्हतं. माझ्यासारख्या नवीन पिढीतील मुलांना तर कांजी चढवायची ही प्रक्रिया पूर्णपणे नवीन होती. कांजी फवारून पसरून झाली होती आणि आता बाण्याचे धागे कसे रेशमासारखे छान, व्यवस्थित दिसू लागले - एखाद्या मुलीनं चेहऱ्याचं प्रसाधन करून नुकतेच पार्लरमधून बाहेर पडावं असं.

'झालं की नाही?' असं म्हणत लक्ष्मम्मानं नास्त्याच्या ताटल्या मांडल्या. मला शाबासकी

देण्यासाठी ओधाणा म्हणाला “आम्ही दोघं होतो ना, त्यामुळे लवकर झालं काम.” कापड विणण्याची माझी प्राथमिक तयारी एकीकडे सुरू होती; माग घडवणारा सुतार - ब्रह्मय्या त्याचं नाव, त्याला आम्ही गाठलं. हातातल्या साध्या हत्यारांनी तो इतक्या काही सुंदर वस्तू घडवायचा, त्यानं बसल्या-बसल्या मोजपट्टी तयार केली. आमच्या मागासाठी ब्रम्हय्यानं आधाराचा सांगाडा आणि त्याचे इतर भाग जोडून दिले.

दुसऱ्या दिवशी माग बसवायचं काम सुरू केलं. उंची किंवा रुंदीच्या मापात थोडं जरी इकडे इकडे झाले तरी आमचा माग बिघडला असता. त्यामुळे सगळी मापं अचूक असणं आवश्यक होतं. तरीही मोजमापाची टेप, हातोडा आणि दोरी एवढीच सामग्री ओधाणाजवळ होती. त्याची दोन मुलं गणेश आणि लावण्य खिदळत होती आणि आम्हाला खड्डा खणायला माती बाहेर टाकायला मदतही करत होती. दिवस संपता संपता आमच्या सगळ्यांच्या हाताला फोड आले.

आता कापड विणायचे! व्वा! छोटासा समारंभ आणि प्रार्थना करून, मी मागावर बसले. एवढ्या रुंदीच्या मागावर कापड विणायचा मला अनुभव नव्हता आणि धोटा एका टोकाकडून दुसऱ्या टोकाकडे जाईल का? याची मला खात्री नव्हती. मी दोरी ओढली तेव्हा मागाच्या दुसऱ्या बाजूला धोटा आपटून त्याचा ‘ठक’ आवाज ऐकला तेव्हा माझ्या हृदयाची गती क्षणभर वाढलीच!

पहिले दोन दिवस मागावर बसणं त्रासदायक वाटत होते; पण जेव्हा मी रूळले तेव्हा पिटलूमवर कापड विणणं मोठ्ठ आनंददायी वाटू लागलं. अधूनमधून किरकोळ दुरुस्तीसाठी ओधाणा माझ्या जागी बसायचा आणि कापड विणू लागायचा. मग तो एखाद्या लहान मुलासारखा त्यात रमून जायचा मग त्यानं उठून मला जागा द्यावी अशी मी त्याच्या मागे भुणभुण लावत असे. ‘एकदा बसलो की मला मागावरून उठूच नये असं वाटतं.’ असं तो म्हणे.

ओधाणा काय किंवा इतर विणकर काय त्यांचा विशेष असा की त्यांच्या मेंदू बरोबर त्यांचे हात काम करत. दोघांत इतकी समरसता होती. या उलट माझ्या मनातल्या गोष्टी माझ्या हातातून उतरवण्यासाठी मला केवढा तरी आटापिटा करायला लागे, पणे त्याच गोष्टी तो विनासायास करीत असे.

मी गोगलगाईच्या गतीनं कापड विणे कारण बाण्याची टोकं वारंवार तुटत असत. त्यामुळे तुटलेली टोकं जोडण्यात कापड विणण्यापेक्षा माझा जास्त वेळ जायचा. हळूहळू धागा कमी तुटू लागला, तसा माझा आत्मविश्वास वाढला. सहा मीटर कापड विणायला मला

जवळ जवळ सहा दिवस लागले. विणकरांना यासाठी जेमतेम दिवस लागे.

विणकरांच्या गोष्टी -

कापड विणणाऱ्या या विणकरांच्या वसाहतीत ४० घरे होती. जातीने सगळे 'पद्मसाळी' बहुतेक घरातील स्त्री आणि पुरुष 'चैन्नूर' चेनेथा संगम हातमाग सहकारी सोसायटी'मध्ये काम करीत. त्यातील काही दुसऱ्या व्यवसायाकडे वळले. काही अॅटोचे चालक झाले, काही 'सिंगारेनी' कोळसा खाणीत कामगार झाले किंवा काही हंगामी भूकामगार झाले.

वसाहतीतील बायकांबरोबर मी एक दिवस 'संगम'ला भेट दिली. एव्हाना मी माझा पहिला बाणा विणला होता. माझी ओळख त्या आता सांगू लागल्या - चेन्नईची ही मुलगी तिनं स्वतः माग बसवला, ती त्यावर कापड विणते आणि माग बसवण्यासाठीची सर्व तयारी ती एकटीनं पार पाडते. या बायका दुपारी 'लक्ष्मम्मा'शी गप्पा मारायला यायच्या, आणि मागावर काम करताना त्यांनी मला पाहिलं होतं. 'ठीक चाललय हं!' म्हणत. बाकीच्या म्हणत 'एवढा त्रास घेऊन कशाला बाई कापड विणायला शिकते?'

मुख्य हॉललगतच्या पत्र्याच्या शेडखाली बाण्याचा धागा 'बॉबीन'वर भरला जाई. सकाळच्या दहानंतर गर्मी त्या पत्र्यांच्या शेडमधून आतपर्यंत धगधगायची. असह्य उकाडा होत असे, कामावरच्या वयानं मोठ्या बायका पदर खांद्यावरून खाली मांडीवर पडू द्यायच्या. मुख्य हॉलमध्ये पन्नास एक माग अगदी जवळ जवळ ठेवले होते. सगळ्यांवर एकाचवेळी काम चाले. छोटासा कारखानाच म्हणा ना! इथं महत्त्व होतं ते जलद गतीला. त्यामुळेच त्यांची पोटं भरणार होती. मागावर जास्तीत जास्त वेगानं काम करताना त्यांची शरीरं जलद गतीनं हिंदकळायची.

मागावर बसण्यापूर्वीची तयारी करताना ओधाण्णा आणि मी पुष्कळ गोष्टींवर बोलत असू. त्याला भेटायला येणारे विणकरही आमच्या गप्पांमध्ये भाग घ्यायचे आणि शहाणपणाच्या गोष्टी सांगायचे.

बहुतेक जणांना प्रश्न पडायचा 'ही का बरं कापड विणायला शिकतेय? ही कला तर आता मावळती आहे.' मलाही नीटशी खात्री नव्हती. मी त्यांना सांगायची माझ्या हाताचा ज्यात उपयोग होईल अशी कला मला शिकायची होती, म्हणून मी कापड विणायला शिकते आहे. मी इथं 'पिटलूम' कसा चालवायचा म्हणजे त्यावर कसं कापड विणतात हे पाहिलं, शिकायला आले, कारण सर्व मागांची 'माता' म्हणजे 'पिटमाग' आणि मला सध्याच्या कापड विणण्याच्या तंत्रज्ञानाची प्रगती जाणून घ्यायची आहे.

आम्ही इतर बाबींविषयीसुद्धा बोलत असू म्हणजे यंत्रे, कामगारांची बेकारी आणि पारम्परिक

व्यवसाय सोडून दुसरे व्यवसाय निवडणं वगैरे. ओधाण्णा एखाद्या भविष्यवेत्त्याचा आव आणून म्हणजे - “जेव्हा कोळशाच्या खाणीतला कोळसा संपेल तेव्हा यंत्रं बंद पडतील. आम्ही जर हातमागावरचं काम सोडून दिलं तर तोपर्यंत आम्ही तेही विसरून जाऊ. आम्ही गांधीजींच्या यंत्राविषयीच्या विचारांवरही बोलत असू. ते म्हणत मशिननं कामगाराचं काम हलकं केलं पाहिजे पण त्यामुळे त्यांचे व्यवसाय संपुष्टात येता कामा नयेत. थोडं हसून तो म्हणे की मी आता टकळीला मोटर बसवणार आहे म्हणजे लक्ष्मम्माला धागा विणणं सोप्य जाईल. शिवणयंत्राचा शोध लावणाऱ्या गोष्टीसारखीच ही गोष्ट मला वाटली.

विणकरांच्या प्रतिष्ठेविषयी विचार करताना ओधाण्णानं आपला वैयक्तिक अनुभव सांगितला ‘आम्ही एखाद्या सार्वजनिक कार्यक्रमांमध्ये भाग घेतो तेव्हा आम्ही कापड बनवतो सांगायला आम्हाला लाज वाटते. माझ्यापेक्षा कनिष्ठ जीवन जगणारे सुद्धा मला विचारतात की मी कापड विणायचा व्यवसाय का करतो म्हणून. मी मान खाली घालण्याशिवाय दुसरं काय करणार? माझ्याजवळ या प्रश्नाला उत्तर नाही. पण जेव्हा ‘अम्मा’ (उझरम्मा) आम्हाला भेटल्या. तेव्हा परिस्थिती बदलली. तिनं आमचा गमावलेला आत्मविश्वास आणि आमच्या व्यवसायाची प्रतिष्ठा परत मिळवून दिली. गणेश आणि महेश या तुमच्या मुलांना, तुम्ही कापड विणकाम शिकवणार का? मी विचारले.

“नाही, मुळीच नाही”, त्यानं ताबडतोब उत्तर दिलं. “त्यांनी शिक्षण घेऊन दुसरा व्यवसाय निवडावा. आम्ही भोगलं ते त्यांच्या वाट्याला नको यायला.”

या विणकरांच्या उत्पत्तीविषयी त्यांच्या रीतिभाती, परम्परा याविषयी बऱ्याच रंजक लोककथा आहेत. प्राचीन ऋषी मार्कंडेयलू हे पद्मशालींचे मूळ पूर्वज. मार्कंडेयलूंचा मुलगा भवनऋषी यानं मागाची संकल्पना शोधली आणि त्यावर प्रथम कापड विणलं असं ते मानतात. लक्ष्मम्मा माझी चांगली सोबतीण आणि मैत्रीण झाली होती. मी मागावर काम करताना ती पाहात बसायची. दुपारी मला सोबत करायची आणि ओधाण्णासाठी टकळीला सूत गुंडाळून ठेवायची अन् बॉबीन भरून ठेवायची. एके दिवशी मी बसवलेली आणि कापडावर विणलेली एक रचना तिला एवढी आवडली की तिनं उत्कंठित होऊन तिच्या मैत्रीणींना ते पहायला बोलावलं. ‘बघा तर खरं! साडीच वाटते ना अगदी.’ असं म्हणताना तिचे डोळे चमकत होते.

ओधाण्णाच्या दुसऱ्या मुलाला महेशला रोज संध्याकाळी मी इंग्रजी अभ्यासात मार्गदर्शन करू लागले. तो सातवीत होता. तेव्हा मला लक्षात आलं की इंग्रजी शिकवणं काही सोप्य नाही. Put ‘पुट’ का? अन् Gut ‘गट’ का? कसं सांगणार?

चैत्रमधील दुसरा डाव -

चैत्रमधील माझा मुक्काम एकूण दोन महिन्यांचा ठरला होता. एक महिन्यानंतर मी चेन्नईला गेले आणि ४-५ महिन्यांच्या खंडानंतर पुन्हा गेले. मी जेव्हा विणकर वस्तीच्या परिचित वातावरणात प्रवेश केला तेव्हा लोकांनी विचारलं “परत आलात त्हाई तुम्ही?” या खेपेला मला मागावर काही साधेस पण वैविध्यपूर्ण बदल विणायला शिकायचे होते आणि उत्तम दर्जाच्या सुताचे कापड विणून दाखवायचे आव्हान माझ्यापुढे होते. ‘बाण्यासाठी मला यावेळी पिवळा धागा वापरायचा होता पण उंदरांनी सगळा धागा कुरतडून टाकला होता. तरीसुद्धा पिवळाच धागा वापरायचा माझा निश्चय होता. कुरतडलेला धागा गुंडाळताना तो सारखा तुटायचा पण मी धीर सोडला नाही.

‘धीर, सबुरी’ माझ्या शब्दसंग्रहातील शेवटचा शब्द. मला आश्चर्य वाटतं की बाकी सगळ्या गोष्टी करताना मला कधी याच्या निम्यानसुद्धा धीर धरता येत नसे, पण कापड विणताना जर सर्वांत कोणत्या गुणाची गरज असेल तर तो म्हणजे ‘धीर!’. विणताना जर माझ्याजवळ धीर नसेल तर मी पुढच्या पायरीवर जाऊच शकले नसते पण याला धीर म्हणायचं? त्याला योग्य शब्द म्हणजे ‘चिकाटी’ कापड विणण्याच्या कलेत अन्य कलांप्रमाणेच तुम्हाला तुमचं सर्व काही देऊन ती कला आत्मसात करावी लागते. माझ्या कामाच्या गुणवत्तेविषयी माझ्या आईनं ओधाणांला विचारलं. तेव्हा ते म्हणाले “तिला कापड विणायची खूप आवड आहे. कष्ट घ्यायची तयारी आहे आणि मुख्य म्हणजे धीर आहे. एकेक वेळ बरेच धागे विणताना तुटत अन् मग केवळ ते बघून मला एवढं थकायला व्हायचं. वैफल्य आणि रागामधून मी गाणं म्हणायची आणि पुन्हा पहिल्यापासून धागा जोडायला सुरुवात करायची. लोक आनंदात असले की गातात असं थोडंच आहे? मी तर जेव्हा मानसिक आणि शारीरिकदृष्ट्या दमलेली असते आणि मला राग आलेला असतो तेव्हा बरेच वेळा माझ्या ओठातून गाणं बाहेर पडतं.

दसरा सणासाठी ओधाणा आणि त्याची मुलगी गायत्री यांच्याबरोबर मी त्यांच्या मूळ गावी कुस्नपेल्ली इथे गेले. टस्सर रेशीमचं वस्त्र विणण्याचं इथं एक केंद्र आहे. टस्सर म्हणजे जंगली रेशीम. गहू रंगाचं आणि खडबडीत पोताचं. याच्या कोशातून निघालेला धागा हातानं गुंडाळला जात असताना पाहणं मोठ्ठ आकर्षक वाटतं. रेशीम धागा अचूकपणे फ्रेमवर घेताना विणकराच्या डाव्या हातानं इंग्रजी ४ च्या आकारात आणि उजव्या हाताचा उपयोग करून मांडीवरच्या धाग्याला योग्य तेवढाच पीळ देऊन गुंडाळण्यासाठी विणकराचा संपूर्ण समन्वय आणि एकाग्रता लागते. ओधाणा लहानपणापासून कापड विणत आला आहे.

त्याच्या वयाची मुलं शाळेत जात, खेळ खेळत त्यावेळी हा मुलगा मागावर काम करायचा. त्याचे समवयस्क मित्र मागाजवळच्या छोट्या खिडकीतून डोकावून त्याला खेळायसाठी बोलवत तेव्हा तो त्यांनाच आत बोलावी तेव्हा मात्र ते पळून जात.

‘आता ते काय करतात माहीत आहे? ते लाखो रुपये कमवत आहेत आणि मी - इतकी वर्षे काम करून’ असं म्हणून तो विषादानं हसला. त्याच्या या प्रतिक्रियेचा माझ्यावर खोल परिणाम झाला होता आणि अनेक त्रस्त करणारे प्रश्न माझ्या मनात उभे राहिले. चैन्नूरला परत जातानाच्या मार्गावर मी त्यांचाच विचार करत होते.

जेव्हा हस्तोद्योग कलाकार आणि कारागीर आपली कला, कारागिरी वाऱ्यावर सोडून देऊन इतर व्यवसाय पत्करतात तेव्हा आपल्याला खेद होतो, पण या परिस्थितीला आपणही आपल्या कृतीनं तेवढेच जबाबदार आहोत याची किती जणांना जाणीव आहे?

हातमाग उद्योगात आज आपल्या देशात अंदाजे १३ दशलक्ष लोक उपजीविका करतात उपजीविकेचा विचार करता शेती खालोखाल याचा नंबर लागतो. परकीय चलन मिळवून देणाऱ्या मोठ्या व्यवसायांपैकी हा एक व्यवसाय आहे पण तंत्रज्ञान ज्या वाढत्या वेगानं विकसित होत आहे त्याचा विचार करता वाटतं की या कापड विणणाऱ्या कसबी लोकांचं काम करणारी यंत्रे विकसित व्हायला आता काही वेळ लागणार नाही आणि कदाचित जी गोष्ट इतके दिवस कापड विणकरांच्या अभिमानाची होती, त्यांचा गौरव वाढवणारी होती (म्हणजे त्यांचे मागावरील कौशल्य आणि दर्जा) तीच गोष्ट नष्ट होण्याची शक्यता नजीकच्या भविष्यकाळात आहे. मग त्यांच्या ज्या अनेक पिढ्यांनी आपली ही परंपरागत कला, कसब जिवंत ठेवले आहे त्या विणकरांचे काय? माझ्या एका मित्राबरोबर मी या प्रश्नाची चर्चा केली होती. तेव्हा तो म्हणाला होता की, “संयुक्ता, काळ बदलला आहे. आता जो बलवान तोच जीवनसंघर्षात टिकाव धरील. दुसरी कोणती अपेक्षा आपण ठेवणार?”

आजच्या जागतिकीकरणाच्या ओघात हस्तोद्योगातील कलाकारांना विदेशी मालाची निर्मिती करा म्हणून सांगितलं जातं, जे आयात केलं जातं किंवा दुसऱ्या एखाद्या विभागात टाकलं जातं. मला आश्चर्य वाटतं ते या गोष्टीचं की हमाल, कापड-विणकर आणि इतर पारंपरिक हस्तकला कारागिरांना त्यांची गुणवत्ता दाखविण्यासाठी आणि उपजीविकेसाठी नेहमी सर्वोत्कृष्ट कामगिरी का करावी लागते? आणि मशिननं जर त्याच गोष्टींची निर्मिती केली तर मग कारागिरांनी हातांनी बनविलेल्या गोष्टींना काही किंमत उरत नाही. मग सामान्य कारकून, सरकारी सेवक इत्यादि लोक जगताहेत, चांगलं जीवन जगताहेत. तर मग त्याच रीतीनं सामान्य विणकराला जीवन जगणं का अशक्य व्हाव?

सरकार कितीही दावा करत असलं तरी इतर तज्ज्ञांबरोबरच्या चर्चेतून मला लक्षात आलं आहे की इतर व्यवसायातील लोकांजवळ पुरेसे कौशल्य नाही आणि गरीब लोकांना सामावून घेण्यातही त्यांना रस नाही. हस्तोद्योगातील कलाकराजवळचं कसब हळूहळू नष्ट होऊ लागलं आहे आणि बऱ्या कमाईसाठी एका व्यवसायाकडून दुसऱ्या व्यवसायाकडे एका तंत्रज्ञानाकडून दुसऱ्या तंत्रज्ञानाकडे त्याची होलपट होत आहे. आता एकेकाळचे विणकर शहरामधून रिक्षा चालवताना किंवा बांधकामावर तसंच फिरते विक्रेते म्हणून दिसले तर नवल वाटायला नको. या विचारात हरवून गेल्यामुळे चैनूर केव्हा आले कळले नाही.

एके दिवशी ओधाणाबरोबर मी निळीचा रंग जिथे कापडावर चढवतात त्या वॉट हाऊस (मोठ्या भांड्यांत नीळ बनवतात ती जागा) ला भेट दिली. 'दस्तकार आंध्र'साठी काम करणाऱ्या चैनूरच्या विणकरांना कपड्यांना नैसर्गिक रंग देण्याचं प्रशिक्षण हे पारंपरिक 'वाट-रंग' पद्धतीनी दिलं जातं. मला कळलं की या पद्धतीत निळीची छटा गडद होते आणि रंग पक्का बसतो पण या वाट-रंगाचा मात्र कमालीचा वाईट वास येतो.

“आमची मुलंसुद्धा (या वासांमुळे) आमच्या जवळ येत नाहीत; जवळ नका येऊ, तुमचा वास येतो” म्हणतात असं वाधाणानं हसून सांगितलं पण हे तर आमचं काम आहे. आम्ही ते करणार नाही म्हणून कसं भागेल? या निळीमुळे त्यांच्या नखांवर निळे डाग पडले आहेत. त्यांच्या भोवतालच्या सगळ्या वस्तूच म्हणजे त्यांचे पलंगपोस, शर्ट एवढंच नाही तर त्यांच्या घरातली धूळसुद्धा निळी आहे.

चैनूरमधील दुसरा महिना संपत आला. चैनूरला जे काही मी शिकले ते या मर्यादित पानांवरील अनुभवात मांडणं फार अवघड आहे.

चेन्नईला परत गेल्यावर माझे गुरू शंकरनअण्णा यांना मी विणलेले ३ मीटर कापड देताना मला काय वाटलं त्याचं वर्णन मी करू तरी कसं? किंवा माझ्या वडिलांनी त्या कापडाचा कुर्ता शिवून घातला तेव्हा किंवा माझ्या आईवडिलांनी प्रसिद्ध गांधीवादी-समाजवादी सिद्धराजददा आणि हर्ष मंदेर काकांना मी विणलेल्या कापडाचे कुर्ते दिले तेव्हा - !! मी जेव्हा मी विणलेल्या कापडाचा पोषाख शिवून घातला आणि लोकांनी अविश्वासानं विचारलं होतं “काय हा तू विणलेला कपडा?” तेव्हा मला झालेला ब्रह्मानंद आणि वाटलेला अभिमान मी शब्दांमधून कसा व्यक्त करू? माझी धाकटी बहीण कौतुकानं माझ्याकडे बघून म्हणाली आता मी सगळ्यांना सांगीन की माझी बहीण कापड विणते.

नर्मदा खोऱ्यातील मोर्चा

प्रत्येक वर्षी आमची शाळा १-२ आठवड्याची सहल घेऊन सामाजिक संघर्षामध्ये भाग घेणाऱ्या लोकांच्या भेटी घडवते. काही वेळेस टिहरी धरणाविरुद्ध आंदोलन समजून घेण्यासाठी गढवालमधल्या पर्वतमय प्रदेशातून भ्रमन्ती असते किंवा भारताच्या पूर्व किनाऱ्यावरील प्रचंड प्रमाणातील झिग्यांच्या शेतीनं निर्माण केलेले पर्यावरणीय धोके समजून घेण्यासाठी असते. नर्मदा खोऱ्यामधील नदीवरील हजारो मोठ्या धरणांच्या प्रस्तावित बांधकामाविरुद्ध आवाज उठविण्यासाठी सप्टेंबर-ऑक्टोबर १९९७ साली आम्ही एक भेट आयोजित केली होती. ११वी आणि १२वी च्या विद्यार्थ्यांच्या गटामध्ये मी सामील झाले. आमच्याबरोबर दोन शिक्षकही होते सुमित्रा अक्का आणि रमेश अण्णा. २ आठवड्यांची आमची ही भेट होती.

काही अनुभवातून शिकायला मिळतं, काहीतून करमणूक होते. काही तुम्हाला विजेचे झटके देऊन तुमच्या आयुष्याची गुणवत्ता मोठी करतात. काही तुम्हाला तुमच्या ध्येयाकडे प्रेरित करतात. काही कायमस्वरूपी दिशा देतात, पण एखादाच अनुभव एकत्रितपणे हे सर्व तर देतोच पण आणखीही जास्त काही देतो. नर्मदेचा अनुभव मला असं काही बरंच देणारा होता.

मी ज्या नर्मदाव्हॅलीविषयी फक्त वाचलं होतं तिथं प्रत्यक्ष जाऊन अनुभव घेण्याची कल्पना अत्यंत आकर्षक होती. या भेटीमध्ये नर्मदा खोऱ्यातील बऱ्याच खेड्यांना, एका खेड्याकडून दुसऱ्या खेड्याकडे चालत असे आम्ही गेलो. प्रभावित क्षेत्रातील लोकांचे प्रश्न समजून घेतले, त्याविषयी चर्चा केल्या, नर्मदा बचाव आंदोलनाच्या काही नेत्यांनाही भेटलो. त्यातले मुख्य दोन - मेधा पाटकर आणि बाबा आमटे.

नर्मदा तीरावर राहणाऱ्या लोकांसाठी सरदार सरोवर म्हणजे काय होतं? त्यामुळे त्यांची जीवनशैली आणि हक्क यांनाच कसं आव्हान दिलं गेलं होतं? न.ब.आं.तील एक सक्रिय कार्यकर्ता होता 'संजय सगवई' त्यानं आमच्यासमोर सर्व वस्तुस्थिती आकडेवारीसह मांडली. तसंच नर्मदा व्हॅली डेव्हलपमेंट अथॉरिटीचे अभ्यास अहवाल आणि विश्लेषणही दाखवले.

हे सर्व बांधाला पाठींबा देणारे होते.

सामाजिक कार्यकर्ते आणि पर्यावरणवाद्यांचे अभ्यासपूर्ण अहवालही आम्ही पहिले. त्यामधून स्पष्टपणे दिसत होते की हा संपूर्ण प्रस्ताव खोटी आश्वासनं आणि गृहितं यांच्यावर आधारित आहे. यामुळे लाखो लोक निर्वासित होणार आहेत. यातील पुष्कळशा लोकांची सामाजिक आणि सांस्कृतिक मुळच उखडून जाणार आहेत. मानवी स्पर्श न झालेली हजारो एकरांची जंगले नष्ट होऊन पाण्याखाली जाणार आहेत आणि हजारो एकर सुपीक शेत जमीनही पाण्यात जाणार आहे.

खेड्यातील जनतेबरोबर झालेल्या संभाषणातून लक्षात येत होते की सभोवतालच्या जगात काय काय चाललं आहे म्हणजे अगदी जागतिक सौंदर्यस्पर्धेपासून ते बांधकामाविषयी वेळोवेळी सुप्रीम कोर्टानं दिलेल्या आदेशापर्यंत सगळी माहिती, जागृती या लोकांमध्ये होती. हे लोक धाडसानं आपल्या हक्कांसाठी उभे राहिले. या प्रकल्पाचा फायदा कोणाला आणि कोणाच्या जिवावर मिळणार या विषयाच स्पष्टीकरण ते मागत होते. गरिबातले गरीब, दलित आणि आदिवासी यांनी कायम शोषित म्हणूनच जगायचे का? त्यांनाही आवाज नाही का? इतकी प्रचंड मोठ्ठी नर्मदेवरील १३०० बंधारे बांधायची योजना नर्मदेच्या काठी राहणाऱ्या हजारो लोकांबरोबर विचारविनिमय केल्याशिवाय सरकारनं आखलीच कशी? सरकारी यंत्रणेनं काय केलं तर फक्त मध्यरात्री लोकांच्या झोपड्यात घुसून त्यांना इशारा दिला की लवकरच ही जागा पाण्याखाली जाणार आहे सबब लोकांनी आपली घरं अल्पावधीत सोडून निघून जावं आणि दुसऱ्या दिवशी सकाळी शेतात गेलेल्या शेतकऱ्यांना काय दिसलं तर... बुलडोझरनी त्यांची उभी पिकं भुईसपाट केली होती.

खेड्यातील लोकांच्या आदरातिथ्यानं आम्ही भारावून गेलो. एके प्रसंगी तर संपूर्ण गावाची पंचायत आमच्या स्वागतासाठी मध्यरात्री सज्ज असलेली पाहून आम्ही आश्चर्यचकित झालो. एका ऐवजी दोन तास आमची त्यांच्याबरोबरची चर्चा रंगली. मेधा पाटकर सतत दौऱ्यावर होत्या पण आम्हाला भेटायला आवर्जून आल्या. आम्ही त्यांच्याविषयीच्या प्रचंड आदरानं त्यांच्या पुढ्यात बसून त्यांना ऐकलं. खरंतर सुरुवातीला आमच्या हातात पेन आणि वही होती पण आम्ही ती बाजूला ठेवली. त्यांचा शब्द न शब्द मनावर कोरला जात असताना वही पेनची गरजच उरली नाही. लोकांपर्यंत आपले विचार पोचविण्यासाठी त्या अत्यंत तळमळीनं बोलत होत्या. तितकी प्रखर तळमळ आणि ताकद चेन्नईला आम्ही कशी घेऊन जाऊ शकणार होतो?

मेधा पाटकर या टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेसच्या विद्यार्थिनी होत्या.

‘गुजराथची जीवनरेषा’ म्हणून सरदार सरोवर प्रकल्पाची प्रसिद्धी होऊ लागली होती. जेव्हा अभ्यासाचा भाग म्हणून तिनं या योजनेखालील प्रभावित क्षेत्रांमधील ३ राज्यांचा - गुजराथ, मध्यप्रदेश आणि महाराष्ट्र यांचा दौरा केला तेव्हा पुढे आलेली वस्तुस्थिती धक्कादायक होती. ज्यांच्या जमिनीवर बांध बांधला जाणार होता त्याच खेडेगावातील लोकांना याबद्दल कोणतीच माहिती नसल्याचं कळल्यावर त्यांना धक्काच बसला. एका साध्या प्रकल्पभेटीतून सरकारच्या विकास धोरणाबद्दलच्या प्रश्नांच्या ठिणग्यांचा झोतच बाहेर पडला. त्यातून संबंधित क्षेत्रातील अनेक संशोधनविषय आणि अभ्यासविषय यांनी तज्ज्ञांचे लक्ष वेधून घेतले. या अनुषंगाने संशोधनाला आणि अभ्यासाला चालना मिळाली.

मग त्यांनी - मेधा पाटकरांनी गावोगावी भेटी देऊन लोक संवाद सुरू केला. लोकांना त्या या नर्मदा प्रकल्पाविषयी माहिती देऊ लागल्या. याचा परिणाम त्यांच्यावर कसा होईल याचा विचार करा असं म्हणून लोकांचे डोळे उघडले. सुरुवातीला लोकांना तिच्याविषयी, तिच्या हेतूविषयी संशय वाटे, एका गावातून दुसऱ्या गावात पायपीट करून गेल्यावर दमल्या भागलेल्या तिला कोणी पाणीही द्यायचं नाही आणि आता हेच लोक अभिमानानं माथा उंच करून घोषणा देऊ लागले आहेत. ‘डुबेंगे पर हटेंगे नाही।’ ही एकटी बाई निग्रह, निश्चय आणि कामावरची निष्ठा या बळावर गरिबातल्या गरीब माणसाला जागे करते, क्रियाशील करते, एकट्या दुकट्या गावात नाही तर ३ राज्यांतील गावागावात आपल्या हक्कांसाठी मेधा पाटकर हा लढा चिकाटीने न थकता गेली २ दशकं चालू आहे. हा लढा लोकांसाठी लोकांसह त्या लढत आहेत. माझे विचार पिपलोढा गावच्या गावकऱ्यांच्या एका प्रतिक्रियेत प्रतिध्वनित झाले आहेत. “तुम्हाला वाटेल मेधादिदी आमचं नेतृत्व करताहेत पण ते खरे नाही त्या आमच्या बरोबर वाटचाल करताहेत.”

एके दिवशी आम्हाला नदी ओलांडून पलिकडच्या तीरावरील आदिवासी झोपडीत जायचे होते. संध्याकाळ झाली होती, सूर्य डोंगरामगे मावळायला लागला होता. नदी शांत होती आणि त्या क्षणीची शांतता भारून टाकणारी होती. पलिकडे जाण्याचं साधन म्हणजे ‘डोंगा’. फाटक्या चहाच्या खोक्यासारखा दिसत होता तो. आमच्या ड्रायव्हरनं अंतरावर तो पाहिला आणि नावाड्याला बोलावलं. डोंगा आमच्याकडे येऊ लागला. ड्रायव्हरनं सावध केलं “अगदी शांत, स्थिर बसा. तुम्ही इकडे तिकडे हललात तर डोंगा उलटेल. मग तुम्ही पैलतीरी नाही तर तळाशी जाल.” त्यामुळे आम्ही चांगलेच टरकलो. जावं की नाही? मला बरं वाटत नव्हतं आणि मी दमलेली होते त्यामुळे मी मागेच थांबायचं ठरवलं पण काहीजण पलिकडे गेले.

शांततेचा भंग करणारी जड पंखांची झपझप कानावर आली. पक्ष्यांची बाह्य आकृती दिसली. पण ज्या रीतीने ते पंखांची फडफड करीत होते ती वेगळीच होती, ते खरंच वाटेना. पक्षी जवळ आले अन् लक्षात आलं की ही मोठ्या आकाराची वटवाघुळे होती - गिधाडांएवढी मोठी - त्यांचे विशाल पंख सावकाश हालत होते. चित्रपटातील एखाद्या दृश्याप्रमाणे वाटले ते.

सरदार सरोवराच्या जागेला भेट द्यायचा दिवस अखेर उगवला - ज्याचं वर्णन आधुनिक भारताची मंदिरं असं केलं जातं. सुप्रिम कोर्टांनं बांधकामाला स्थगिती दिली असल्यानं ते प्रचंड बांधकाम अर्धवट पडलं होतं, लोकांच्या आशा त्यामुळे पल्लवित झाल्या होत्या की लोकांची इच्छा असेल तर, देवाची इच्छा असेल तर अजूनही काही चमत्कार होईल पण कालव्याचं काम मात्र चालू होतं, त्यातूनच लक्षात येत होतं की सरदार सरोवर धरणाचं काम पूर्ण होईल याविषयी सरकारला केवढा विश्वास होता.

आम्ही जिथे उभे होतो तेथून धरणाच्या तलावातून एक भूभाग पाण्याबाहेर दिसत होता. त्यावर काही झोपड्या आणि नारळाची झाडे दिसत होती. 'मणिबेली' नावाचं खेडं होतं ते. धरणाचं काम सुरू झाल्यावर पाण्याखाली जाणार असलेलं ते पहिलं गाव होतं. खरंतर इथले लोक गाव खाली करून त्यांना पुनर्वसनासाठी दिलेल्या जागेवर गेले होते पण ती जागा पाहून वैफल्यग्रस्त झालेले, निराश झालेले, चिडलेले आणि रागावलेले लोक पुन्हा आपल्या मूळच्या जागी परतले होते. बदली म्हणून त्यांना दिलेल्या भूभागापेक्षा मूळची त्यांची जागा कितीतरी पट चांगली होती. काही झालं तरी शेवटी त्यांचं ते घर होतं!

धुळीनं भरलेल्या रस्त्यानं आम्ही कृष्णपुराला गेलो. पुनर्वसन केंद्राची ही जागा वर पत्रे टाकलेली घरं - माणसांसाठीही तीच - गुरांसाठीही तीच, आणि हॉस्पिटलचा सांगाडा त्या धूळ भरल्या जागेवर ठळकपणे उठून दिसत होता पण मन ढवळेल ते तिथल्या नाकारलेल्या, निराश लोकांचे कडवट भाव पाहून.

“आधी आमच्या मालकीची जमीन होती, आता आम्ही केवळ रोजंदारीचे मजूर राहिलो. आम्हाला आता प्रत्येक गोष्टीचा जाब द्यावा लागतो.” एका खेडुताने सांगितलं.

आजपर्यंत जागेवरून उठवलेल्यांना पुरेशी भरपाई मिळालेली नाही. रोखही नाही किंवा जमिनीच्या रूपातही नाही. कृष्णपुरासुद्धा किती जणांना मिळालं नाही. नदीच्या प्रवाहाच्या काठावर राहणारे मच्छीमार आणि इतर अनेक लोक कालव्याच्या बांधकामामुळे उठवले गेले पण त्यांना धरणग्रस्त मानले गेले नाही म्हणून त्यांचे पुनर्वसनही नाही.

चेन्नईला परतल्यावर आम्ही पोस्टकार्डांची मोहीम राबवून, निदर्शने करून आमचा धरणाला

निषेध नोंदवला. शाळा, कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांशी आम्ही बोललो आणि त्यांना फिल्ममेकर आनंद पटवर्धन यांचा नर्मदा आंदोलनावरचा अनुबोधपट दाखवला. प्रत्येक शाळा, कॉलेजमधील प्रतिक्रिया म्हणजे एक आव्हान होतं कारण नवनवीन दृष्टिकोन पुढे येत होते आणि मनात येतील ते प्रश्न आणि शंका ते निश्शंकपणाने विचारायचे. कारण आम्ही समवयस्क होतो. मी घोरोघरी फिरून नर्मदा आंदोलनासाठी निधी गोळा केला, सहा गोळा केल्या आणि अरुंधती रॉयच्या लेखाच्या 'The Greater Common Good'च्या फोटोकॉपीही विकून निधी गोळा केला.

चेन्नईच्या टी.नगरमध्ये नियमितपणे भरणाऱ्या सोपबॉक्स सभेविषयी मला समजले. तिथे कोणीही, कोणत्याही विषयावर श्रोत्यांसमोर येऊन भाषण देतो. 'सोप बॉक्स' बागेच्या एका कोपऱ्यात होती आणि तिच्यापुढे २०-२५ माणसे जमली होती. थोड्या उच्च व्यासपीठावर एक वक्ता सार्वजनिक स्वच्छतागृहासाठी शुल्क द्यावे लागते याविषयीची तक्रार मांडत होता. बोलू इच्छिणाऱ्यांना तेथे स्वाक्षरी करावी लागते आणि संपर्कासाठी त्यांचा पत्ताही द्यावा लागतो. माझी पाळी आली तेव्हा माझं चेन्नईमधील पहिलं सार्वजनिक व्याख्यान अडखळत्या तमीळमध्ये नर्मदा प्रश्नावर लहानशा समुदायापुढे झालं. त्या जमावात मी एकटी मुलगी असल्यामुळे त्या सर्वांनी माझे आणि तमीळमध्ये मी केलेल्या भाषणाच्या प्रयत्नाबद्दल माझे कौतुक केले. त्यानंतर एक निनावी श्रोता तर प्रत्येक समारंभात मला न चुकता शुभेच्छा पाठवी.

हा एकच प्रसंग असा होता की ज्यामध्ये मला आकडे लक्षात राहिले. डूब क्षेत्रातील लोकांची संख्या, नर्मदा खोऱ्याची पाणी क्षमता, लाभक्षेत्र, कच्छ आणि सौराष्ट्रला मिळणार असलेल्या प्यायच्या पाण्याचे आकडे आणि माझ्या भाषणात माझ्या मांडणीला आवश्यक ती सर्व आकडेवारी. माझ्या मनात, गणित आणि आकडे यांच्याविषयी भीती आहे पण यावेळी मात्र नंबर माझ्याशी जणू बोलले. "संयुक्ता बहेनजी आगे बढो, आम्ही तुमच्या बरोबर आहोत." नर्मदा बचाव आंदोलनाची ही प्रिय घोषणा होती आणि आंदोलनाच्या विशिष्ट टप्प्यावर पुढाकार घेणाऱ्या व्यक्तीला प्रोत्साहन देताना ही घोषणा दिली जाते.

निषेधपर सभा आयोजित करणं आणि सार्वजनिक जागी भाषण देणं हा प्रश्न समजून घेण्याचा एक चांगला मार्ग आहे. मला महत्वाचं वाटलं ते लोकांशी संवाद करत असताना सारखे स्वतः पुढेच प्रश्न उभे राह्यचे. मी बरेच वेळा भावनेच्या आहारी जायची आणि बचावात्मक पवित्रा घ्यायची हा प्रश्न लोकांना का बरं महत्वाचा वाटत नाही? पुष्कळ वेळा मी स्वतःला विचारायची चेन्नईमध्ये आंदोलनभूमीपासून शेकडो किलोमीटर अंतरावर

राहणाऱ्या मला हा प्रश्न महत्त्वाचा का वाटतो. याला काही विशेष अर्थ आहे का? असेलच तर हा अनुभव वैयक्तिक कृतीत कसा उतरवायचा?

फ्लायओव्हर बांधताना, फाईव्हस्टार हॉटेल बांधताना, एकूणच विकासाच्या प्रक्रियेत बेघर झालेल्या लोकांच्या अशा घटना देशभर घडतच आहेत. माझ्या मते या सर्व प्रश्नांचं समाधान एकाच दिशेकडे बोट दाखवते आहे - आमच्या गरजा मर्यादित ठेवणे, उपभोग कमी करणे आणि संवर्धन करणे. जर अशी विकासाची दिशा आम्हाला अभिप्रेत असेल, आमची जीवनशैली जर अशीच राहणार असेल तर आम्हाला अधिकाधिक साधनसंपत्ती लागत राहणार, अधिक ऊर्जा लागणार. ती ऊर्जा आणि साधनं मिळवायला पुन्हा असे नवीन प्रकल्प. त्यासाठी पुन्हा नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर ताण वाढणार आणि त्यासाठी लाखो आदिवासी आणि गरीब शेतकरी यांनीच त्याग करायचा आणि हे सगळे उपक्रम सरकार विकासाच्या नावाखाली (गरीब हटवण्यासाठी) राबवते आणि त्याचा फायदा मिळतो तो ज्यांना हे परवडते त्यांनाच.

नर्मदा आंदोलनामुळे आणखी एक प्रश्न पुढे आला आहे. अहिंसेचा अर्थ केवळ ऐतिहासिक आंदोलनापुरता आणि गांधीजींपुरता मर्यादित न ठेवता तो व्यक्तीच्या पातळीवर आणि सर्वसामान्यांच्या पातळीवर आणला तर नर्मदा आंदोलनाने एक नवीनच रंजक प्रश्न उभा केला आहे की रोजच्या आयुष्यात अहिंसेचे पालन कसे करायचं? अहिंसेचा बाह्य लढा आणि अहिंसेचा अन्तःलढा दोन्हीच्या मिति सारख्याच आहेत का?

१९९९ साली धक्कादायक निकाल आला. सुप्रीम कोर्टानं आंतरिम आदेश दिला आणि त्यानुसार सरदार सरोवराची उंची ८०.३ मीटरवरून ८८ मीटर वाढविण्याची परवानगी सरकारला मिळाली (प्रस्तावित धरणाची उंची १३८ मीटर आहे) ४ वर्षांच्या स्थगितीनंतर बांधकाम पुन्हा सुरू झाले. या निर्णयामुळे आणखी ५०-६० खेड्यांतील २५०० कुटुंबे डूबक्षेत्रात नष्ट होणार होती. सुप्रीम कोर्टाच्या या निर्णयामुळे सर्वच मूलभूत गोष्टी, जमाखर्चाचं विश्लेषण, पुनर्वसनाच्या योजना, पर्यावरणाच्या पायाभूत चिन्ता हे सगळं सगळं कोर्टाच्या निर्णयामध्ये पूर्णपणे वाहून गेलं.

पुनर्वसनाचे खोटे दाखले आणि पुनर्वसनासाठी जमिनीची उपलब्धता आहे असे कोर्टापुढे खोटे पुरावे देऊन शाबित करणाऱ्या सरकारच्या विरोधात उभे राहून या अन्याय्य वाढत्या डूब क्षेत्राच्या निर्णयाला आव्हान द्यायचं, नर्मदा खोऱ्यातील लोकांनी ठरविलं. महाराष्ट्रातील डोमखेडी नावाच्या खेड्यात त्यांनी सत्याग्रहाचा आवाज दिला.

खोऱ्यातील घडामोडी पाहता मला वाटलं की आपण त्या लोकांच्या बाजूनं ठामपणे उभे

राहिले पाहिजे. या भागाला भेट देण्याविषयी मी माझ्या आई-वडिलांशी बोलले. तेव्हा त्यांनी मला उत्तेजन दिलं, शिवाय ते दोघेही नर्मदा खोऱ्यात स्वतः जाऊ शकत नसल्यानं मला त्यांनी प्रोत्साहन दिलं. माझ्या पहिल्या भेटीनंतर जवळजवळ २ वर्षांनी अपर्णाच्या बरोबर १९९९ साली जुलैच्या अखेरीस मी नर्मदा खोऱ्यात जायला निघाले (अपर्णा आणि नागेश या इंजिनियर पती-पत्नीनं अमेरिकेतून मायदेशी परत येऊन खेड्यात राहून तिथली जीवनपद्धती अंगीकारली होती. १० वर्षांपूर्वी आमच्या खेड्याची निवड त्यांनी राहण्यासाठी केली. तेव्हापासून ते कुटुंबापैकीच बनून गेले.)

गुजराथमधल्या बडोद्याजवळ गाडी नर्मदा नदी ओलांडते. आगगाडीच्या खिडकीतून बाहेर डोकावल्यावर खाली नर्मदेचं मातकट पाणी थोडं भीतिदायक वाटतं. मी सत्याग्रहामधे भाग घेणार होते. सत्याग्रह म्हणजे खरं काय? हा शब्द ज्यामुळे गांधी हे नाव स्वातंत्र्यचळवळीचा परवल झाले - त्या शब्दाला आता केवळ ऐतिहासिक अर्थ राहिलेला नाही. पुनश्च वर्तमान काळाशीही त्याचा संदर्भ जोडला गेला. सत्याग्रह म्हणजे उपास? की मौन? की पोलिसांशी चकमक की पाण्यात बुडी? मी पुन्हा नदीकडे पाहिले. पुढं काय वाढून ठेवलंय त्याची मला कल्पना नव्हती.

बडोद्याहून आम्ही बसमधून सत्याग्रहाच्या ठिकाणी 'डोमखेडी' खेड्याकडे निघालो. 'खडीपानी'ला बसमधून उतरून हापेश्वरपर्यंत चालत जाऊन तिथून बोटीनं डोमखेडीला. काही तास गेले. आमच्या पहिल्या मुक्कामी तरी आपण पोचलो का कळेना. बसमधील माणसानं विचारलं "तुम्हाला मेधाकडे जायचेय ना? मग पुढच्या स्टॉपवर उतरा." आम्ही त्याचे आभार मानले. नंतर त्यानं विचारलं "तुम्ही कोठून आलात?" आम्ही उत्साहानं सांगितले "चेन्नईतून" आम्हालासुद्धा याचं महत्त्व आहे, आम्ही तुमच्याबरोबर आहोत हे जणू आम्हाला त्यांच्यापर्यंत पोचायचे होते.

पण त्याचा स्वर मात्र आता बदलला "आप सब यहा क्यों आते हो?" क्षणभरानं आमच्या लक्षात आलं की त्याच्या विचारण्याचा अर्थ साधा नाही, खरंतर त्याला सांगावचे होते 'तुम्ही चालू लागा बघू इथून' पुढं तो म्हणाला "गुजरातची भरभराट व्हावी असं तुम्हाला नाही का वाटत? तुमच्या राज्यात तुम्ही आम्हाला ही गोष्ट करू द्याल का?"

मी मान फिरवून खिडकीबाहेर पाहू लागले. या एका उदाहरणातून गुजराथच्या जनतेची प्रतिक्रिया मला कळली. सरदार सरोवर त्यांच्या पाणी, वीज प्रश्नांचं उत्तर आहे अशी त्यांची समजूत केली गेल्यामुळे त्यांना आमचा राग येणं स्वाभाविक होतं. मी खरोखरच त्यांच्या भरभराटीच्या स्वप्नांमध्ये 'खो' घालत होते का? पण मला सांगा कुणाचा बळी देऊन कोणाची

भरभरात!! दुर्बल घटकांनी आणखीच दुर्बल व्हायचं आणि सबलांना अधिक सबल होऊ द्यायचं का? स्वातंत्र्यानंतर पन्नास वर्षे झाली पण आदिवासी खेडी विकासापासून वंचित राहिली. अजून तिथं शाळा नाहीत, रस्ते नाहीत, वीज नाही, दवाखाने नाहीत आणि सरदार सरोवराबरोबर किंवा नंतरही हे सगळं होईल याची अजिबात शाश्वती नाही. मी मनाशी निश्चय केला की ज्यामुळे कित्येकांचा विनाश ओढवला अशा अन्यायाविरुद्ध मी लढत राहीन. खडीपानीला उतरून टेकड्यामधून चालत आम्ही नदीवर पोचलो. आम्ही वाट पाहत थांबलो तेव्हा एक लाल रंगाची मोटरबोट आणि त्यावर निळ्या रंगाचा ध्वज आणि N.B.A. असं नाव लिहिलेलं - आली. खेडूत आता 'डूंगा' (स्थानिक साधी बोट) वापरत नाहीत. कारण नदीच्या विस्तीर्ण पात्रावर डूंगा वापरणं धोक्याचं होतं. नदीच्या दोन्ही तीरांवरून आता नावाडी एकमेकांशी संपर्क साधू शकत नव्हते. आता ती पूर्वीची नदी राह्यली नव्हती. त्याचा विस्तीर्ण तलाव झाला होता.

संपूर्ण दिवसाचा प्रवास करून एकदाचे आम्ही डोमखेडीला पोचलो. घोषणा आणि घोषवाक्यांनी आमचं स्वागत झालं. पाण्यापासून ६ किंवा ७ मीटर अंतरावर पेट्रोमॅक्स दिव्यानं उजळलेला तंबू होता. त्यात आदिवासी आंदोलक आणि इतर साठ सत्याग्रही काहीतरी चर्चा करत होते. तिथे मेधाही होती. 'डूबेंगे लेकिन हटेंगे नहीं।' पाणी वाढलं तरीही आम्ही पाण्यात बुडू (जलसमाधी) पण आमची घरं नाही सोडणार. वाढत्या पाण्यातही हटायचं नाही, अन्यायाचा मुकाबला करायचा आणि परिस्थितीनुसार पराभवालाही समोरं जायचं असा त्यांचा निश्चय होता.

तिथल्या डोंगराचं सौंदर्य पहाण्यासाठी मला दुसऱ्या दिवशीची सकाळ उगवेपर्यंत थांबावे लागले. एखादं मोठ्ठ निसर्गदृश्याच पोस्टकार्ड माझ्या समोर जिवंत झालं आहे असं मला वाटलं. दोन्ही तीरांवरची गावे कुशीत घेऊन नदीनं डोंगरातून वाट काढली होती. आम्ही राहात असलेलं डोमखेडी खेडं एका अंगाला, दुसऱ्या बाजूला जलसिंदी खेडं. टेकड्यांची राखाडी प्रतिबिंब पाण्यात पडली होती. निश्चय पक्का होता - डूबेंगे पर हटेंगे नहीं।

सत्याग्रहात भाग घेण्यासाठी जवळच्या 'निमाड' भागातील खेड्यांमधील लोक आणि महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, कर्नाटक आणि केरळ राज्यातून कितीतरी तरुण आणि नोकरी करणारे, व्यावसायिक काही दिवसांपासूनच आले होते. एक अँटो रिक्षाचालक कशीबशी पैशांची जोडणी करून केरळसारख्या लांब ठिकाणाहून केवळ या ध्येयासाठी सत्याग्रहात सामील झाला होता. त्याचं मला विशेष कौतुक वाटलं. त्यानं जादुचे प्रयोग करून आम्हाला अशा जगात नेलं की सरदार सरोवराचा बांध अदृश्य झाला आणि त्या जागी माणसांची साखळी

झाली. खूप टाळ्या मिळाल्या त्याला.

प्रणाम (प्रार्थना) आणि श्रमदान, बैठका आणि पोटपूजा दिवसातून दोनदा असे. घोषणा मात्र केव्हाही, कुठेही चालू असत.

कुणी तरी म्हणे “अरे घोषणा द्या.” - विकास पाहिजे, विनाश नाही - शेकडो कंठांतून घोषणा दुमदुमायच्या.

आम्ही जेव्हा चालत टेकड्यांमधून फिरायचो तेव्हा एखाद्या झोपडीतून लहानसा आवाज यायचा ‘आमू आखा’ आणि आमच्या प्रत्युत्तराची अपेक्षा असे ‘एक छे:’ (आम्ही सर्व एक आहोत) ‘एक छे’ आम्ही जर म्हटलं नाही तर आवाज पुन्हा येई - ‘आमू आखा’ - आम्हीही प्रत्युत्तरादाखल म्हणत असू ‘एक छे’

दुसऱ्या दिवशी ‘Rally for the Valley’ (खोऱ्यासाठी मोर्चा) साठी तयारी करण्याची जबाबदारी तरुणांवर सोपवली होती आणि त्याचं नेतृत्व अरुंधती रॉय या बुकर पारितोषिक विजेती लेखिका आणि बहुचर्चित ‘The Greater Common Good’ या लेखाची लेखिका करणार होती. आम्ही निरनिराळी कामं पार पाडू लागलो - पोस्टर्स, बॅनर्स बनवणे, फोटो प्रदर्शनाचे तक्ते बनवणे, प्यायच्या पाण्याची पिंप भरून ठेवणे वगैरे. पोस्टर्स आणि बॅनर्स घेऊन आम्ही जलसिंधी खेड्यात पोचलो. दुसऱ्या दिवशी ‘Rally for the Valley’ इथेच येणार होती.

‘जलसिंधी’ आणि ‘निमगव्हाण’ खेड्यांमध्ये N.B.A. च्या पुढाकारानं जीवनशाळा सुरू आहेत. तिथल्या गुरूजींनी आम्हाला खेळणी, गोष्टीची पुस्तके, मुलांनी बनवलेली कॅलेंडर्स दाखवली.

राज्यपुरस्कृत अभ्यासक्रमाच्या जोडीला तिथं स्थानिक आदिवासींचा इतिहास (प्लॅन्ट अॅनिमल टॅक्सॉनामी) प्राणी आणि वनस्पती शास्त्र - त्या भागाच्या संदर्भात आणि आदिवासींच्या वापरातील वनौषधी वगैरेंचेही शिक्षण दिले जाते. त्यांना त्यांच्या भागाचा नकाशा बनवायला येतो. त्यामुळे भूगोलाची त्यांना समज येते. आपण इतिहास शिकवतो म्हणजे काय करतो तर ऐतिहासिक लढाया, राजे, त्यांचे शत्रु, त्यांच्या अंमलामध्ये त्यांनी जिंकलेला भूप्रदेश एवढंच सांगतो. गुरूजींनी विचारलं - ‘लोकांविषयी कोण बोलेल?’ आमच्या शाळांमधून शिकण्याचे असे पर्याय हवेत असं मला तीव्रतेनं वाटलं.

रोजच्या जीवनात ज्यांचा कधीही उपयोग करत नाही अशा भाराभर गोष्टी शाळेमध्ये १४ वर्षे आपण शिकतो. आपल्या आयुष्याला वळण देणाऱ्या काही महत्त्वाच्या गोष्टी मात्र आपण कधीच शिकत नाही. अमेरिका, आफ्रिकेचे नकाशे काढायला आपण शिकतो पण आपली

शाळा मात्र शहराच्या पूर्वेला आहे की उत्तरेला हेच आपल्याला माहीत नसते. वनस्पतीची सूक्ष्म रचना आपण शिकतो पण एखादे झाड लावून त्यांची वाढ, संवर्धन मात्र आपण कधीच करत नाही. आपण नवनवीन पदार्थ खातो, नवीन फॅशनचे कपडे वापरतो पण त्यासाठी कापूस कोण वाढवतो, कापड कसं विणतात आपल्याला कुठे येतं? डिओडस कॅप्सिटर्स यांचा अभ्यास आपण करतो पण पंखा, ट्रान्झिस्टर नादुरुस्त झाला की आपल्याला दुरुस्ती येत नाही. शाळेतून बाहेर पडलो तर बँक अकाऊंट कसा उघडायचा, आगगाडीचं तिकिट कसं काढायचं किंवा टेलिफोन जोडणीसाठी अर्ज कसा करायचा? आम्हाला माहीत नसतं. शाळांमधून आम्हाला प्रात्यक्षिकांसह आणि अधिक सार्थक जीवनोपयोगी शिक्षण मिळावं असं मला फार वाटतं.

‘Rally for the Valley’ २ ऑगस्ट १९९९ या दिवशी जलसिंधीला पोचली. गुजराथमधून मोर्चाला बंदी होती म्हणून मध्यप्रदेशातील जलसिंधीला पोचायला तिला लांबचा मार्ग घ्यावा लागला. संपूर्ण मार्गावर पोलीस पहारा होता. मोर्चामध्ये विद्यार्थी होते, डॉक्टर, इंजिनियर, व्यावसायिक, बँक कर्मचारी, स्वयंसेवी संस्था, माध्यमांचे प्रतिनिधी, कालाकार, काही परदेशी नागरिक असे उद्दिष्टाशी संबंधित लोक होते तशी काही कुतुहलापोटी आलेलेही होते. बाबा मुहरिया यांनी मोर्चातील जमावापुढे भाषण दिलं आणि या समग्र लढ्याची माहिती दिली.

अरुंधती रॉय फार दमून गेल्या होत्या पण त्यांचा चेहरा उत्कंठेनं आणि निश्चयानं फुलला होता. हा लोकांचा समुदाय या उध्वस्त झालेल्या आदिवासी खेड्यात एका ध्येयासाठी एकत्र येतो हे त्यांचे मोठेच यश होते. माझ्यासाठी तर अरुंधती रॉय ‘नायिका’ होती आणि तिला नीट पाहण्यासाठी मी तिच्या जवळ जवळ सरकत होते. तिचं लिखाण मला फार आवडायचं आणि तिचे दोन्ही लेख आणि बुकर प्राईज प्राप्त कादंबरी मी आवडीनं वाचली होती. मला तिला सांगायचं होतं की मला तिची शैली आवडते आणि ‘ती’ही आवडते पण हे सांगण्याचं धाडस काही मला झालं नाही. मी आपली सारखी तिच्याकडे टक लावून पाहून मात्र घेतलं.

दुसऱ्या दिवशी आम्ही बैठकीसाठी निमगव्हाणला जमलो. खोऱ्यामध्ये पिकणाऱ्या सर्व धान्यांचं बियाणं असलेली टोपली तिला भेट म्हणून देण्यात आली. मेधानं समारोप केला. ती जेव्हा लोकांशी बोलते, तिच्या लोकांशी बोलते तेव्हा तिच्या बोलण्याला एक विशिष्ट गोडवा आणि गंध असतो हे माझ्या पुन्हा लक्षात आलं. तिच्या सार्वजनिक सभेतील भाषणापेक्षा हे बोलणं खूप वेगळं असतं. इथं ती जीव ओतून बोलते, श्रोत्यांमधील प्रत्येकाशी

बोलते आणि भोवतालच्यांना “बरोबर आहे ना काका” असं म्हणून संभाषणात बांधून घेते.

दरम्यान आमच्या कानावर आलं की सुप्रीम कोर्टाकडून कोर्टाचा अवमान झाल्याची नोटीस नर्मदा बचाब आंदोलनावर आणि अरुंधती रॉयवर बजावण्यात येणार आहे. आम्ही सगळ्यांनी एक ठराव लिहिला आणि त्यात स्पष्टपणे लिहिलं की N.B.A. वर कोर्टाच्या बेअदबीचा आरोप न्याय्य वाटत असेल तर कोर्टानं अरुंधती रॉयबरोबर आमच्या सगळ्यांच्या नावांचा त्यात समावेश करावा.

आम्ही सगळ्यांच्या मनात नवीन ऊर्जेचा स्रोत निर्माण झाला होता आणि आमचा निश्चयही पक्का झाला की इतक्या मोठ्या प्रमाणावरचा संहार आम्ही यापुढे चालू देणार नाही.

नर्मदा खोरे अमर आहे! आम्ही ते जिवंत ठेवू!!

जे कृष्णमूर्ति आणि जी संयुक्ता

बुद्धिवादी लोकांची, तत्त्ववेत्त्यांची, विचारवंतांची पुस्तके, आजच्या पठडीत शिकणारे शाळा, कॉलेजातील विद्यार्थी वाचत नाहीत. मीही त्याला अपवाद नव्हते. कदाचित आपल्यावर बुद्धिमान किंवा अभ्यासू असा शिक्का बसायची मला भीती असावी. गंभीर विचार करणे आणि मनाला भेडसावणारे प्रश्न, समस्या यांच्यात अवगाहन करण्यापेक्षा - खऱ्या अर्थाने तत्त्वज्ञान ज्याचा खोलात विचार करतं - आम्ही विद्यार्थी सिनेमा, तारे-तारका, मित्र-मैत्रिणी आणि हेवेदावे यावर चर्चा करणे पसंत करतो.

मी जास्त तत्त्वज्ञान वाचले नाही हे खरे पण सुदैवाने त्याबद्दल माझं मन खुलं आहे. माझ्या PHE च्या अभ्यासाचा भाग म्हणून कृष्णमूर्तीचा अभ्यास मला करावा लागणार होता. तेव्हा त्याबद्दलची कोणतीच माहिती नसताना मी ते लगेचच मान्य केले आणि माझ्या PHE अभ्यासाचा सर्वोत्तम पैलू जर कोणता ठरला असेल तर तो हा. यामुळे तत्त्वज्ञानाच्या महत्त्वाच्या ग्रंथांचा मला परिचय झाला आणि त्यामुळे माझ्या व्यक्तिमत्त्वावर त्याचा फार मोठा ठसा उमटला.

PHE च्या माहितीपत्रकात लिहिलं होतं 'भाग १ - तात्त्विक' कृष्णमूर्तीच्या शिकवणुकीच्या संदर्भात माणूस असणं म्हणजे काय? यामध्ये संशोधन करायचं होतं. या भागात काही संभाषणांचा, वाचनाचा तसंच कृष्णमूर्तीच्या भाषणांचा, संवादांचा समावेश असलेली व्हिडिओ रेकॉर्डिंग पहाणे - हे होते. याला पूरक धार्मिक आणि तात्त्विक साहित्य वाचणे अपेक्षित होते.

कृष्णमूर्तीच्या तत्त्वज्ञानाचा समावेश पहिल्याच भागात केलेला आहे यावरून लक्षात यावं की PHE कार्यक्रमाचं ते एक महत्त्वाचं उद्दिष्ट होतं. शाळेत, विशेषतः माझे समुपदेशक जी.गौतम यांचा यावर जास्तीत जास्त भर होता.

काही वेळेस तर असंच वाटायचं की गौतमअण्णा घडणाऱ्या गोष्टींकडे फक्त 'कृष्णमूर्तीच्या' चष्म्यातून बघतात. माझ्या साप्ताहिक वृत्तान्तात पानं उलटताना 'कृष्णमूर्ती अभ्यास' असे शीर्षक आले की त्यांचा चेहरा अगदी फुलून जायचा आणि त्यांच्या तोंडून

प्रशंसेचा उद्गार बाहेर पडायचा.

“मग गेल्या आठवड्यात काय झालं?” ते विचारत, माझ्या कापड विणणे आणि इतर उपक्रमांतील पराक्रम आणि प्रगतीविषयी मी भरभरून बोलायची तेव्हा ते सगळं काही ऐकून घ्यायचे खरे पण ते त्यांना आतपर्यंत पोचत होतं की नव्हतं कुणास ठाऊक? पण एक प्रश्न मात्र हटकून विचारायचे “कृष्णमूर्ती अभ्यास काय झाला यावेळी?”

कृष्णमूर्ती अभ्यास म्हणजे ‘जे.के.’चे लिखाण आणि कृष्णमूर्ती फाऊंडेशनशी संबंधित शाळेतले शिक्षण किंवा बाहेरची लोकं यांच्याबरोबरच्या चर्चा! अभ्यासिकेच्या वातावरणात जेव्हा मी प्रथम जे.के. वाचले तेव्हा त्यांची भाषा आणि विचार यांच्याशी जुळवून घ्यायला मला वेळ लागला. जे.के. वाचल्यानंतर माझी त्याविषी प्रतिक्रिया होती ‘बापरे, मला काय वाटतं नेमकं या माणसाला समजलय की मानवी मनाचे व्यापार, निर्मम प्रश्नांनी सर्व मानवी भावनांचं त्यांनी केलेलं विच्छेदन, प्रत्येक भावनेच्या तळापर्यंत जायचा आग्रह या सगळ्यामुळे आपण भोवंडून जातो पण उत्कंठितही होतो. अवकाशातून खाली उडी घेताना होतं तसं जे.के. वाचत असताना आपोआपच समांतर विचार प्रक्रिया सुरू व्हायची “बरोबर आहे” पण सध्याच्या परिस्थितीत त्याचा तसाच उपयोग होईल का? मी त्या विशिष्ट परिस्थितीत तशीच वागेन का? कदाचित ते असंही असेल -

‘काहीच भरवशाचे नाही ही वस्तुस्थिती आहे.’ प्रत्येक मानवी मनाची अवस्था भरवशाची नसते. मग त्याचा आपण स्वीकार का करू नये? कायमस्वरूपी? - ऐकायला सोपे वाटतं. पण कसं?

त्याचा स्वीकार करून राहणं म्हणजे काय हे माहित आहे तुम्हाला? असं काही स्वीकारून त्यासह तुम्ही राहिला आहात कधी? - पण त्याची तुम्हाला सवय होत नाहीय!

हं! - मला यावर विचार करायला हवा.

नाही - मी ज्या गोष्टींबरोबर राहते त्यांची किंवा कशाचीही मला नेहमी सवयही होते - लोक, जागा, एवढंच काय तर फर्निचरचीसुद्धा.

“तुम्हाला माहित आहे, तुम्हाला झाडाची, सूर्यास्ताच्या सौंदर्याची सवय होते पण झाडाबरोबर जगताना, रोज सूर्यास्त नव्यानं बघताना - जणू आज प्रथमच तुम्ही तो पहात आहात स्पष्टपणे, एकाग्रतेनं त्यासाठी काही स्मृती नको, त्यासाठी रोज तुम्हाला त्याच्याकडे नव्यानं पहायला हवं, ताजेपणानं आणि तितक्याच एकाग्रपणे!

पण खरोखर हे शक्य आहे? उदा. समजा आदल्याच दिवशी माझी मैत्रीण मला अपमानकारक बोलली असेल तर आदल्या दिवशीचा प्रसंग विसरून ते काही झालेच नाही,

अशा रीतीनं आधीचा प्रसंग विसरून जाऊन मनाची पाटी कोरी ठेऊन मला कसं वागता येईल? आणि काही वेळेला तर कालच्या आठवणी लक्षात न घेता वर्तमानकाळात वावरण्याचे तोटेही होऊ शकतात. एखाद्याला वारंवार मी कर्जाऊ पैसे देत असेन आणि तो त्याची परतफेडही करत नसेल तर मी पुन्हा कोरी पाटी करून पैसे उसने कसे काय द्यायचे? मग मी शिकणार तरी कसे?

आपल्याला अनिश्चिततेत जगायचे आहे कारण जिथे अनिश्चितता असते तिथेच सर्जनशीलता असते. अनिश्चित वातावरणात जेव्हा तुम्ही वावरता तेव्हा आयुष्यातली कोणत्याही पातळीवरची समस्या, संघर्ष, आव्हानं यांना स्पष्टपणे आणि निकडीनं सामोरं जाता.

यात अर्थ आहे खरंच पण प्रत्येक गोष्टीला लगेचच, त्याच वेळी सामोरं जाणं म्हणजे काय? याचा असा अर्थ की मी आधी काही ठरवायचं नाही? कशाचीच निश्चिती नाही - असे असेलही, पण त्याचबरोबर बऱ्याच गोष्टी ठरवल्याप्रमाणेही होत आहेतच की, काही निर्बंध प्रसंगही कुठेतरी ठरवले असतातच. उदा. माझा PHE (Program for Higher Education) चा कार्यक्रम. त्याचा असा काही आराखडा आहेच मग व्यवहारात अनिश्चिततेबरोबर जगणे म्हणजे खरोखर काय?

अशारीतीनं हे शिक्षण पुढे चालू राह्यचे मी मला पडणारे प्रश्न टिपून ठेवायची, म्हणजे शिक्षकांबरोबरच्या चर्चेत मी त्यांच्याविषयी चर्चा करू शकेन. माझा चर्चेतला जोडीदार म्हणजे एक मवाळ मार्गदर्शक असे. संभाषण चालू ठेवणे हेच त्याचं मुख्य उद्दिष्ट असे, पण त्याचवेळी तो खुल्या, लवचीक विचारांचा माझ्या आकलनशक्तीविषयी, तर्कबुद्धीविषयी आवश्यक तेवढा संवेदनशीलही असे. शाळेतील पुष्कळ आण्णा आणि आक्का - गौतम, प्रसाद, अनन्त, सुमित्रा, पद्मावती, रमेश, पुष्पा, बिना वगैरे असे संवेदनशील होते.

आठवड्यातील कोणतीही एखादी घटना ज्याविषयी मला बोलावेसे वाटते अशी कोणतीही घटना चर्चेसाठी चालायची. एकदा मी अत्यंत अस्वस्थ, वैफल्यग्रस्त झाले होते. मी शिक्षकांना भेटले तेव्हा आम्ही त्या अवस्थेकडे बघताना असा विचार सुरू केला की याला कारण काय घडले असावे? कदाचित एखाद्या अंतस्थ कारणाचे ते बाह्य लक्षण असावे. मग हळूहळू माझ्या लक्षात आले की मला आतून कायम असुरक्षेची, अनिश्चिततेची भावना होती की मी जर चांगली विणकर झाले नाही तर? मी आयुष्यात यशस्वी झाले नाही तर? आणि माझी चिंता माझ्या चिडचिडीतून बाहेर व्यक्त होत होती. या असुरक्षेची माझ्या मनात झगडा सुरू होता आणि माझी चिडचिड हे त्याचं बाह्यलक्षण होतं.

आमच्यातील संवाद जसजसा विकसित होत होता, तेव्हा मला जाणवलं की माझ्या मनात सतत एक झगडा सुरू आहे. मी मनात माझा एक काल्पनिक आदर्श बाळगला होता, यशस्वी अशी प्रतिमा मी पाहात होते आणि अजाणता मी स्वतःची तुलना त्या आदर्श प्रतिमेशी सतत करत होते. माझ्या मते मी तो पर्याय शोधला होता. तरीही! 'जे आहे' आणि 'जे असायला हवे' या दोन्हीमध्ये हे अंतर राहणारच होते. शेवटी माझ्या मनातील या झगड्याचा शेवट कसा झाला? आम्ही जितके खोलात जात होतो तसे प्रश्न अधिक अवघड होत जायचे. त्यांची सरळ, स्वच्छ उत्तरं नव्हती असं नाही पण या संपूर्ण पद्धतीत ही गूढरम्यता होती. प्रत्येकाच्या एकमेकांविषयीच्या आकलनातून एखाद्या विषयाचे नवनवे आयाम आम्हाला दिसायचे, आमचेच नवीन पैलू समोर यायचे. शेवटी मी स्वतःच म्हणाची "आता माझी चिडचीड मला चांगली समजली, तर उद्या माझी चिडचीड कमी व्हायला हवी! बघू काय होतं ते..."

एखादेवेळी जे.के.चे एखादे उद्धरण मला विचाराला प्रवृत्त करी आणि त्यात आम्ही पूर्ण अवगाहन करायचो, जे.के. 'तुम्ही म्हणजे जग' या संकल्पनेविषयी खूप बोलायचे. 'हिंसा, अस्वस्थता, अन्याय - ज्याविषयी आपण तक्रार करतो हे सर्व बाहेर नाही, दुसरीकडे कुठे नाही तर ते आपल्या आतच आहे म्हणून हे बदलायचं असेल तर त्याची सुरुवात तुमच्या हातून व्हायला हवी.'

हे बरोबर वाटायचे पण मग असंही वाटायचं आपल्यातली प्रत्येक व्यक्ती अधिक चांगली, उत्तम होईपर्यंत जगातला सगळा अन्याय सहन करत मला आयुष्यभर वाट पहायला लागणार की काय? बाहेरच्या जगात काहीतरी बदल करण्याची तातडीची गरज मला एक माणूस या नात्यानं वाटायची. वेगवेगळ्या सामाजिक संस्था आणि चळवळी लोकांचे प्रश्न घेऊन त्यासाठी लढायचे, त्यांच्याविषयी मला खूप आस्था होती आणि मला कुतूहल वाटे की, 'तुम्ही म्हणजे जग' या संकल्पनेविषयी त्यांचे काय मत असेल?

पुष्कळ भावना आणि इंद्रियगोचर गोष्टी ज्यांच्याविषयी जे.के.नी लिहिलं आहे उदा. भीती, असुरक्षितता, मृत्यू, अहंकार, अधिकार, सत्य आणि अन्य काही - यांच्याविषयी मला खूप जिज्ञासा होती. 'नात्यांचा आरसा' याविषयीचे त्यांचे विचार व्यक्तिशः ईश्वरीय ज्ञान होते. स्वतःला जाणून घेण्यासाठी स्वतःच्या कृतीविषयी सजगता हवी, म्हणजेच नातेसंबंध. तुम्हाला स्वतःचा शोध लागतो तो सगळ्यांपासून एकटे राहून नाही लागत, सगळ्यांतून निवृत्त होऊनही नाही लागत, पण तो लागतो नात्यांतून, समाजाशी असलेले नाते, पतीशी, पत्नीशी, भावाशी, इतर माणसांशी यातून तुम्ही प्रतिसाद कसा देता, प्रतिक्रिया

काय असतात, हाच शोध घेण्यासाठी खास-विशेष सजगता हवी आणि आकलनाची कुशाग्रता हवी.

आयुष्यात प्रथमच इतरांशी असलेल्या माझ्या नातेसंबंधांतून मी स्वतःकडे पाहू लागले. कृष्णमूर्ती त्याला 'न्यायनिवाडा' न म्हणता 'पहाणे' म्हणतात.' विशिष्ट परिस्थितीत मी कशी वागते, का वागते किंवा काही लोकांशी मी जशी वागते तशी इतरांशी नाही वागत. स्वतःकडे असे पहाणे हे अत्यंत आनंदित करणारे असते तसं ते तुम्ही तुम्हाला नव्यानं शोधता हे थकवणारेही असते.

काही वेळेस काही मूलभूत प्रश्न मला त्रस्त करायचे. स्वतःविषयी जाणून घेण्यावर इतका भर का? जर शेवटी मला माझा न्यायनिवाडा करायचा नाही आणि स्वतःकडे फक्त 'पहायचे' आहे तर मग स्वतःविषयी जास्त जाणून तरी का घ्यायचे? मात्र अशा चर्चेतून आणि वाचनातून शोधाचे जे धागे मिळाले त्यामुळे माझ्या स्वतःच्या आयुष्याच्या बऱ्याच पैलूंविषयी मी फार गंभीरपणानं विचार केला, म्हणजे माझ्या सुखासीन कोशातून बरेच वेळा मला बाहेर ओढून काढलं. मला वाचनापेक्षा ही संभाषणं, हे संवाद अधिक आवडले. हे वेगळं सांगायला नकोच! जे.के. बऱ्याच वेळा शिक्षक आणि विद्यार्थी यांनी एकत्रितपणे जो शोध घ्यायचा किंवा दोन मित्रांची एकत्र वाटचाल असं म्हणत ती त्यांची एक विशिष्ट पद्धतच आहे, आवश्यक प्रक्रिया आहे.

जे.कृष्णमूर्तींचा भर ऐकणे आणि मनाची एकाग्रता - टिपकागदासारखी सगळं टिपून घेणारी - यावर होता.

'काळजीपूर्वक ऐका. अत्यंत एकाग्रतेनं की जिचा भंग होणार नाही, जी रूपांतरीत होणार नाही, जी तुलना करणार नाही. तुमचा संपर्क तीव्र स्वरूपाचा हवा - तुमचा तुमच्याशी, तसंच वक्त्याशीही.' सुरुवातीला जेव्हा मी स्वतःचे निरीक्षण करायला लागले तेव्हा माझे मन पूर्णपणे एकाग्र व्हायचे नाही. माझे लक्ष दुसरीकडेच जायचे किंवा मी विश्लेषण करू लागायची किंवा दुसरा काय म्हणतोय याची तुलना सुरू व्हायची. संभाषणात पूर्ण एकाग्र व्हायची नाही, विचार यायचा की सदा सर्वकाळ चित्त एकाग्र करायला मनाला कसं शिक्षण द्यायचं? परीक्षण, निवाडा न करता आत्मा आणि हृदय एकवटून कसे ऐकायचं? लोकांना कसं ऐकायचं? निसर्गाला? स्वतःला?

अहल्याचारी, कृष्णमूर्तींच्या दीर्घकालीन सहाध्यायी होत्या आणि जे.के. संवाद करताना माझी आवडती मैत्रीणही होत्या. त्यांचं वय सत्तरीपेक्षा जास्त होतं. विषय कितीही गुंतागुंतीचा असला तरी त्या निःसंदिग्धपणे स्वच्छ बोलत असत. त्या विषयाच्या सर्व अवस्थांच्या प्रवासात

त्या तुमच्याबरोबर असत आणि काही नवनवीन आकलनाच्या संभावना पुढे मांडायच्या.

शाळेत स्वातंत्र्यदिनादिवशी त्यांनी जे भाषण दिलं त्याचा माझ्यावर फार प्रभाव पडला. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटीश अंमलाखाली राहणं म्हणजे काय? याचा त्यांनी घटनात्मक आढावा घेतला आणि मग स्वातंत्र्याची त्यांची काय कल्पना आहे या महत्त्वाच्या विषयावर आणि स्वातंत्र्य म्हणजे आपली व्यक्तिगत काय संकल्पना यावर त्यांनी त्यांचे विचार मांडले. आपण मानसिक दृष्ट्या किती स्वतंत्र आहोत, पूर्वग्रहाच्या बेड्यातून आपण बाहेर पडलो आहोत का? आपल्या विचारात आपल्या कृतीत आपण स्वतंत्र आहोत का? आपलं शिक्षण आपल्याला स्वतंत्र विचार करायला शिकवतं का? विचार आणि कृतीचं स्वातंत्र्य आपल्याला आहे का? रवींद्रनाथ टागोरांच्या सुप्रसिद्ध कवितेतून त्यांनी प्रार्थना केली आहे 'जिथे मने निर्भय आहेत' त्यात त्यांना अभिप्रेत असलेलं स्वातंत्र्य आपल्याला आहे का? त्यांचं भाषण ऐकून मी 'स्वातंत्र्या'चा नव्याने विचार करू लागले.

थिऑसॉफीकल सोसायटीमधील अहिल्याचारी यांच्या घरी मी त्यांच्याशी संभाषणासाठी जायची. माझ्या वाढदिवशी तिने मला झोपाळ्यावर काही वेळ झुलायला सांगितले. मी त्यांच्याबाहेरच्या हॉलमध्ये बसले होते तेव्हा त्या आत गेल्या आणि घड्याळ घेऊन आल्या. हे जुनं घड्याळ मी वापरत होते. जी व्यक्ती हे घड्याळ चांगलं वापरील अशा व्यक्तीला मला ते द्यायचे आहे. वाढदिवसाच्या शुभेच्छा. असं म्हणून त्यांनी ते माझ्या मनगटावर बांधलं. मला ते वापरणं आवडलं असतं पण त्याची डायल माझ्या मनगटाएवढी मोठी होती. त्यामुळे मी ते माझ्या वडिलांना दिलं. मोठ्या आनंदानं ते घड्याळ ते वापरू लागले.

काही काळानंतर 'जे.के. संभाषण' नेहमीचीच वाटू लागली. ती पद्धत आखीव वाटू लागली. माझा त्याला विरोध असल्यानं मी ती टाळू लागले. एकदा मी माझ्या एका शिक्षकांनाही सांगितलं की गौतमअण्णांनी तुमच्याशी संभाषण कर म्हणून सांगितलं आहे पण मला नाही बोलायचं. संभाषण आताही चालू आहेत पण PHE च्या पहिल्या २ वर्षी ती जेवढ्या नियमितपणानं होत असत तेवढी आता व्हायची नाहीत.

जे. कृष्णमूर्तींचे सगळे ग्रंथ मी वाचले नाहीत, एकतर वाचायला एवढं प्रचंड होतं आणि जे विविध विषय मी वाचले त्यातून मला त्यांच्या तत्वज्ञानाविषयी जाण आली आणि त्याचा रसास्वाद मी घेऊ लागले आणि (सबकॉन्शस माईंड) सुप्त जागृतावस्थेत, मी त्यातील बऱ्या गोष्टी आत्मसात करू लागले. आमच्या खेड्यातील घरी एखाद्या विषयावरील चर्चा सुरू झाली की माझ्या नकळत मी कृष्णमूर्तींच्या दृष्टिकोनातून विचार व्यक्त करू लागत असे. माझे वडील मग मिष्किलपणे म्हणत "कृष्णमूर्ती बोलताहेत बरं हे"

जे.के.च्या साहित्याव्यतिरिक्त बौद्धिक विचारांना चालना देणारी गौतमअण्णांनी सुचवलेली कितीतरी पुस्तके वाचली. कंटोपनिषदावरील भाष्य, जोस्टेन गार्डरचं सोफीज वर्ल्ड, प्लेटोचे डायलॉग, जॉन स्टनबकची पुस्तके आणि रिचर्डचं जोनाथन लिव्हिंग स्टोन सीगल.

PHE च्या शेवटी ५ शिक्षकांच्या पॅनेलनी माझी मैत्रीण विनता आणि माझे समुपदेशक गौतमअण्णा यांनी माझी मुलाखत घेतली. माझ्या विषयांच्या अनुषंगानं आणि इतरही दृष्टीनं आम्ही सगळ्यांनी या PHE कार्यक्रमांमध्ये मी काय शिकले याचा मागोवा घेतला.

माझी मुलाखत संपवताना मी ज्या दोन वाक्यांची प्रतिक्रिया दिली त्यात माझ्या शिक्षणाचं सार सामावलं आहे.

आज माझ्यापुढे हे स्पष्ट झालं आहे जे.के. म्हणत तसं स्वातंत्र्य बरोबर जबाबदारी येते. गेल्या ३ वर्षांचा आढावा घेताना दिसतं की माझ्या समवेयस्कांपेक्षा मला नवनवीन क्षेत्रात विचरण करण्याचं आणि मला आवडेल ते करण्याचं स्वातंत्र्य मिळालं पण ते स्वातंत्र्य आपलं भावंड म्हणजे 'जबाबदारी' बरोबर घेऊन आलं. स्वातंत्र्याचा अर्थ लावून त्याप्रमाणे जगण्याचं स्वातंत्र्य मला मिळाले. माझं आयुष्य मला पूर्ण जबाबदारीनिशी हातात घ्यायला लागलं आणि आज त्या स्वातंत्र्याची किंमत आता कधी नव्हे एवढी स्पष्टपणे मला कळते आहे.

व्यक्ती म्हणून बऱ्याचशा गोष्टी पांढऱ्या किंवा काळ्या अशा मी समजून घेत होते. आज मात्र कोणत्याही प्रश्नाच्या बहुविध बाजू - मग ते अणुयुद्ध असो वा सौंदर्यस्पर्धा असो - आता माझ्या विषयीचा गोंधळ, अनिश्चितता माझ्या पुरती वाढली असेल पण मला कळलं आहे की वस्तुस्थिती फार मिश्र असते आणि गोंधळून जाणं हे काही नकारात्मक नक्की नाही.

मुलाखत संपवून निरोप घेताना पॅनेलमधले एक सदस्य म्हणाले तुझ्या संभ्रमावस्थेमधून स्पष्ट विचारांच्या वाटचालीची दिशा दिसते आहे.

वाटचालीतील टप्पा

वाटचालीतील टप्पा - 'पदवी'

जुलै १९९६ साली मी हायस्कूलमधून पदवी घेऊन बाहेर पडले तेव्हा मी तोपर्यंत 'पत्रव्यवहारानं पदवी' याविषयीही काही ऐकलं नव्हतं, इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठाविषयी माहिती असणं ही तर आणखी लांबची गोष्टी होती. PHE कार्यक्रमात विद्यार्थ्यांना पत्रव्यवहाराद्वारे डिग्री प्राप्त करणे आवश्यक आहे. 'इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ' हा एक जवळचा पर्याय होता. मला सांगण्यात आलं होतं की हा एक चांगला पर्याय आहे. जीवशास्त्रातील आणि इतर शास्त्रशाखेतील स्नातक उपाधीही इथे घेता येते. यापेक्षा जास्त काही शाळेमध्ये माहित नव्हते. मग आपलं आपणच सगळी माहिती मिळवायचं मी ठरवलं.

चेन्नईतील 'इग्नो'च विभागीय कार्यालय मी शोधून काढलं. माहिती पत्रकांचा मी पूर्ण अभ्यास केला ३ वर्षांचा जीवशास्त्रातील पदवी परीक्षेचाही त्यात अभ्यासक्रम होता पण त्यात एक समस्या होती. इग्नोचं सत्र जानेवारीमध्ये सुरू होतं म्हणजे नोंदणी करण्यासाठी मला आणखी ६ महिने थांबायला लागणार होते. त्याचा अर्थ असाही झाला की माझी बी.एस.सी.ची पदवी डिसेंबर १९९९ ला पूर्ण होणार. म्हणजे कॉलेज स्टुडंटपेक्षा ६ महिने उशिरा. 'नाही रे बाबा,' मी ठरविलं PHE कार्यक्रम आता ३ वर्षांपेक्षा ३.॥० वर्षांचा झाला आहे. मग मी कर्तव्य भावनेनं लाईफ सायन्स कार्यक्रमासाठी नावनोंदणी केली. मी PHE चा कोर्स घेतला होताच आता अवधी आणि वेळ या मुद्द्यावर मी माघार घेणार नव्हते.

पण लवकरच काही अडचणी आल्या. मला संपर्कासाठी दिलेलं अभ्यासकेंद्र जिथं मला वर्गांशी संपर्क करण्यासाठी प्रयोगशाळेसाठी आणि परीक्षेसाठी जावं लागणार होतं ते कॉलेज 'तिरुची' इथं होतं. चेन्नईपासून ते अंतर गाडीचा रात्रीचा प्रवास करून १० तासांचं होतं. प्रयोगशाळेतील प्रयोगासाठी आणि परीक्षेसाठी मला काही दिवस तिरुचीमध्ये थांबावेही लागणार होतं. मी नेमकं काय करावं? मी हा प्रश्न अनन्तअण्णांशी बोलले. तेव्हा त्यांनी सुचविले की त्यांच्या बहिणीचे कुटुंब तिरुचीमध्ये आहे. मी त्यांच्याकडे राहू शकेन. ही मोठीच मदत होती पण प्रश्नाचं ते व्यावहारिक उत्तर नव्हतं. माझं अभ्यासकेंद्र बदलून मला ते

चेन्नईमध्ये मिळालं असतं तर फार बरं झालं असतं. 'इग्नोयू' कार्यक्रम हाती घेतल्याशिवाय काही अंशी त्याच्यावर अवलंबून असलेला PHE कार्यक्रमही लटकला असता.

तिरुचीच्या अभ्यासकेंद्रात प्रवेशाच्या कार्यक्रमाला हजर राहण्याची सूचना लवकरच मला मिळाली. गाडीत बसल्यावर सगळं कसं काय पार पडणार याविषयीची चिंता मला सतावत होती. या खेपेला प्रथमच मी गाडीचं तिकीट एकटीनं काढलं होतं आणि एकटीनं प्रवास करणार होते. या दिशादर्शक कार्यक्रमानंतर 'इग्नोयू'च्या प्रादेशिक सहायक निदेशकांना मी माझी अडचण सांगितली. मला एवढी काळजी करायचं कारण नव्हतं. त्यांनी मला लगेचच शब्द दिला की संबंधित अधिकाऱ्यांना सांगून माझं अभ्यासकेंद्र चेन्नईमध्येच डी.जी.वैष्णव कॉलेजमध्ये मला बदलून मिळेल. ही मोठीच स्वागताह घटना होती आणि मी 'इग्नो'चा अभ्यासक्रम सुरू केला.

या मुक्त विद्यापीठात क्रेडिट पद्धतीनं गुण दिले जातात. माझ्या पदवी अभ्यासासाठी मला एकूण ९६ क्रेडिटस् लागणार होती. 'फाऊंडेशन कोर्स'सारखे काही विषय सक्तीचे होते आणि त्याला २४ क्रेडिटस् होती. मानव्य आणि सामाजिक शास्त्र, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान, इंग्लिश आणि कोणतीही एक भारतीय भाषा (मी तेलगू निवडली) हे ते विषय. अभ्यासक्रमातील पहिल्या वर्षातच हे विषय पूर्ण करायचे होते. याच्याशी संबंधित विषयात म्हणजे फिजिक्स, केमिस्ट्री, मॅथमेटिक्स या विषयांत २४ क्रेडिटस् पूर्ण करायची होती आणि मुख्य विषयात-जीवन विज्ञान यात ४८ क्रेडिटस् पूर्ण करायची होती.

'इग्नो' विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासकेंद्रावर काही महिन्यांच्या अवधीनंतर संपर्कवर्ग आयोजित करते असे २-३ वर्ग केल्यानंतर माझ्या लक्षात आलं की अगदी प्राथमिक स्वरूपाचे कोर्सचे साहित्य माहिती त्यात देतात आणि मला त्यांचा काहीच उपयोग नाही.

प्रत्येक वर्षी मी जास्तीत जास्त ३२ क्रेडिटस्साठी अभ्यास करू शकत होते. कोर्सची क्रेडिटस् ही वेळोवेळीच्या अभ्यासपाठ आणि सत्राच्या शेवटी असणारी परीक्षा यात पास झाल्यावर मिळतात. अभ्यासपाठ पूर्ण करण्याला ३०% गुण आणि सत्राच्या शेवटी असणाऱ्या परीक्षेला ७०% गुण आवश्यक आहेत. प्रत्येक सत्र ६ महिन्यांचे होते आणि प्रत्येक सत्राशेवटी येणाऱ्या परीक्षेला म्हणजे वर्षातून २ सत्रांच्या २ परीक्षांना मी बसले. प्रत्येक सत्राच्या शेवटी पुढील सत्रातील विषयांना बसण्यासाठी अर्ज करावा लागे. त्यामुळे अभ्यासाचे सर्व साहित्यही वेळेवर मिळत असे. डिग्रीचे विषय ३ ते ६ वर्षांच्या अवधीत पूर्ण करण्याची लवचिकता कार्यक्रमात होती पण मी पदवीचा अभ्यास ३ वर्षांतच पुरा करायचं ठरविलं होतं.

लाईफ सायन्सेस विषयात मी वेगवेगळे विषय निवडले 'सेल बायॉलॉजी, डेव्हलपमेंट

बायोलॉजी, इकॉलॉजी, फिजिऑलॉजी, बायोकेमिस्ट्री, टेक्साॅनॉमी आणि इव्होल्यूशन आणि ह्यूमन एनव्हायरॉनमेंट इतर विज्ञान विभाग मी निवडले ते होते - मेकॅनिक्स, ऑसिलेशन, ऑण्ड वेव्हज, अँटम्स आणि मॉलिक्यूल्स, इनऑर्गॅनिक केमिस्ट्री आणि मॅथेमॅटिकल मेथड्स. लाईफ सायन्सेसच्या विद्यार्थ्यांवर ह्यूमन एनव्हायरॉनमेंट मॉड्यूलच्या अंतर्गत एक प्रोजेक्ट (व्यावहारिक उपयोजन असलेला कोर्स) पूर्ण करणे बंधनकारक आहे.

अभ्याससाहित्य फार उत्तम होतं पण मंदगतीनं येत होतं. नेमून दिलेला अभ्यास त्या त्या वेळी पूर्ण करून देणे माझ्या दृष्टीनं सर्वात महत्वाचं होतं. यालाही क्रेडिट असल्यामुळे सत्राच्या शेवटी येणाऱ्या परीक्षेइतकंच याचंही महत्त्व होतं, मी नेमून दिलेला अभ्यास वेळेवर पूर्ण करण्याचा जास्तीत जास्त प्रयत्न करायची, पण ते तपासून दिल्लीच्या मुख्य ऑफिसला गुण धाडून द्यायचा वेग मात्र अतिशय मंद होता. काही वेळा तर असं व्हायचं की सत्र संपायच्या वेळच्या लेखी परीक्षा झाल्यानंतर कधी तरी ते गुण मला कळत असत.

बरेच वेळा इंग्रोजच्या कॉलेजमधील कार्यालयात जाऊन मी माझे असाइनमेंट पेपर चाळायची आणि त्याला मार्क दिले आहेत का आणि ते दिल्लीच्या ऑफिसला पाठविले आहेत का? हे पाह्यची. काही वेळेस तर ते तसे पाठविण्यासाठी मी कार्यालयीन कर्मचाऱ्यांची पाठ धरायची. बरेच वेळा असे व्हायचं की बरेच विद्यार्थी वेळेत काम पूर्ण करायचे नाहीत, वेळ उलटून गेल्यावर कित्येक महिन्यांनी काम पूर्ण करायचे. त्यामुळे लेक्चरर्स सुद्धा गुण देण्यात उशीर करायचे. बरेच वेळा मी लेक्चरर्सच्या पाठीमागे लागायची की त्यांनी माझे पेपर तपासून लवकर गुण द्यावेत. मला भीती वाटायची की माझ्या अंतिम निकालावर याचा परिणाम होईल आणि त्याला उशीर होईल. सुदैवानं त्यातील बरेच जण मदत करायला तत्पर होते आणि पाठिंबाही द्यायचे पण काही वेळेस मात्र अंत पाह्यचे. शेवटच्या सत्राच्या वेळी तर मी एक संपूर्ण दिवस माझ्या प्रोफेसरांच्या कार्यालयात हट्टीपणानं बसून राहिले माझ्या असाइनमेंट तपासून त्यांना गुण द्यावेत यासाठी.

विज्ञान विषय हा प्रयोगशाळेत प्रयोग केल्याशिवाय पूर्ण होतच नाही. लेखी विषयांसोबत 'इंग्रोज'मध्ये सुद्धा प्रयोगशाळेतील प्रयोगांची पूर्तता होणे आवश्यक होते. निवडलेल्या विषयांच्या क्रेडिटमधील २५% गुण हे प्रयोगांसाठी असायचे.

प्रयोगशाळेतील प्रयोग अभ्यासकेंद्रामध्ये आठवड्याच्या शेवटी असायचे. कॉलेज जेव्हा बंद व्हायचे तेव्हा ते चालत. काही वेळेस कॉलेजच्या सुट्टीच्या अवधीत सलग एक किंवा दोन आठवडे प्रयोगशाळेतील प्रयोग पूर्ण करावे लागत आणि ते सक्तीचे होते. आमचं अभ्यासकेंद्र सुसज्ज होतं. बहुतेक सर्व प्रयोग व्यवस्थित पार पाडले जायचे आणि

वैयक्तिकरीत्या गुणांकन केलं जायचं. मुख्य म्हणजे वर्गाचं वातावरण असल्यामुळे पुन्हा एकदा मला तो आनंद आणि अनुभव घेता आला. मी तो पूर्णपणे घेतला.

माझे बहुतेक सर्व सहाध्यायी माझ्या वयाचे होते. काही मात्र मोठे होते. ते सर्वजण नोकरी करायचे, बहुतेक जण प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ होते. आमचा चांगला मेळावा होता. आम्ही खूप मजा करायचो, वर्गातही आणि मधल्या सुट्टीतही. मी न चुकता प्रत्येक दिवशी डब्यात दहीभात न्यायची, त्यामुळे ते मला गंमतीनं 'मामी' म्हणाचे. आम्ही प्रोफेसर्सनाही नावे दिली होती. एक प्रोफेसर रसायनशास्त्रातील संकल्पना समजावून सांगताना रोजच्या व्यवहारातील उदाहरणे देत असत. 'मोलॅलिटी' आणि 'मोलॅरिटी' समजाऊन देताना ते उदाहरण द्यायचे - समजा भाजीचे वजन म्हणजे वांग्याचे ...! असं; तर आम्ही त्यांना 'वांगे सर' म्हणत असू.

माझ्या प्रोफेसर्सना आश्चर्य वाटे की मी माझी पदवी परीक्षा पत्रव्यवहारातून का देते म्हणून. पहिला प्रश्न ते विचारत की 'तू काम कुठे करतेस?' जेव्हा मी त्यांना सांगायची की मी काम/नोकरी करत नाही आणि PHE कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून हा पत्राद्वारे कोर्स करतय तेव्हा त्यांना तो सुखवस्तू घरातील मुलीचा स्वप्नाळूपणा वाटायचा.

मला भीती वाटायची ती 'विच्छेदन' करायची. सुदैवानं आमचे एक प्रोफेसर होते तेही विच्छेदन पसंत करायचे नाहीत आणि त्यांनी सगळे स्पेसीमेन तयार स्लाईडसरून आम्हाला शिकवले. फक्त एका प्रयोगात आम्हाला झुरळाचं विच्छेदन करायला लागलं. माझ्या तंत्रज्ञसहाध्यायींना मात्र रसायन आणि प्रयोगशाळेतील साहित्य वापरण्याचा अनुभव असल्यानं पूर्ण आत्मविश्वास होता. मी मात्र नवीन असल्यामुळे घाबरले हाते. नळीनं ते ॲसिड ओढून बाहेर टाकत जणू काही नारळाचे पाणी प्यावे असे.

पत्राद्वारे पदवीचा अभ्यास करताना मी महत्त्वाची कोणती गोष्ट शिकले असेन तर आपला आपण अभ्यास करणे. मागे वळून पाहताना लक्षात आलं की मी ते खूप आवडीनं केलं; मजा आली. पुस्तकाच्या प्रत्येक पानावर काहीतरी नवीन गोष्ट सापडायची. नेहमीच्या बी.एस.सी. परीक्षेइतकीच दर्जेदार अभ्यास सामुग्री आमच्याही कोर्सची होती. अभ्यासक्रम बहुव्याप्ती असलेला होता. संकल्पना समजण्यासाठी इतर पुस्तकांची मला गरज पडली नाही. चांगले अभ्यासाचे साहित्य आणि जोडीला स्वयंअध्ययन, यामुळे मला कमालीचा आत्मविश्वास आला होता. मी त्यात समाधानी होते आणि माझा विषय मला पूर्णपणे समजला होता.

पण 'स्व'अध्याय मात्र काही आधी चटकन जमला नव्हता. आपल्या शालेय पद्धतीमध्ये

‘स्व’अध्यायचं शिक्षणच दिलं जात नाही. ही मोट्टीच उणीव आहे. वर्गामध्ये जेव्हा एखादी संकल्पना शिक्षक स्पष्ट करून सांगतात तेव्हा विद्यार्थ्यांना ती अंशतः समजते आणि त्यात विद्यार्थी हा अक्रियाशील असतो. वर्गातून बाहेर पडले की शिक्षकांनी शिकवलेले आठवून त्याचा आशय परीक्षेसाठी आणि परीक्षेपुरता लक्षात ठेवायचा की संपले. माझ्या बाबतीत शिक्षकही मीच आणि विद्यार्थीही मीच. माझ्यातला शिक्षक विषय समजण्यासाठी आणि त्यातला आशय विद्यार्थ्याला स्पष्ट करून सांगण्यासाठी प्रथम तो विषय वाचून घ्यायचा. मग विद्यार्थ्यांचं काम म्हणजे जे स्पष्ट केलं आहे ते पुन्हा वाचायचे, शक्य तर त्यातील संकल्पना डोळ्यासमोर साकार करायची, त्या बाबतच्या शंका विचारायच्या आणि मग ती कल्पना लक्षात राहण्यासाठी सोप्या भाषेत त्याची टिपणं करायची. ही दुहेरी भूमिका दमछाक करणारी असली तरी पूर्ण समाधान देणारी आहे.

बायोकेमिस्ट्री, फिजिक्स आणि मॅथेमॅटिक्स असे काही विषय मला फार अवघड वाटायचे. त्यासाठी मला आमच्या आप्तेष्टांची आणि शाळेतील शिक्षकांची मदत घ्यावी लागे. मी आधी त्यांच्याशी बोलून मला मदत लागेल म्हणून सांगितलं आणि त्यांच्या घरी मी नियमितपणे जाऊन तो तो भाग शिकत होते. विषयाचं आकलन होण्यासाठी त्यांनी माझी मदत केली. त्यामुळेच मला बऱ्यापैकी चांगली गुणवत्ता मिळाली. रोज साधारणपणे मी तासभर अभ्यास करायची, पण परीक्षेच्या पूर्वीचे एक दोन महिने मात्र मी त्या त्या विषयांच्या अभ्यासात बुडून जायची; इतकी की दिवसाचे ८-१० तास मी अभ्यासात दंग असायची. परीक्षा सर्वसाधारणपणे सुट्टीनंतर असत. सुट्टीमध्ये मी माझ्या खेड्यात जायची आणि तिथे खूप अभ्यास करायची. उन्हाळा, दसरा, दीपावली या सुट्ट्यांमध्ये माझं मात्र अभ्यासाचं काम चाले.

माझ्या तीन वर्षांच्या पदवी कार्यक्रमाचे शेवटचे सत्र जवळ आले. त्याचवेळी ‘ह्यूमन एनव्हायरॉन्मेंट मोड्यूलचा भाग म्हणून एका योजनेवर मला काम करायचं होतं. गेली तीन वर्षे मी विणकर आणि कापड उद्योगांच्या क्षेत्रातच काम करत असल्यानं मी ठरवलं की कापडउद्योगाशी संबंधित, कापडरंगातील सांडपाण्यात सोडल्या जाणाऱ्या अवशिष्ट रसायनांचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम असा प्रकल्प घ्यायचा.

पण सुरुवात कोठून करायची? प्रथम मला प्रयोगशाळेची उपलब्धता आणि कोणी मार्गदर्शक लागणार होता. राजी मावशी आणि कृष्णन काकांनी सुचविलं की मी तारामणी, चेन्नई येथील ए.एम.एम. मुरुगप्पा चेट्टिअर रिसर्च सेंटर इथं चौकशी करावी. या सेंटरचे संस्थापक आणि संचालक सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ (कै.) श्री.सी.व्ही.शेषाद्री हे होते. ग्रामीण

भागातील अभिनव अशा वैज्ञानिक शोधांसाठी ते प्रसिद्ध होते. ५ वर्षांपूर्वी मी विद्यार्थी असताना एकदा त्यांना भेटले होते. आता ते हयात नाहीत म्हणून मी या केंद्राच्या नवीन संचालकांना भेटून नशीब आजमावण्याचं ठरवलं.

माझी विनंती मान्य झाल्यामुळे मी अगदी आनंदित झाले. संचालकांनी मला प्रयोगशाळेचा उपयोग करायची परवानगी तर दिलीच पण डॉ. पेरूपल या संशोधक शास्त्रज्ञाची आणि माझी ओळख करून दिली आणि माझ्या प्रकल्पामध्ये मला मदत आणि मार्गदर्शन करण्याविषयी सांगितलं. तिरुवन्मीयुरमधील आमच्या घरापासून हे सेंटर सायकलवरून जाण्याजोगं होतं, त्यामुळे मी रोज तिथे सहज जाऊ शकत होते.

पहिल्याच दिवशी मी माझ्या कापड उद्योगावरील प्रेमाविषयी डॉ. पेरूपल यांच्याशी बोलले. त्यांनी सुचवलं की सांडपाण्यात सोडण्यात येणाऱ्या कापडाच्या रंगांचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम अभ्यासताना त्याशिवाय तुरटीच्या वापराने या सांडपाण्यावर प्रक्रिया करता येईल का याविषयी मी प्रयोग करावेत. यासाठी कोणती पद्धत वापरायची ती विकसित करण्यासाठी त्यांनी मदत केली. सेंटरच्या ग्रंथालयात बसून मी सिद्धांताचा (Theory) अभ्यास केला आणि टिपणं घेतली. आम्ही सांडपाण्यात सोडलेल्या रंगांचे नमुने काही कापडउद्यगांतून गोळा करून बायोलॉजिकल ऑक्सिजन डिमांड लेव्हलचा तौलनिक अभ्यास करायचं ठरवलं. तसंच तुरटीची प्रक्रिया करण्यापूर्वी आणि केल्यानंतर वास आणि रंग यांच्या अवशिष्ट कणांचाही अभ्यास करायचं ठरवलं पण आता मुख्य आव्हान होतं ते मला असं सांडपाणी (effluents) कोण देणार? डॉ. पेरूमलनी मला ‘अंबतूर’मधील काही कापड उद्योग प्रभागांचे पत्ते दिले आणि सुचवलं की मी तिथे प्रयत्न करावा.

अंबतूर औद्योगिक वसाहतीकडे जाणारी बस मी त्या भर उन्हात दुपारच्या वेळी घेतल्याचं मला पक्कं आठवतं आहे. ही वसाहत शहराच्या पार दुसऱ्या टोकाला होती. मी चौकशी करत करत अखेरीस हव्या असलेल्या कापड उद्योग प्रभागात पोचले आणि या विभागाच्या मुख्यांना भेटायचे म्हणून सांगितले. माझा उद्देश मी त्यांना स्पष्ट करून सांगताना, तिनं माझ्या प्रकल्पाच्या कागदांवर नजर टाकली आणि म्हणाली “आम्ही आमच्या सांडपाण्यावर प्रक्रिया करतो त्यामुळे तुम्हाला त्याचा उपयोग होणार नाही.” मी म्हणाले की, “मला या सांडपाण्याची निकड आहे आणि प्रक्रिया केलेले का असेना ते मला हवे आहे.” “पण या अभ्यासाचे निष्कर्ष तुम्ही एखाद्या अधिकाऱ्याला देणार नाही याची काय खात्री आहे?” मी पुन्हा म्हणाले की हा एक विद्यार्थ्याचा प्रकल्प आहे, यापेक्षा जास्त काही नाही. तिनं मला आणखी काही प्रश्न विचारले आणि अखेरीस तिच्या हाताखालच्या माणसाला एका कॅनमध्ये

रंगरसायन मिश्रित पाणी आणायला सांगितले. मी तोंडभरून तिचे आभार मानले तेव्हा ती म्हणाली “तुझे निष्कर्ष मला देशील का?” मी मान डोलवली आणि ते रंगीत, विषारी पाणी माझ्या हातात घेतलं. जणू काही ते अमृत होतं! शेवटी जिकले.

प्रयोगशाळेत परत आल्यावर डॉ.पेरूमलनी पुढच्या प्रयोगात मला मदत करण्यासाठी त्यांच्या एका संशोधन-सहाय्यकाला सांगितलं. आता आणखी कोणत्या युनिटमधून असं रंगाचं सांडपणी मिळेल अशी चिंता मी बोलून दाखवली तेव्हा त्या सहायकानं त्याच्या ओळखीच्या युनिटमधून आणीन असं सांगितलं. मला तेच हवं होतं. त्यानं माझ्या प्रयोगात मला मार्गदर्शन केलं लवकरच आम्ही सर्व नमुन्यांचं पृथक्करण केलं. मी रिपोर्ट तयार केला आणि डॉ.पेरूमलनी त्यावर सही केली आणि वेळेवर इम्रोला तो सुपूर्द केला. या सगळ्या यातायातीला दोन महिने लागले.

शेवटी एकदाचा डिसेंबर आला. आता मी सत्र समाप्तीची शेवटची परीक्षा देणार होते. प्रत्येक सत्राला एका ठराविक तारखेपर्यंत प्रत्येक विद्यार्थी परीक्षेसाठी अर्जाचा फॉर्म भरून पाठवतो. त्यात त्यानं घेतलेले विषयही द्यायचे असतात. तो फॉर्म धाडला गेला नाही तर त्या सत्रामध्ये विद्यार्थी परीक्षेला बसू शकत नाही. मग त्याला ६ महिन्यांनी पुन्हा अर्ज पाठवावा लागतो.

दिवाळीचा सण जवळ आला. २००० सालची दिवाळी मी शेवटच्या परीक्षेची तयारी करत होते. त्या डिसेंबरला परीक्षेची डोकेदुखी संपणार होती.

मला कोणीतरी सांगितलं होतं की ‘अलेक पदमसी’ जाहिरात क्षेत्रातील गुरू - त्यानं लिरिल साबणाची जाहिरात मोहिम सुरू करण्यापूर्वी बाजाराचं सर्वेक्षण केलं होतं. त्याचा निष्कर्ष होता की भारतीय स्त्रिया स्नानगृहात सैलावलेल्या असतात. त्यामुळे भारतीय स्त्री स्नानगृहात जो निर्भर स्वच्छंदपणा अनुभवते त्याचाच लिरिलच्या जाहिरातीत त्यांनी उपयोग करून घेतला. बहुधा ते खरं असावं. खरोखरच मन निर्भर, सैल, मुक्त होतं आणि शांतपणे विचार करू शकतं ते शय्यागृहापेक्षा फक्त स्नानगृहातच.

त्या दिवशी मी आंघोळ करत होते आणि एकाएकी माझ्या अंगावर सर्रकन शहारा आला. माझ्या मनात एक शंका आली आणि मला थंडी भरून आली. बापरे बाप! माझा परीक्षेचा अर्जच मी अजून पठवला नव्हता. परीक्षेला बसण्यासाठी तो अर्ज भरून पाठवणं अत्यंत गरजेचं होतं आणि ते न करता मी परीक्षेची तयारी करत होते!

मी गडबडीनं स्नानगृहातून बाहेर आले आणि माझ्या आई-बाबांना हे सांगितलं. मी पार घाबरले होते. बापरे परीक्षेला बसायला आणखी ६ महिने वाट पहावी लागणार की काय?

माझा धीर सुटला. माझ्या आई-वडिलांनी मला शांत करण्याचा, माझी समजूत घालण्याचा खूप प्रयत्न केला पण माझ्यावर कशा कशाचा परिणाम झाला नाही. माझ्या हिशेबाप्रमाणे उशिरा अर्जाची मुदतही बहुधा गेली होती. (शेवटच्या तारखेनंतर १५ दिवसांची ती मुदत असते.) मी गोंधळ घालून सगळ्यांची झोप उडवली आणि दिवाळीचा आनंद कोणालाच घेता आला नाही. दुसऱ्या दिवशी भल्या पहाटे माझ्या आईबरोबर मी चेन्नईला जाणारी पहिली बस पकडली. शेवटचा प्रयत्न, काही उपाय करण्यासाठी आईच्या आधाराची मला खरोखर फार गरज होती. नक्कीच काहीतरी मार्ग असणारच. पुन्हा त्यांना विनंती करून बघायची. दंड पडला तर भरायचा, काहीतरी मार्ग शोधायला हवा होता.

चेन्नईमधील माझ्या घरी प्रवेश केल्यावर मी अर्ज करण्याची शेवटची तारीख तपासून बघण्यासाठी माझं माहितीपत्रक वेड्यासारखं शोधलं, माझ्या हृदयाचे ठोके मलाच ऐकू येत होते आणि एकदाचं मला ते सापडलं - हृदय क्षणभर थांबल्यासारखं झालं. अजून २ दिवसांची मुदत होती. जणू काही यमानं माझा मृत्यू ४८ तास पुढे ढकलला होता. अशा तऱ्हेची गफलत नियमित कॉलेजला जाणाऱ्यांची होत नाही. कारण मित्र, शिक्षक आठवण करून देतातच तुम्हाला. शेवटी ठरविल्याप्रमाणे डिसेंबरमध्येच मी माझे सर्व पेपर दिले आणि तो भयंकर महिना अखेर संपला. परीक्षा सोपी नक्कीच नव्हती. गणिताचा पेपर वाईट गेला. मला फक्त पासाएवढे मार्क्स हवे होते. तेवढे खूप होते.

माझा 'Program for Higher Education' कार्यक्रम संपत आला आणि त्याचबरोबर 'इग्नो'च्या पदवीचा अभ्यासही. 'टेक्स्टाईल डिझाईन अँड डेव्हलपमेन्ट' या नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ फॅशन टेक्नोलॉजीच्या पदव्युत्तर अभ्यासक्रमासाठी अर्ज करायचा मी ठरविलं. प्रवेश परीक्षेला बसतानाही माझ्या मनाला एक विचार कुरतडत होता की बी.एस.सी.ला मी गणितात पास होईन की नाही? - आणि मी पास झाले - काठावर. इतके कमी गुण मिळूनही इतका प्रचंड आनंद मला कधीच झाला नव्हता. इतके कमी गुण आतापर्यंत कोणत्याच परीक्षेत मला मिळाले नव्हते पण याच कमी गुणांनी मला मोठ्या चिंतेतून मुक्त करून जेवढा आनंद दिला तेवढा आनंद आतापर्यंतच्या माझ्या कोणत्याच जास्त गुणांनी दिला नव्हता. बी.एस.सी.ची माझी गुणांची सरासरी ७५% झाली.

पण हकीगत अजून संपलेली नाही. पदव्युत्तर कार्यक्रमाला प्रवेश घेतल्यानंतरही 'इग्नो'ची मला विविध संदर्भात पत्रे येतच होती. इतकी की इग्नोच्या सफेद पाकीटावर प्लॅस्टिकच्या आवरणातून दिसणारं माझं नाव आणि पत्ता पाहण्याचा मला अगदी वीट आला होता. एके दिवशी तसंच एक 'इग्नो'चं पाकीट आलं आणि मी त्याकडेही दुर्लक्ष केलं. माझ्या चुलत

बहिणीनं नेहमीच्या खिलाडूपणानं ते पाकिट फोडून आतला मजकूर मोठ्यांदा वाचायला सुरुवात केली मी काही प्रकल्प करीत होते आणि माझ्या कानावर काहीतरी पडलं, पण माझा विश्वासच बसेना, छे! कसं शक्य आहे? मी तिच्याकडून पत्र काढून घेतलं आणि वाचायला लागले -

‘कळविण्यास आनंद होतो आहे की तुम्ही लाईफ सायन्स विषयातील पदवी परीक्षेमध्ये प्रथम क्रमांकानं उत्तीर्ण झाल्यामुळे तुमच्या नावाची शिफारस २००० सालामधील सुवर्णपदकासाठी केली आहे.’ कसं काय झालं हे?

माझे पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाचे वर्ग सुरू झाल्यामुळे इंग्रूच्या पदवीदान समारंभाला मी हजर राहू शकले नाही. सुट्टी लागल्यावर मात्र मी ‘इंग्रू’च्या प्रादेशिक कार्यालयात जाऊन माझं सुवर्णपदक घेऊन आले. सहाय्यक संचालकांचा चेहरा ओळखीचा होता. याआधी माझ्या समस्या घेऊन मी अनेकदा त्यांच्याकडे गेले होते. माझं अभ्यासकेंद्र बदलून द्यायची समस्याही त्यांनी सोडवली होती. बहुधा यावेळीसुद्धा ही आता काय समस्या घेऊन आली आहे असं त्यांना वाटलं असतं तर नवल नको. माझ्या येण्याचं कारण जेव्हा मी त्यांना सांगितलं तेव्हा त्यांना खूप आनंद झाला. त्यांनी इकडे तिकडे फोन करून माझे पदक आणि प्रमाणपत्र घेऊन येण्याविषयी सांगितलं. सुवर्णपदक आलं मी ते बघितलं, जणू काही माझ्याकडे ते चेष्टेनं पहात होतं. त्यावर लिहिलं होतं ‘सुब्रह्मणीयम’. सुब्रह्मणीयम? मी रडवेली होऊन विचारलं. काही चूक होती ती? मला पदक मिळालय तरी का नाही?

सहाय्यक संचालकांनी पदक नीट निरखून पाहिलं आणि म्हणाले ‘संयुक्ता आम्हाला क्षमा कर. पदकाची अदलाबदल झाली असावी बहुधा. तुझं मेडल त्यांना गेलं असावं. आम्ही त्यांच्याशी संपर्क करून ते परत मिळवू. ते इथेच ‘टी नगर’ला राहतात. खरंच सगळ्याबद्दल क्षमस्व. आता तू प्रमाणपत्र घेऊन जा आणि पदक आम्ही कुरीयरनं पाठवू.

“नको, कुरीयरनं नको.” मी घाईघाईनं म्हणाले. पुन्हा ते हरवायची आणि त्याबद्दल केलेल्या क्षमायाचनेची माझी तयारी नव्हती. “माझ्या आईजवळ द्या. पुढच्या आठवड्यात ती चेन्नईला येणार आहे. मी तिच्याजवळ अधिकारपत्र देते.” असं म्हणून मी ऑफिसबाहेर पडले.

बाप रे, केवढं हे दुःसाहस!

माझी धाकटी बहीण जेव्हा १२वी ची परीक्षा दिल्यानंतर विविध पर्यायांचा विचार करत होती तेव्हा आईची प्रतिक्रिया होती “तू सुद्धा तुझी पदवी परीक्षा ‘इंग्रू’तून का देत नाहीस? तुलाही सुवर्णपदक मिळेल.”

पुढे काय...? ...?

३॥ वर्षांच्या माझ्या 'शोध' कार्यक्रमानंतर आता वेळ आली आणखी एका विचारांच्या घुसळणीची.

सर्वात बहुमोलाची समस्या पुढे काय?

माझं प्रथम प्राधान्य 'कापडउद्योग' होतं. त्यात 'रचना परिमिति'मध्ये मला शोध घ्यायचा होता. मला त्याची आवड तर होती, मला ते जमण्यासारखेही होते म्हणून नव्हे तर त्यामुळे विणकर समाजाचाही फायदा होणार होता पण 'टेक्स्टाईल डिझाइन'चे शिक्षण मी कुठे घ्यावं हा प्रश्न माझ्यासमोर होता. असे शिक्षण देणाऱ्या २ संस्था माझ्या माहितीत होत्या अहमदाबादची 'नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ डिझाइन' आणि दुसरी 'नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ फॅशन टेक्नोलॉजी' तिसरा पर्याय सुचवला गेला तो कोर्स मी परदेशात करावा पण ३ वर्षांचा पदवीपूर्व कोर्स केल्यानंतर. मी या पदव्युत्तर परीक्षेला पात्र नव्हते. काही युनिव्हर्सिटीतून मला उत्तरादाखल 'मी त्यांचा' पदवीपूर्व कार्यक्रम पूर्ण करावा असे उत्तर आले. मला ते पसंत पडले नाही. पदवीपूर्व अभ्यास मला पुन्हा करायचा नव्हता. त्यामुळे परदेशात जाऊन शिकायचा पर्याय बाद झाला. दुसरा पर्याय म्हणजे नेहमीचा विद्यालयीन अभ्यास करणे आणि 'मास्टर्स' डिग्री मिळवणे. उद्गारम्मांचं सांगणं होतं की समाजविज्ञानात मी मास्टर्स डिग्री घ्यावी. विद्यापीठाच्या वातावरणात माझ्या बुद्धीची चांगली जोपासना होईल आणि ती विशाल होईल. त्या म्हणाल्या "डिझाइन काय गं, केव्हाही शिकता येईल." पुढे त्या म्हणाल्या "आता जर तू समाजविज्ञानावर अभ्यास केंद्रित केलास तर तुझा बौद्धिक वकूब वाढेल आणि कोणत्याही गोष्टीकडे तू विश्लेषणात्मक दृष्टीने बघशील, पद्धतशीर विचार करशील. चांगल्या विद्यापीठातून तुझ्या क्षमता चांगल्या विकसित होतील. माझे वडिल 'समाज वैज्ञानिक' असल्यामुळे उद्गारम्मांचा दृष्टिकोन त्यांना समजला. खरंतर त्यांना नेहमीच वाटायचं की मी इतिहास किंवा समाजविज्ञानाचा किंवा होमिओपथीचाही अभ्यास करावा पण शेवटी मी जे करेन त्यात मला आनंद वाटला पाहिजे. त्यांची ती किमान अपेक्षा होती.

काही अवधीपर्यंत मी दोन्ही पर्याय माझ्यापुढे खुले ठेवले होते. अर्थात माझा कल

आणि आवड ही विज्ञान किंवा सामाजिक विज्ञानातील विद्यापीठीय डिग्रीपेक्षा 'टेक्स्टाईल डिझाइन'कडे जास्त होती. त्यामुळे मी N.I.D., N.I.F.T. दोन्ही ठिकाणी टेक्स्टाईल डिझाइन कार्यक्रमासाठी अर्ज केले आणि दिल्लीच्या जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठाकडे लाईफ सायन्सेस मध्ये मास्टर्स डिग्रीसाठीही अर्ज केला.

N.I.D. नं माझा अर्ज नाकारला कारण टेक्स्टाईलशी संबंधित पदवी माझ्याकडे नव्हती आणि ४ वर्षांचा पदवीचा नवा अभ्यासक्रम नव्याने करायची माझी तयारी नव्हती. त्यामुळे आता एकच कार्यक्रम शिल्लक उरला N.I.F.T. चा. मला टेक्स्टाईल डिझाइनची करीयर गांभीर्यानं करायची असल्यामुळे मी माझे गणित आणि विश्लेषण कौशल्यातील ज्ञान ताजे करायसाठी मार्गदर्शनाचे क्लास लावले. 'जे.एन.यू.'ची परीक्षा खूप नंतर असल्यामुळे N.I.F.T. च्या लेखी प्रवेशपरीक्षेवर मी माझं सारं लक्ष केंद्रित केलं.

एकदाची ती परीक्षा संपली अपेक्षेइतकी काही ती परीक्षा चांगली झाली नाही. मी जे.एन.यू.च्या परीक्षेची तयारी सुरू केल्याकेल्याच सुदैवानं N.I.F.T.च्या प्रवेश परीक्षेचा निकाल आला. मी त्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाले होते. माझा जीव भांड्यात पडला पण अंतिम प्रवेशापूर्वी आणखी दोन अवघड पायऱ्या ओलांडायच्या होत्या. त्यात जर माझी निवड झाली नाही तर? ही शंका मनात थोडी होतीच, त्यामुळे मी दस्तकार आंध्रसारख्या संस्थेत किंवा एखाद्या स्वतंत्रपणे काम करणाऱ्या टेक्स्टाईल डिझायनर बरोबर काम करण्याची मानसिक तयारी सुरू केली. त्यामुळे माझी कापडउद्योगात काम करण्याची आवड पुरी करता आली असती. मग मला नेहमीच्या कॉलेजमध्ये प्रवेश मिळो न मिळो. मनामध्ये जर-तर ची तुंबळ धुमश्चक्री सुरू होती पण माझ्या आईवडिलांबरोबर वारंवार केलेल्या चर्चेमुळे आणि त्यांच्या सततच्या पाठिंब्यामुळे आणि बळामुळे गोष्टी सोप्या झाल्या. मी 'जे.एन.यू.'च्या प्रवेश परीक्षेची तयारी थोडी नावडीनंच सुरू केली.

N.I.F.T. च्या Situation Test साठी मला बोलावणं आलं. प्रवेशाची ही दुसरी पायरी होती आणि त्यासाठी मला दिल्लीला जायचं होतं. या परीक्षेत उमेदवाराला काही प्राथमिक स्वरूपाचं साहित्य दिलं जातं - म्हणजे कागदी कप, बशी, थोडे कागद, डिंक, कात्री, पेय प्यायच्या स्ट्रॉ आणि त्यामधून तुम्ही विश्वसुंदरीचा मुकुट किंवा 'वर्ल्ड पिस कप' बनवायचा. वेगवेगळ्या कोनांतून दिसेल असं त्याचं प्रतिरूप स्केचही बनवायचं होतं.

नंतर मुलाखतीची पायरी. मला वाटलं होतं की गेल्या ३ वर्षांत मी जे काही कापड विणायच्या कलेसंबंधी प्रत्यक्ष काम केले त्याचे नमुने दाखवायची चांगली संधी आहे म्हणून मी जय्यत तयारीनिशी मुलाखतीला गेले पण जे झाले ते अगदी वेगळे!

माझ्या वैयक्तिक माहितीमध्ये माझ्या आवडीमध्ये नाट्यकला-अभिनय याचा उल्लेख होता. मुलाखत घेणाऱ्यांपैकी एकानं मला जयललितांची नक्कल करायला सांगितलं, जयललिता आधी सिनेमा नटी होत्या आणि नंतर तमिळनाडूच्या त्या मुख्यमंत्री झाल्या होत्या. दुसऱ्या एकानं मला विनोद-चुटका सांगायला सांगितलं. मला चुटका सांगणं काही जमत नाही आणि ऐनवेळी चटकन मला काही चांगला आठवला नाही. मग मी माझ्या बाबतीत नुकतीच घडलेली एक विनोदी घटना सांगितली टेक्स्टाईलशी संबंधित काही प्रश्न सोडले तर मला माझ्या कापड विणकाम कलेतील माझे कौशल्य, माझे काम दाखवायची संधी काही मिळेल. आता आपणहूनच त्याविषयी बोलावं की काय असा मी विचार करत होते, त्यावेळी शेवटी एकानं विचारलं, 'टेक्स्टाईल डिझाइन'ला दुसरा पर्याय म्हणून तुम्हाला कोणता विषय घ्यायला आवडेल?

मी प्रचंड हादरले. माझी मुलाखत संपली की काय ? आत्तापर्यंत त्यांनी माझी फक्त अभिनयाची चुणूक पाहिली होती, असं कसं करू शकतात ते ?

'पण-पण-' मी चाचरत म्हणाले. नाही असे आम्ही ठरवलं आहे. त्यामुळे तुम्हाला एन.आय.एफ्.टी. मध्ये इतर कोणता कोर्स करायला आवडेल का ?- म्हणजे डिझाइन ऑक्सेसरी, लेदर, लोकरीचं विणकाम, ?' त्यांनी मला विचारलं, 'नाही ! मी तुमची आभारी आहे.' मी ठामपणानं सांगितलं - 'मला फक्त टेक्स्टाईल डिझाइनमध्येच शिकायचे आहे.' आतून मी रागानं धुमसत होते.

'मग आता तू काय करणार ?' दुसरा तुमचा पर्याय - काय?'

"मी एन्.आय.डी.ला अर्ज केला होता, पण टेक्स्टाईलशी संबंधित विषयातील आवश्यक पदवी माझ्याकडे नसल्यानं माझा विचार झाला नाही. आता मी कदाचित टेक्स्टाईल डिझाईनबरोबर काम करीन पण मी 'टेक्स्टाईल डिझाईन'मध्येच करणार. मी तुमची आभारी आहे." असं म्हणून सौंदर्य स्पर्धेतील सुंदरींशी स्पर्धा करेल असं त्यांच्या सवयीचं घोटीव खोटं खोटं हसून मी हॉलमधून बाहेर पडले. आपल्या निवडीची शक्यता नक्की नाही असं मला वाटत होतं, पण गंमत म्हणजे बाकी सगळ्यांना नेमकं उलटं वाटत होतं आणि शेवटी तेच बरोबर ठरले.

माझ्या 'जेएनयू'च्या परीक्षेच्या २-३ दिवस आधी एन्.आय.एफ्.टी.कडून मला टेक्स्टाईल डिग्री कार्यक्रमाला प्रवेश मिळाल्याचं (होकाराचं) कळालं. मी अगदी रोमांचित झाले, पण तरीही मी 'जेएनयू'च्या परीक्षेला बसले. त्यांत निवड झाली नाही हे अलाहिदा.

जुलै २००० मध्ये हैद्राबादच्या 'एन्.आय.एफ्.टी.'च्या टेक्स्टाईल डिझाइन कार्यक्रमाच्या

पहिल्या बॅचला प्रवेश घेणाऱ्यांमध्ये मी एक होते. पदव्युत्तर पदविका मला मिळणार होती. मला माहीत असलेल्या जगापेक्षा एन्.आय.एफ्.टी. पूर्ण निराळी होती. अत्यंत आधुनिक फॅशनेबल उच्चभ्रू अशी ती शहरातली जागा होती. कॉलेजचा माझा तो पहिलाच अनुभव होता.

मला तो कोर्स खूप उत्कंठावर्धक वाटला आणि न चुकता रोज कॉलेजला जायचं मी ठरवलं. आमची ही पहिलीच बॅच असल्यामुळे सुरुवातीच्या काही अडचणी होत्या पण त्याचेही काही फायदे होतेच. लवकरच मी माझ्या मित्रमैत्रिणींमध्ये रमले. आता मागे वळून बघताना मला हे कबूल करायला पाहिजे की 'एन्.आय.एफ्.टी.'च्या शिक्षणात काही उणीवा होत्या पण तशा त्या कोठेही असतातच. माझ्या दृष्टीनं महत्त्वाचं होतं ते हे की ते जे शिक्षण देत होते, त्यातलं चांगलं ग्रहण करणं. माझ्या सकारात्मक दृष्टिकोनामुळे कोर्समध्ये पुढे जाणे मला फार सोपे गेले. मी कोर्स फार उत्तम प्रकारे पूर्ण केला आणि हैद्राबाद केंद्रातील विशेष प्राविण्याचं विद्यालयीन पारितोषिक मला मिळालं.

सर्वकाही शक्यतेच्या कोटीत

पाठिंबा देणारं घर -

मी वेगळ्या रस्त्यानं वाटचाल करायची ठरविल्यानंतर माझ्या आई-वडिलांचा, विशेष करून माझ्या आईचा जो पाठिंबा मला मिळाला तो निर्णायक होता. माझ्या मार्गामध्ये जे चढउतार आले त्यामुळे निर्णयात त्यांचा मोठा वाटा होता. माझ्या आत्मविश्वासात आणि बळामध्येही त्याचा वाटा होता. माझे आईवडील माझ्या पाठिशी आहेत हा विचार प्रत्येकवेळी मला आश्वासक होता.

रोजच्या जीवनातील व्यवहारात मी ३॥ वर्षांच्या माझ्या अभ्यासाच्या अवधीत ज्यांच्याकडे राहिले, त्या सर्व कुटुंबांचा खास करून राजीमावशींचा सहभाग फार मोठा आहे. ती कायम मला व्यावहारिक, भावनिक, मानसिक आधार देत राहिली.

मी शाळेतून परत आल्यावर राजी मावशीनं विचारायचा आवकाश की 'आज काय झालं?' लगेच मी विणायच्या कलेच्या वर्गात काय काय झालं, मी सायकलवरून कशी पडत होते, शाळेतला सांबर भात किती बेचव होता आणि त्यापुढे तिचे 'रस्सम्' किती चवीचे असते - असं सगळं मी सांगत सुटायची, न थांबता ! राजी मावशी मान डोलवायची, माझं ऐकायची, अधून मधून 'हो का?' असं विचारायची. एकीकडे तिचं काम चालू असायचे. प्रत्येक दिवशी दोन वेळा तिला अशी बडबड ऐकून घ्यावी लागे. एक माझ्याकडून, एक तिची मुलगी आर्या - तिची ती स्वयंपाकघरात फिरता फिरता तिच्या शाळेतल्या सगळ्या विषयांच्या अगदी इतिहासापासून जीवशास्त्रापर्यंत प्रश्नांची सगळी उत्तरं ती आईला सांगे.

'आर्या' काही काही वेळेला माझ्याकडे 'रसायन शास्त्र' किंवा 'जीवशास्त्र'तील शंका विचारायला यायची. बरेच वेळा गाण्याच्या वर्गाला आम्ही बरोबर जायचो. तेव्हा मी जास्त बोलायची. ती फार 'लाघवी' होती आणि तिला मिळालेलं सगळं ती मला वाटून द्यायची. तिचं लिखाण, निबंध आणि गोष्टी फार छान असत. जेव्हा ती स्वयंपाक घरात तिच्या आईला आपलं लिखाण वाचून दाखवायची तेव्हा मला तिच्या लेखन कौशल्याबद्दल कौतुक वाटे.

जेव्हा घरी पाहुणे यायचे तेव्हा राजी मावशी नेहमीच त्यांना माझी ओळख करून द्यायची

‘ही संयुक्ता, आमच्या मैत्रिणीची मुलगी. शिक्षणाच्या क्षेत्रात तिनं वेगळी वाटचाल चोखाळली आहे.’ मग मी सांगायची की नुसतं सगळे जातात म्हणून आपणही कॉलेजला जायचं त्याऐवजी मी काय वेगळं करते आहे ते. एक दोन महिन्यांतच अशा बऱ्याच ओळखी झाल्यानंतर मी माझ्या शैक्षणिक कार्यक्रमाबद्दल १२ मिनिटांच्या अवधीत संपूर्ण कल्पना देण्यात अगदी तरबेज झाले. माझ्या या कथनानंतर लोकांच्या येणाऱ्या प्रतिक्रिया वेगवेगळ्या असत. बरेच जण अविश्वासानं माना डोलवत पण काही थोड्यांना वाटे की, ‘मी माझा वेळ वाया घालवते आहे.’

अशा वेळी राजी मावशी, देवा मावशी लगेच माझ्या मदतीला यायच्या “गेल्या महिन्यात ही ना नर्मदा खोऱ्यात गेली होती, आणि तिनं विणलेला हा टॉवेल पाहिला का? तिच्या स्वतःच्या हातानं तिनं तो मागावर विणला.” त्या अगदी कळकळीनं आणि अभिमानानं सांगायच्या.

माझ्या आईवडिलांपुढे, राजी आणि देवा मावशींपुढे मला काहीच सिद्ध करायची गरज नव्हती. त्यांचा माझ्यावर असलेला विश्वास, मी करतेय ते बरोबर आहे याचा ठोस पुरावा होता.

आर्थिक बाब -

लोक मला बरेच वेळा विचारतात की मी जे शिक्षण घेतले त्यासाठी मला किती खर्च आला आणि शाळेमध्ये मला ‘फी’ द्यावी लागली का ? त्या आर्थिक खर्चाची माहिती मी देते -

शाळेंत माझ्याकडून या शैक्षणिक कार्यक्रमासाठी कोणतीही फी घेतली नाही आणि त्यांनी हेही स्पष्ट केलं की पैशाची बाब तुम्ही आणि तुमचे शिक्षक पाहून घ्या. शाळेचे अधिकारी विद्यार्थ्यांना दुपारचे जेवण देत असत त्यांचेही पैसे, त्यांनी माझ्याकडून घेतले नाहीत. त्यांनी मला सांगितलं तू फक्त एकच जास्तीची ! आम्ही सगळ्यांसाठी स्वयंपाक करतोच.

ज्या ज्या शिक्षकांकडे मी शिकले ते शाळेचेच पगारी मार्गदर्शक होते आणि त्यांनी माझ्याकडून कोणतीही वैयक्तिक फी घेतली नाही, विशेषतः तरीतअण्णांनी ! माझ्या नृत्याच्या वर्गासाठी मी महिना २०० रुपये देत होते. तर संगीताचे वर्ग निःशुल्क होते, कारण संगीत मास्तरांना संगीत शिकविण्याचे पैसे घेणं मान्य नव्हतं. ओरिगामीचे शिक्षक नटराजन यांच्याकडे मी ३ आठवडे शिकले. त्यांनीही पैसे घेतले नाहीत. चेन्नईतील संपूर्ण घटनांचाही काहीच खर्च नाही. कारण यजमान सत्यनारायण गुरूंनी माझ्याकडून पेईंग गेस्ट म्हणून पैसे

घेतले नाहीत, कारण त्यांनी मला पेईंग गेस्ट कधी मानलंच नाही. ओधाणा आणि त्यांच्या कुटुंबानं सुद्धा मला कुटुंबातील एक मानलं. ते गरीब होते. त्यांच्याकडून मी कपडा विणायला शिकले होते, पण त्यांनी पैसे नाही घेतले. 'इमू'ची वार्षिक फी होती. रु. १२००. त्यातच अभ्यास साहित्य दिले जायचे. प्रवास खर्च माझ्या पॉकेटमनीतून भागायचा.

या सगळ्या प्रसंगात मी माझी फी वस्तुरूपात दिली. रोख पैशात नाही. मी हातानं विणून मागावर केलेली, रंगवलेली वा हस्तकौशल्याची एखादी वस्तू असो वा सणासुदीला घेतलेले नवीन कपडे असोत किंवा आमच्या खेड्यातील शेतावरचे काही पीक असो. एखाद्या विद्यार्थ्याला त्याची सामाजिक वा आर्थिक परिस्थिती काहीही असो-त्याच्यासाठी उच्च शिक्षण घेण्यासाठी हा योग्य मार्ग आहे का ? हा पर्याय होऊ शकतो काय ? मी तो करू शकले ते माझ्या बहुतेक सर्व शिक्षकांनी माझ्याकडून फी घेतली नाही म्हणून !

माझ्यापुरते बोलायचे तर या शैक्षणिक कार्यक्रमाला जास्त खर्च किंवा फीज असत्या तरी मी हाच कार्यक्रम पूर्ण केला असता. मी जेव्हा हा मार्ग निवडला, तेव्हा मला माझे शिक्षक कोण आहेत आणि त्यांची फी किती ओह हे कुठे माहित होते ? अर्थात माझ्यामागे मला पाठिंबा देणारे माझे आईवडील होते. तेही अशा विचारसरणीचे की रूळलेल्या कॉलेजशिक्षणाच्या वाटेनं जाण्यापेक्षा मुलीला खऱ्या अर्थाने शिक्षण देण्याचे असेही काही चांगले मार्ग आहेत.

शेवटी निष्कर्ष असा की या उच्च शिक्षणाच्या शोधासाठी जे आर्थिकबळ लागतं ते पारंपरिक कॉलेजच्या पदवी कार्यक्रमाच्या खर्चाइतपत आहे, खरंतर त्यापेक्षा कमीच लागतं कॉलेजच्या वेगवेगळ्या कोर्सेसच्या फीमध्ये फरक असतो. तसा इथंही विषयानुरूप फरक असणार. तम्ही तुमच्या शिक्षकांशी, भवतालाशी कसे संबंध निर्माण करता त्यावरही ते अवलंबून आहे.

आज, मला वाटतं की मध्यम वर्गातील मुलांसाठी (मी ही त्यापैकीच आहे) त्यांच्या कुटुंबाला परवडेल असा हा शिक्षणाचा कार्यक्रम आहे. कळीचा मुद्दा आहे, तो असा की पारंपरिक उच्च शिक्षणाचा खर्च परवडत असूनही या शोध घेणाऱ्या वेगळ्या मार्गावरून उच्च शिक्षण घेण्याचं धाडस आपण करणार का ?

शेवट आणि सुरुवात -

हायस्कूल आणि कॉलेज या दोन्हीमधील टप्प्यावर आपल्या आवडीच्या विषयात शिक्षण घ्यायचा शोध घेण्यासाठी १ वर्ष आपण देणार का ? याचा अर्थ असा करणार का ? की अमक्यानं एक वर्ष वाया घालवलं ? त्याचा अर्थ बरोबरीच्या वयोगटातील मुलांपेक्षा एखादं

वर्ष आपण मागे पडणार, हा तुम्हाला धोका वाटतो का ? भारतीय विद्यार्थी आणि पालक यांना सर्वसामान्यपणे वाटणाऱ्या चिंतेमध्ये त्याचं उत्तर सापडतं, जे विचारायलाही लागत नाही. (ती चिंता थोडीशी वाटतेच) ते म्हणजे 'हो वाटणारच' आता मात्र मला ही चिंता अनाठायी वाटते.

आपल्या आवडत्या विषयाचा शोध घेण्याचा कालावधी म्हणजे काही वेळ वाया घालवणं नाही. उलट आवडत्या गोष्टींसाठी, त्या साध्य करण्यासाठी. आपला वेळ जास्त जागरूकतेनं जास्त कार्यक्षमतेनं वापरणे हे होय. आपल्या शिक्षण पद्धतीत शाळेचं तासांच वेळापत्रक, कोर्सचा अभ्यासक्रम हे सगळं आपल्याला तयार वाढलं जातं, ते नसेल तर आपण वेळेचा उपयोग कसा करायचा हेच समजेनासं होतं. माझ्या शिक्षणकालाकडे नजर टाकल्यावर जाणवतं की ते महत्वाचे जीवनकौशल्य आपण या वेगळ्या मार्गानं शिक्षण घेताना मिळवतो.

महत्वाचं म्हणजे यामुळे मी अशा गोष्टींना सामोरी झाले की त्यामुळे मी स्वतः बदलले, माझे आयुष्य बदलले, म्हणजे केवळ समाधान देणारी करीयर मिळाली अशा संदर्भात मी म्हणत नाही, पण अनाकलनीय अशा बऱ्याच गोष्टींच्या संदर्भात मी हे म्हणते आहे. मी रीतसर कॉलेजला गेले असते तर चुकूनही मागावर कापड विणायला शिकले नसते. मला आयुष्यभर कळलं नसतं की मागावर कापड विणायला किती आवडतं आणि विणकरांबद्दल आपल्याला किती आपुलकी वाटते ते ! N.I.E.T. च्या टेक्स्टाईल डिझाइनच्या कार्यक्रमांमुळे मी शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आले तेव्हा माझी पूर्ण खात्री पटली की (कापड उद्योग) माझ्या आयुष्यातील ही सर्वात आवडीची गोष्ट आहे आणि त्याच कार्यक्रमासाठी प्रवेश परीक्षा देऊन मी पात्र ठरले आहे.

मागे वळून पाहताना मला दिसतं की त्या काळामध्ये मी खूप उमेदवारी केली पण ज्या ज्या क्षेत्रात मी उमेदवारी केली ती क्षेत्रे निवडायचं स्वातंत्र्य माझं होतं. खरं म्हणजे एखाद्या गुरुच्या हाताखाली उमेदवारी करत उपजीविकेची कौशल्ये आत्मसात करायची, होतकरू मुलांना मिळणारी ही एक स्वाभाविक परंपराच शतकानुशतके आपल्याकडे रूढ होती. सुतार, शेतकरी, चित्रकार, लेखक, शास्त्रज्ञ, दुकानदार, अभियंते, उद्योजक आणि अर्थातच कापडविणकर. खरंतर आजच्या काळातही कॉलेजचं 'इंटरनशिप'च्या रूपानं प्रात्यक्षिक शिक्षण किंवा प्रकल्प अशा वेगळ्या स्वरूपात ती पद्धत चालू आहेच. मात्र प्रात्यक्षिकापेक्षा कोर्सवर्क आणि वर्गातलं अध्ययन यांनाच जास्त महत्त्व मिळाले आहे. माझ्या स्वतःपुरतं बोलायचं तर चांगल्या मार्गदर्शकांच्या हाताखाली मी जो उमेदवारीचा मार्ग अनुसरला होता तो अनुभव मला अत्यंत आनंददायी ठरला.

उच्च शिक्षणाची माझी ३॥ वर्षे यातूनही मला मौल्यवान अनुभव आणि मोलाची माणसं भेटली. अर्थात यावर कोणीही प्रतिवाद करेल की 'अशा तऱ्हेच्या अपारंपरिक शिक्षणातच फक्त असे अनुभव येतात असं थोडेच आहे ? ते इतरत्रही येऊ शकतात की' तर तेही खरे आहे.

शिवाय वरकरणी क्षुल्लक वाटणाऱ्या काही गोष्टींचा मला प्रथमच परिचय झाला होता. त्या पहिल्या अनुभवांमधूनही माझा आत्मविश्वास खूप वाढला. उदा. स्वतः रेल्वेचं तिकीट आरक्षित करणं, एकटीनं प्रवास करणं, सामाजिक समस्यांबद्दल बाहेरच्यांशी बोलणं इत्यादी.

तरीही मी स्वतःला जर विचारलं की, 'तू काय शिकलीस?' तर किती तरी उत्तरं माझ्या पदरात पडली आहेत, स्वर्गातून देवदूतांच्या फुलांचा वर्षाव व्हावा अशी !

महत्त्वाचं म्हणजे अशा तऱ्हेनं शिकण्यामुळे मी स्वातंत्र्य, स्वावलंबन अनुभवलं, माझ्यात असा आत्मविश्वास आला की स्वअध्ययन, स्वशिक्षण करू शकते असे नाही, तर माझ्या वेळेचंही संयोजन मी असं करू शकते, ज्यामुळे मला आनंद मिळेल आणि वेळ अत्यंत सार्थकी लागेल.

दुसरं म्हणजे माझं ३॥ वर्षांचे उच्चशिक्षण माझ्या आयुष्याचा, व्यक्तिमत्त्वाचा एक अविभाज्य, भाग बनून गेलं. माझ्यावेगळे आणि स्वतंत्र, असं ते मी पाहूच शकत नाही. शिक्षण हे दैनंदिन जीवनाचं एक अंग झालं, विशिष्ट कोर्स किंवा वर्गापुरतं ते मर्यादित राहिले नाही. वेगवेगळ्या प्रकारच्या लोकांबरोबर, वेगळ्या वेगळ्या संस्कृतींबरोबर आणि वेगळ्या पार्श्वभूमीवर माझा संबंध आला, त्यामुळे माझ्या शिकण्याचा विस्तार होत गेला, त्याला यथायोग्य मिती लाभली, सूक्ष्म बाबींमध्येसुद्धा.

तिसरं म्हणजे या कार्यक्रमात खूप स्वातंत्र्य होतं. अर्थात तुमची दिशा सुस्पष्ट हवी, तुमची निष्ठा संपूर्ण हवी आणि तुम्ही तुमच्यातली ऊर्जा आणि तुमचा आत्मा तुमच्या कामात ओतला आणि तुमच्या कामाकडे त्रयस्थपणे पाहून तुमची दिशा योग्य आहे ना हे ठरविण्याची क्षमताही तुमच्यामध्ये विकसित व्हायला हवी. मी जेव्हा पी.एच्.इ. (Program in Higher Education) चा कार्यक्रम शिकत होते, तेव्हाही हे आव्हान माझ्यापुढे होतं आणि आजही मी जे जे काही करत आहे, त्यातही हे आव्हान माझ्यापुढे आहेच. वरून देवदूत नक्कीच दुजोरा देणारं हास्य करत असतील, आणि मी ही !

समाप्त !!!!